

LAIDONERI MUUSEUMI
AASTARAAMAT
2005

5.

Eesti Sõjamuuseum/
Kindral Laidoneri Muuseum
2006

Laidoneri Muuseum
2005

Koostaja: Leho Lõhmus
Toimetajad: Toomas Hiio ja Leho Lõhmus
Tõlge inglise keelde: Kristjan Luts
Keeletoimetaja: Katre Koit
Korrektuur: Krista Parve
Kujundus ja teostus: Kadi Pajupuu

Autoriõigus

© Eesti Sõjamuuseum/Kindral Laidoneri Muuseum

© Estonian War Museum/General Laidoner Museum, 2006

Artiklite autoriõigus © Autorid, 2006

Teostus © SE&JS, Tallinn, 2006

ISSN 1406-7625

Published and printed in Estonia, 2006

SISUKORD

Saateks	8
Indrek Tarand Laidoneri Muuseumi direktor	
Laidoneri Muuseumi tegevusest 2005. aastal	11
Leho Lõhmus, <i>dr. phil.</i> Laidoneri Muuseumi direktori asetäitja museoloogia ja halduse alal	
Laidoner Museum Activities in 2005	14
Weimari vabariigi ja Nõukogude Liidu salasuhe	18
Roland Tõnisson, <i>MA</i>	
Keemiarelv	20
Soomusväed	20
Lennukool „Tsentr” Lipetskis	23
Luuretegevus	28
Koostöö üldisest iseloomust	29
Suure sõja eelõhtul	30
The Secret Relationship between the Weimar Republic and the Soviet Union	34
Eesti sõjapüssid 1918–1940	37
Toe Nõmm Kaitseministeeriumi relvastuse büroo juhataja	
Sissejuhatus	37
1. peatükk. Püssid Vabadussõjas	37
2. peatükk. 1920. aastad	40
3. peatükk. Püsside vahetused ja müük	44
4. peatükk. Püssitüüpide ühtlustamine	48
5. peatükk. Huvi iselaadivate püsside vastu	50
6. peatükk. Kaitseliidu, piirivalve ja politsei püssid	51
7. peatükk. Eesti sõjapüssid 1. septembril 1939	52
8. peatükk. Püsside bilanss 1918–1920–1940	56
9. peatükk. Vene vintpüss M1891	56
10. peatükk. Teised püssitüübid Eestis 1918–1940	68
Kokkuvõte	77
Military Rifles in Estonia in 1918–1940	80

Militaarne dislokatsioon ja omavalitsus Nõmme linna näitel	83
Leho Lõhmus, <i>dr. phil.</i>	
Laidoneri Muuseumi asedirektor	
Pioneerpataljon Nõmmel	83
Pataljon Nõmme linna ja elanike kaitsel	84
Pataljon Raudteeliikluse korraldajana	86
Pataljon ja Nõmme omavalitsus.....	87
Kaitseväelased Nõmme linna elus	89
Lahkumine.....	90
 Military Dislocation and Local Government	
The Case of the City of Nõmme	93
 Ratsarügemendi väljaõpe Petseri Põhjalaagris	95
Mairi Laanetu, <i>MA</i>	
Laidoneri Muuseumi ekspositsiooniosakonna juhataja	
Väljaõpe laagris	97
Noorte väljaõpe	98
Reameeste väljaõpe	98
Ohvitseride väljaõpe	99
Takistused väljaõppe.....	100
Hobune ja tema hooldamine	101
Õppused.....	105
Kehalised harjutused.....	107
 Training of Cavalry Regiment in the Petseri North Camp.....	112
 Eesti kui <i>Wehrmacht</i>'i operatsioonipiirkond 1941–1944.	
Väegrupi „Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis.....	115
Toomas Hiio	
Laidoneri Muuseumi teadusdirektor	
Saksamaa administratsioon okupeeritud idaaladel. Sõjaväe ja	
tsiviilvõim.....	116
Eesti territooriumi allutamine väegrupi „Nord” tagalapiirkonna	
juhatajale	119
Väegrupi „Nord” tagalapiirkonnale alluvad üksused Eestis.....	120
Peakorter.....	122
207. julgestusdiviis	123
Komandantuurid	129
Saksa sõjaline okupatsioon Eestis ning Haagi IV konventsioon	
„Maasõja seadustest ja tavadest”	135
Diskussioon Eesti ala andmise üle tsiviilokupatsioonivalitsuse alla	136
Ülevaade mõnest väegrupi „Nord” tagalapiirkonna tegevusvaldkonnast	140
Sõjaväevõimust Eestis 1944. aastal.....	143
Kokkuvõtteks.....	146
 Estonia as the Area of Military Operations (Operationsgebiet)	
of German Armed Forces in 1941–1944.	
Rear Area of the Army Group “Nord”, 207th Security Division	
and Field Commandants in Estonia	149

Kolmas Eesti piirikaitserügement 1944	153
Marek Nisuma	
Ajaloolane	
Rügement „Tallinn”	154
3. piirikaitserügemendi formeerimine.....	156
3. piirikaitserügemendi väljaõpetamine ja rakendamine 1944. a. kevadtalvel.....	158
3. piirikaitserügement Narva rindel	159
3. piirikaitserügement kaitsel Narva rinde lõunalõigus 1944. a. kevadel ja suve alguses	163
3. piirikaitserügement Narva rindel 300. eriotstarbelise diviisistaabi alluvuses juulist septembrini	174
Taganemine	179
3. piirikaitserügemendi ülem kolonell Mart Kaerma (Haber)	186
 The 3rd Border Defence Regiment.....	 188
 Saksamaal USA okupatsioonitsoonis moodustatud Eesti töö- ja vahikompaniidest	 191
Kristjan Luts	
Laidoneri Muusumi teadur	
Sissejuhatus.....	191
Töö ja vahikompaniid Saksamaal USA okupatsioonitsoonis	191
Eestlasi töö- ja vahikompaniides	199
Kokkuvõte.....	202
 Estonians in US Guard and Service Companies in Occupied Germany.	 205
 Ülekuulamine lõpetatud. Avaldamata andmeid kindralmajor Gustav Jonsonist	 207
Irene Lään	
Laidoneri Muusum	
 Interrogation Finished	 215

SAATEKS

Laidoneri Muuseumi aastaraamatu nr. 2 saatesõnas avaldas toonane muuseumi direktor Hannes Valter kartust, et sõna traditsioon kasutamine raamatu ilmumise puhul oleks pisut kergekäeline. Olles isegi pigem karmi kui kerge käe pooldaja, riskin viienda numbri all ilmutvat aastaraamatut siiski traditsiooni algeks kutsuda. Ühtlasi lootes, et 50. aastaraamatu eessõna kirjutaja traditsiooni tekke lõplikult kinnitab.

Eesti Sõjamuuseum/Kindral Laidoneri Muuseum peab vastutama sõjaajaloo uurimise terviklikkuse eest ning sellesuunalise töö vahekokkuvõtte ilmubki käesolevate kaante vahel. Seepärast pole kirjastatud üht monograafiat, vaid erinevad autorid esitlevad uurimistulemusi spetsiifilistest valdkondadest. Kui Toe Nõmm jätkab relvastusealaseid uurimusi, keskendudes sedapuhku vintpüssidele Eesti Kaitseväes kuni II maailmasõjani, siis Marek Nisuma on teinud tänuväärt tööd relvakandjate väljaselgitamisel – piirikaitserügementide võitlejate sporaadiliste andmete kokkukogumine on astunud pika sammu edasi. Relvad ja inimesed muutuvad aga võitlejaks vaid tänu väljaõppele, millest kõnelebki Mairi Laanetu artikkel, mis tugineb ratsarügemendi arhiivi uurimisele. Sõjaajaloos möödapääsmatu rahvusvahelise poliitika kontekstist kirjutab Roland Tõnisson, keskendudes ideoloogilistel kaalutlustel mahavaikitud Stalini NSVL-i ja Saksamaa vahelisele sõjalisele koostööle. Leho Lõhmuse artikkel aga veenab meid, et tsiviil-militaarkoostöö, mis NATO tingimustes on üks keskne mõiste ja mis nõukogude okupatsiooni tõttu Eestis tundmatuks muudeti, on tegelikult hästiunustatud vana, kui näiteks Nõmme garnisoni ajalukku vaadata.

Loomulikult on avaldatud ka katkeid allikmaterjalidest (Irene Lään), mis aitavad täpsustada Eesti ohvitseridele osaks saanud kurba saatust pärast ENSV tekitamist meie territooriumil.

Toomas Hiio käsitleb saksa arhiivimaterjalide põhjal sõjalise okupatsiooni korraldust tsiviilokupatsiooni alla sunnitud Eestis, põigates ühtlasi ka rahvusvahelise sõjaõiguse valdkonda. Loodetavasti suudame edaspidigi just välismaa arhiivides tehtava uurimistöö kaudu rikastada ja täpsustada nii eesti sõjaväelaste saatust kui ka sõdade tulemusel meile pealesunnitud võõrrežiimide võtetearsenali.

Et sõjanduse ajalugu on tervik, siis peame fookusesse võtma ka eesti soost sõdurite käekäigu laias maailmas ning Kristjan Luts teebki algust vabas maailmas sõjaväelase karjääri teinud inimeste väljaselgitamisega, esitades vähetuntud fakte II Maailmasõja lõpu ja Külma Sõja alguse vahele jäävast perioodist, kus eesti sõduritele langes osaks teenistus Nürnbergi protsessi tagavas valvekompaniis. Projektist „Eestlased külmas sõjas“ on oodata edasisi üllatavaid tulemusi.

Aastatega on Laidoneri Muuseumi väljaandele tekkinud ka suur hulk truid lugejaid, kelle hulgas omakorda on terve hulk potentsiaalseid autoreid tulevaste artiklite tarbeks. Just selline kahe-suunaline side autorite ja lugejate vahel annab mulle alust loota, et sõjamuuseumi koordineeriva tegevuse abil saame üheskoos jagu mahajäämusest, mis Eesti sõjaajaloos võrreldes näiteks Põhjala naabritega on tekkinud.

Indrek Tarand
Laidoneri Muuseumi direktor

Paul Goble ja Indrek Tarand Laidoneri Muuseumis rahvusvahelisel konverentsil „Eestlased külmas sõjas”. 9. september 2005.
Laidoneri Muuseumi kogu.

Laidoneri Muuseumi Tegevusest 2005. aastal

Leho Lõhmus, *dr. phil.*

Laidoneri Muuseumi direktori asetäitja
museoloogia ja halduse alal

Aastaraamat

30. märtsil esitleti Laidoneri Muuseumi neljandat aastaraamatut.

Koostaja: **Leho Lõhmus**. Artiklid raamatus: Toe Nõmm (Eesti suurtükivägi 1918–1940. Relvastus ja ülesehitus), **Hannes Walter** (Suurtükiväe teke ja areng I maailmasõja lõpuni), Leho Lõhmus (Laidoneri Muuseumi tegevusest 2004. aastal).

Konverentsid

- 20. mail 2005 toimus konverents „Eesti ratsavägi“.

Ettekanded: Raigo Kollom „Muutuv hobune muutavas sõjas“, Tõnis Sareal „Ratsarügement Tartus“, **Mairi Laanetu** „Ratsarügemendi väljaõpe Petseri Põhjalaagris“, Leho Lõhmus „Eesti tuntumaid ratsaväelasi“, Peeter Saan „Ratsutavad sõjaväeorkestrid“.

- 9. septembril 2005 toimus rahvusvaheline konverents „Eestlased külmas sõjas“.

Ettekanded: Paul Goble „Eestlased külma sõja keerises“, kindralmajor Tiiu Kera „Minu teenistus USA õhuväes“, kolonel Tõnis Nõmmik „Eestlased Kanada armees“, **Indrek Tarand** „Külma sõja kaardistamine Eesti vaatevinklist“, **Kristjan Luts** „Eestlased võõras mundris – elulugude uurimine“.

Ekspositsioon & näitused

- 10. mail avati fotonäitus „Kindral Andersi Poola korpus“. Koostaja Poola Vabariigi suursaatkond.
- 1. juulil 2005 avati väljapanek „Kaitseliit“. Koostaja Mairi Laanetu.
- 19. augustil avati rändnäitus „Eesti lipp 120“. Koostaja Jüri Trei.
- 26. augustil avati fotonäitus „Boliivia ja Sudaan“. Koostaja Ivar Heinmaa.
- 4. novembril avati näitus „Mootorrattaga sõjas“. Koostajad Kristjan Luts ja Fredi Lepp.
- 11. novembril avati väljapanek „Eesti ja külm sõda“. Koostaja Kristjan Luts.
- 11. novembril avati fotonäitus „Iraagis rahuvalvemissioonil“. Koostajad Kristjan Luts ja Neeme Brus.

- 12. detsembril avati uuendatud Briti tuba. Koostaja **Marika Reintam**.
- Ordenite ruumis avati uus väljapanek „Eesti ametkondlikest ja külma sõja osapoolte teenetemärkidest.” Koostaja Leho Lõhmus.

Kogude täiendamine

2005. aastal täienesid kogud 2942 ühiku võrra, sellest esemeid – 467, fotosid – 2199, dokumente – 276. Raamatukogu täienes 322 raamatu võrra.

Tähtsamad ostud:

1. Eesti Kaitseväe vormiriietuse kolleksioon (1920.–1930. aastad).
2. Tallinnas Arsenali tehases ümbertehtud Mossini vintpüss.

Tähtsamad annetused:

1. Skulptor Juhan Raudsepa Vabadussõja mälestusmärkide kavandite kogu.
2. Kolonel Oskar Plaksi säilinud arhiiv ja esemed.
3. Eesti Kaitseväe kaasaegse riidevarustuse komplektid.

Trükised ja teadustöö (peale aastaraamatu ja korraliste konverentside)

Indrek Tarand:

1. Ettekanne „Laidoneri Muuseum eile, täna, homme” (Valga ajalookonverents, 7. oktoober 2005).
2. Ettekanne „Kaitsetahe ja sõjaajalugu” (Viimsi kodanikepäev, 28. november 2005).

Toomas Hiio:

1. „Estland und der Zweite Weltkrieg: Einkurzer Überblick über Truppenverbände und Kampfhandlungen 1939–1941” in Olaf Mertelsmann (Hg.), *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod : Estland 1939–1953*, Bibliotheca Baltica, Hamburg, 2005, SS. 67–95.
2. Toomas Hiio, Aivar Niglas, Peeter Kaasik. Estonian Military Units in German Armed Forces and Police During the Second World War. Yearbook [of] the Museum of the Occupation of Latvia 2004 : Battle for the Baltic, Riga, 2005, pp. 34–67 (inglise keeles).
3. „Preester või burš? Ülikoolid ja üliõpilased Johan Skytte ajal”, ettekanne 24. märtsil 2005 Andres Lipstokile Tartu Ülikooli Johan Skytte medali andmise puhul.
4. „Eesti sõjaväelased 1945. a.” (orienteeruv pealkiri). Ettekanne sõjalõpu konverentsil Tartu Linnamuuseumis 6. mail 2005.
5. „Suvi 1940 Eestis: sissejuhatuseks”, ettekanne S-Keskuse konverentsil „Molotov-Ribbentropi pakti realiseerumisest nõukogude okupatsiooniks Balti riikides”, 15. juunil 2005.
6. Ettekanne King’s and Cheshire rügemendi õppuse „Baltic Diamond 2005” osalistele 1944. a. taganemislahingutest Eestis (inglise keeles), Okupatsioonimuuseumis, august 2005.
7. Ettekanne Imbi Paju dokumentaalfilmi „Tõrjutud mälestused” esilinastusel Helsingis 1. novembril 2005 (soome keeles).

Leho Lõhmus:

1. Osavõtt ETBL 2. osa väljaandmisest (ilmus 2005).
2. Kogumiku „Nõmme vanadel fotodel” koostamine (ilmus 2005).
3. Igor Kopõtini diplomitöö „Inseneripataljoni sapöörüksused 1917–1924” juhendamine (kaitstud Tallinna Ülikoolis 28. oktoobril 2005).

Marika Reintam:

1. Eksamite ja seminaritööde sooritamine, bakalaureusetöö „Sõdur Vabadussõjas” ettevalmistamine.

Mairi Laanetu:

1. Loengud teemal „Eesti kaitseväge õppelaagrid” Sidepataljonile ja Tallinna Linnamuuseumi Kodulooringile.

Kristjan Luts:

1. Ettekanne „Laidoneri Muuseum sõjaajaloo uurija ja tutvustajana” (Tallinna Inglise Kolledž, 21.02.05).
2. Ettekanne „USA Vietnami sõjas: suund sohu” (Tartu Ülikooli Ajalooring, 09.04.2005).
3. Ettekanne „Eesti kultuur ja ajalugu sõjalisest vaatenurgast” (Varssavi Ülikool, 12.08.05., inglise keeles).
4. Ettekanne „Saksamaal USA okupatsioonitsoonis moodustatud eesti töö- ja vahikompaniidest” (Kindral Laidoneri Seltsi aastakoosolek, 03.12.05).
5. Eksamite ja seminaritööde sooritamine ning bakalaureusetöö „Eesti sõdur USA armees 1946–1991” ettevalmistamine Tartu Ülikoolis.

Laidoner Museum Activities in 2005

Leho Lõhmus, PhD

Vice Director of Laidoner Museum

Yearbook

Laidoner Museum Yearbook No. 4 was presented on February 27.

Compiled by **Leho Lõhmus**. Articles by Toe Nõmm (Estonian Artillery in 1918–1940), **Hannes Walter** (Birth and Development of Artillery until the End of World War I), Leho Lõhmus (Laidoner Museum Activities in 2004).

Conferences

The conference “Estonian Cavalry” was held at the Laidoner Museum on May 20. Presentations: Raigo Kollom “Horses in a Changing War”, Tõnis Sareal “Cavalry Regiment in Tartu”, **Mairi Laanetu** “Training of the Cavalry Regiment in the Petseri North Camp”, Leho Lõhmus “Best Known Estonian Cavalrymen”, Peeter Saan “Riding Military Orchestras”.

An international conference “Estonians in the Cold War” was held at the Laidoner Museum on September 9.

Presentations: Paul Goble “Estonians in the Turbulent Cold War”, Major General Tiiu Kera “My Service in the USAF”, Colonel Tõnis Nõmmik “Estonians in Canadian Army”, **Indrek Tarand** “Mapping the Cold War from the Estonian Perspective”, **Kristjan Luts** “Estonians in Foreign Uniforms – Biographical Research”.

Exposition and exhibitions

1. An exhibition “The Estonian Defence League” was opened on July 1 (composed by Mairi Laanetu).
2. An exhibition “Estonia and the Cold War” was opened on November 11 (Kristjan Luts).
3. A photo exhibition “General Anders Corps” was opened on May 10 (Embassy of Poland in Tallinn).
4. An exhibition “Estonian Flag 120” was opened on August 19 (Jüri Trei).
5. A photo exhibition “Bolivia and Sudan” was opened on August 26 (Ivar Heinmaa).
6. An exhibition “Motorcycles in War” was opened on November 4 (Kristjan Luts and Fredi Lepp).
7. A photo exhibition “Iraqi Peace Mission” was opened on November 11 (Kristjan Luts and Neeme Brus).
8. The renewed British Room was opened on December 12 (**Marika Reintam**).

9. In the Order Display Room new exhibitions on Estonian Service Medals and Orders and Medals of the Cold War were opened (Leho Lõhmus).

Supplementing Collections

In 2005 the collections were supplemented by 2,942 units (467 objects, 2,199 photos, 276 documents). The Library received 322 new books.

Important purchases:

1. Collection of Estonian Defence Forces' uniforms (the 1920's and 1930's).
2. Arsenal-reconstructed Mossin rifle.

Important benefactions:

1. Design Collection of the Memorials of the War of Liberty (sculptor Juhan Raudsepp).
2. Colonel Oskar Plaks' archive and personal belongings.
3. Collection of the Estonian Defence Forces' modern uniforms.

Publications and Research

Indrek Tarand:

1. Presentation "Laidoner Museum Yesterday, Today, Tomorrow" (Valga History Conference, October 7)
2. Presentation "The Will to Defend One's Country" (Citizen Day at Viimsi, November 28).

Toomas Hiio:

1. "Estland und der Zweite Weltkrieg: Ein kurzer Überblick über Truppenverbände und Kampfhandlungen 1939–1941" in Olaf Mertelsmann (Hg.), *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod : Estland 1939–1953*, Bibliotheca Baltica, Hamburg, 2005, SS. 67–95.
2. Toomas Hiio, Aivar Niglas, Peeter Kaasik. "Estonian Military Units in German Armed Forces and Police During the Second World War". Yearbook [of] the Museum of the Occupation of Latvia 2004 : Battle for the Baltic, Riga, 2005, pp. 34–67 (in English).
3. Presentation "Priest or Member of a Student Fraternity? Universities and Students During the Johan Skytte Period" (Tartu University, March 24).
4. Presentation "Estonian Servicemen in 1945" (Tartu City Museum, May 6).
5. Presentation "Summer of 1940 in Estonia: Introduction" (S-Centre Conference, June 15).
6. Presentation "Retreat Battles of 1944 in Estonia" (for participants of the Baltic Diamond 2005, Museum of Occupations, August 2005).

7. Presentation at the premiere of the documentary film “Rejected Memories” by Imbi Paju (Helsinki, November 1).

Leho Lõhmus:

1. Participation in the issuing of Vol. 2 of the Biographies of the Scientists of Estonia.
2. Issuing of the book “Nõmme on Old Photos”.
3. Supervising Igor Kopõtin’s Diploma Thesis “Pioneer Units of the Engineer Battalion in 1917–1924” (defended at the Tallinn University on October 28, 2005).

Marika Reintam:

1. Exams and seminar works at Tallinn University, preparation of BA thesis “Soldier in the War of Independence”.

Mairi Laanetu:

1. Lectures “Training Camps of the Estonian Defence Forces” at the Signal Battalion and Tallinn City Museum.

Kristjan Luts:

1. Presentation “Military History Research at the Laidoner Museum” (Tallinn English College, February 21).
2. Presentation “USA in the Vietnam War: Wrong Direction” (Tartu University History Society, April 9).
3. Presentation “Estonian Culture and History from the Military Perspective” (Warsaw University, August 12).
4. Presentation “Estonian Labor and Guard Companies in the US Occupation Zone in Germany” (General Laidoner Society, December 3).
5. Exams and seminar works at Tartu University, preparation of BA thesis “Estonian Soldier in the US Army in 1946–1991”.

Vaade väljapanekule „Kaitseliit”. Koostaja Mairi Laanetu.

WEIMARI VABARIIGI JA NÕUKOGUDE LIIDU SALASUHE

Roland Tõnisson, MA

Saksamaa ja NSV Liidu sõjajärgsed suhted on ajaloo üks huvitavamaid lehekülgi. Ei ole saladuseks, et ilma Versailles' vastu võetud alandavate otsusteta ei oleks sündinud Saksamaal äärmuslust sellisena, nagu maailm seda tunda sai. Eelkõige võitjariikide käitumine ise aitas kaasa sakslaste pilgupööramisele itta. Välisminister Stresemanni jaoks oli „Moskva kaart” pigem trumbiks kõnelustel Euroopa suurriikidega, ning peale Saksamaa aktsepteerimist Rahvaste Liitu 1926. aastal olid Saksa poliitilised ringkonnad valmis tagasi tõmbuma ajutise päästerõnga, Nõukogude Liidu juurest. 1927. a. jaanuaris esines Relvaameti (*Waffenamtes*) uus juht kindralmajor Georg Wetzell ettekandega Välisministeeriumis ning avaldas seisukoha, et koostöö lõpetamine ei tooks Saksamaale kasu. Tulevastes võimalikes sõdades oli tema arvates tanki- ja lennuvägedel otsustav tähtsus. Wetzellil õnnestus poliitikud ümber veenda.¹

Koostöö algas tegelikult juba poolteist aastat enne Rapallo leppe sõlmimist 16. aprillil 1922. a. Genua konverentsi raames. Nimelt külastas 7. augustil 1920. a. Moskvat major Wilhelm von Schubert, kunagine Saksa sõjaväeatašee Moskvast. Hiljem sai temast siia asutatud Saksa sidestaabi töötaja. Hilisema sõja ajal osales ta Idamajandusstaabi (*Wirtschaftsstabe Ost*) töös, juhtides majandusüksusi okupeeritud NSVL aladel.

Tema visiidi ajal 12. augustil 1920. a. võeti Berliinis vastu *Deutsche Reichsregierung* endiste piiride osas. Trotski ülesandel andis Viktor Kopp (Nõukogude Venemaa esindaja Saksamaal) Schubertile teada Kremli seisukoha, et Venemaa tunnustab Saksa resolutsiooni oma õiguse suhtes vanadele piiridele 1914. aastast. Samuti tunnustati Saksamaa omandiõigust „Poola koridori” nime all tuntud aladele ning Poseni provintsile. Seda võib pidada esimeseks suuremaks sammuks kahe riigi üksteisemõistmise ja koostöö alguse suunas.²

Konkreetsemaks muutusid kontaktid seoses Lenini abipalvega pärast kaotatud sõda Poola vastu, milles ta palus aidata üles ehitada Nõukogude Venemaa relvajõud. Vähene väljaõpe ning puudulik varustus ei olnud ideelisusele just eriti heaks täienduseks.

¹ Groehler, O. (1992). *Selbstmörderische Allianz. Deutsch-russische Militärbeziehungen 1920–1941*. Berlin, Vision Verlag, S. 50.

² Groehler, S. 30.

Siit said tõuke uued ettevõtmised, rakendati töösse nii diplomaadid kui armeekaader. Allesjäänud kaitsejõudude juhataja von Seeckti poolt asutati „Erigrupp R (*Sondergruppe R[ussland]*)“ *Truppenamt*’i ehk Vägedeameti šefi major Herbert Fischeri juhtimisel. Venelastelt sai rühm nimeks „*ВОГРУ (Военная Группа)*”³, grupi täidesaatvaks organiks sai „Keskus Moskva („*Zentrale Moskau*)”, mille harukontorid asusid nii Moskvas kui Berliinis.⁴

Keskuse ülesandeks sai eelkõige panna alus lahinglennukite tootmisele. *Junkers-Werke* asus looma tehast ning väljaõppekeskust Filis Moskva lähistel. 15. märtsil 1922. a., päeval, mil võitjariikide delegatsioonid lükkasid tagasi Nõukogude ettepanekud rahumeelseks kooseksisteerimiseks (ja päev enne Rapallo lepingute sõlmimist) paigutati sellesse ühissettevõttesse *Sondergruppe R* kaudu 140 miljonit marka. Seega võib tõesti öelda, et Rapallos anti juba toimivale suhtele ametlik vorm.

Saksa kantsler Joseph Wirth, Välisministeeriumi Idadivisjoni juht Ago von Malzan, välisminister Rathenau ning Gustav Stresemann (tulevane välisminister) toetasid igati Moskva orientatsiooni. Ka äriiringkonnad toetasid poliitilisi jõude, lootuses väljuda laiale turule nõukogudemaal. Rathenau taga seisis näiteks suurettevõtte AEG, kellel oli hiljem täita tähtis roll kogu nõukogudemaa elektrifitseerimisel „Iljiti lambikestega”. Ühissettevõtte Vene–Saksa transiidühistu ehk *Русско-германское транзитное общество (Русстранзит* ehk *Derutra*) ei saanud kurta töö vähesuse üle. Asutatud oli see ühistu juba 10. aprillil 1922. aastal.

3. oktoobril 1922. a. lisandus Vene–Saksa kaubanduslik osaühistu – *Русско-германское торговое акционерное общество (Русгерторг)*, nimetatud ka *Русско-германское общество воздушных перевозок (Deruluf)*. Need ettevõtted tarnisid varustust Nõukogude Liitu rajatud objektidele.

Sakslaste ja venelaste koostöö ei olnud aga siiski nii pilvitu kui võiks arvata. Nõukogude pool oli alguses ülimalt rahul asjade käiguga, kuna Berliin maksis kinni nii objektide ehituse (või remondi) kui ka eksploatatsiooni. Peagi hoomati, et sakslased ei kiirusta tutvustama oma partneritele tehnika uuemaid saavutusi. Näiteks 1926. aastal asutatud Kaasani tankikooli jõudsid esimesed Saksamaal toodetud eksemplarid alles 1932. aastal, peale Moskva üsna ultimatiivseid nõudmisi. Siiani oldi hakkama saanud Inglise päritolu mootoriga varustatud Renault tehase tankidega. Aga ka tankikooli enese asutamine võttis kaua aega, kord ei saanud sakslased ehitusega alustada, siis puudus neil vastav tehnika. Loomulikult ei olnud ka Nõukogude pool eriti entusiastlik teavitama sakslasi oma uusimatest avastustest. Kooli õppurid ja instruktorid said ometigi ka napi tehnika kaasabil trennida soomusüksuste ja maaväe koostööd, mis sai õige hoo sisse alles 1929. aastal.

³ Горлов, С. А. Военно-учебные центры рейхсвера в Советском Союзе – http://hronos.km/ru/statii/2001/sotr_ger.html/

⁴ Groehler, S. 33.

KEEMIARELV

Keemiarelva arendamine algas äärmiselt entusiastlikult. Nõukogude juhtkond nägi keemiarelva kasutuselevõtmises suuri võimalusi, sest see võimaldas neutraliseerida vaenlase elanikkonda ja elavjõudu, viia rivist välja vaenulike riikide tagalad. Alguse sai sellealane ühistegevus siiski alles 1926. aastal. Unschlichti ettekandest õhkub optimismi: „21. augustil k. a. (1926) sõlmiti leping aviokeemiliste katsete läbiviimise osas. Selle lepingu alusel asuti tööle septembri lõpus. Programmi kogu esimene osa sai täidetud. Sooritati umbes 40 lendu vedelike piserdamisega erinevatelt kõrgustelt. Katseteks kasutati ipriidile iseloomulike füüsiliste omadustega vedelikku. /.../ Meie spetsialistide kinnitusel nende katsetuste põhjal võime pidada tõestatuks, et ipriidi kasutamine lennuväe poolt elavsihtmärkide pihta, piirkondade ja asulate mürgitamise eesmärgil, on tehniliselt täiesti võimalik ning omab suurt väärtust.”

„1927. a. kevadest alustatakse 2. faasi katsetustega – viiakse läbi ipriidi (valmistatakse veebruaris sakslaste poolt meie juures) pihustamine erinevatelt kõrgustelt. Samaaegselt katsetatakse vastumürkide mõju, kaitseriieid ning teisi keemiakaitsevahendeid. Ipriidi mõju proovitakse katseloomade peal. Sakslased töötavad ka sihtimiseadmete kallal. Kogu programm on plaanis lõpetada 1927. a. sügisel.

Rääkides tulemustest, on tähtis ära märkida, et need katsetused on meile juba toonud suurt kasu. Peale selle, et see andis meile seni tundmatu viisi pihustamiseks, saime kohe ka kogu materjali ning töömeetodi, kuna koos iga nende spetsialistiga töötas meie spetsialist ning omandas kõik nende kogemuse töö käigus...

Võrreldes sakslaste kulutustega ei ole meie omad märkimist väärt. Katsetuste lõppev esimene osa läks meile maksma, arvestamata töötasusid, umbes 20 tuhat rubla. Neile, tõenäoliselt, läksid need katsetused maksma mõned sajad tuhanded rublad, kuna kogu varustus oli ostetud nende poolt, transpordi eest maksid nemad ning nende spetsialistid läksid maksma mitu korda rohkem kui meie omad.”⁵

Keemiarelva ometigi hilisemas tegevuses ei kasutatud, ning sõjas käinud mehed teavad, et gaasitorbikut võis rahulikult kasutada väga erinevateks otstarveteks.

SOOMUSVÄED

Eelmise alapunkti lõpus öeldu kehtib ka teiste koostöövormide suhtes. Sisepoliitilised ümberkorraldused NSV Liidus antud valdkonnas andsid tunda.

⁵ Unschlicht, J. Ettekanne koostööst Saksamaaga – http://hronos.km/ru/statii/2001/sotr_ger.html/ (Tik. R.T.).

Berzinš oma üldiselt kriitilises ettekandes on optimistlik tankitööstuse perspektiivi suhtes. Ehk mängis selle optimistliku tooni juures peamist rolli see, et vastava koostöölepingu oli allkirjastanud Berzinš ise.

2. oktoobril 1926. aastal sõlmiti Moskvast 3-aastase kehtivusajaga leping ühise tankikooli loomise osas. Saksa poolt esindas H. von der Lieth-Thommsen, kellest sai ka kooli kuraator. Tema käsutusse anti adjutant nõukogude ohvitseride seast.

Kooli asukohaks määrati endised Kargopoli kasarmud ja õppeväljakud Kaasanis. Vene pool varustas kooli tehnikutega, Saksa pool materiaalse vahenditega. Kooli personal kandis eraldusmärkideta nõukogude mundreid, saksakeelne korrespondents saabus erikulleriga. Kooli saadetud telegrammid pidid olema venekeelsed. Tegevuse varjamiseks kasutati koodnimetusi. Sakslaste poolt: „objekt „Kama““, „sõbrad“, „rentnikud“. Nõukogude poolt „KA“, „Kaasan“, „kool“.⁶ Pseudonüümide all viibisid Venemaal ka Saksa sõjaväelased ning spetsialistid. Aastatel 1932–1933 viibis koolis Heinz Guderian, Charles de Gaulle'i mõttekaaslane tankiüksuste tuleviku osas. Oma memuaarides eelistab ta sellest perioodist siiski vaikida.

1927. aasta alguses sai kool esimesed õppevahendid – Suurbritanniast ostetud „Christie“-tüüpi tankid.⁷ Varsti lisandusid *Kruppi* ja *Rheinmetalli* koostöös „Grosstraktoren“ nime all valminud sõjavankrid. Siin katsetati ka Nõukogude tanke T-26, T-28, T-35 ja BT.

Kuigi õppeasutus pidi hakkama tööle 1927. aasta suvel, saadi kõigi ettevalmistustega ühele poole alles 1928. aasta suvel ning selle aasta 1. augustil avati paramilitaarse organisatsiooni fiktiivse sildi all kool nimega *Технические курсы Осоавиахима*. Ometi ei olnud Nõukogude juhtkond rahul tehtava tööga ning nenditi, et kool ei ole hakanud tööle selliselt, nagu oodati.

Nõukogude luurešeff Berzinš nägi õiget sammu ühises tankikooli organiseerimises Kaasanisse („Kama“). „Tankikool Kaasanis ei ole siia maani hakanud funktsioneerima; õppetöö hakkab seal sakslaste sõnul peale alles 1929. aasta kevadest, kui tuuakse Saksamaalt kohale koolile hädavajalikud tankid. Senise kahe aasta jooksul on sakslased ehitanud ja sisustanud kooliruumid, töökojad ning õppeväljaku. Sellest ettevõtmisest võime kasu saada alles õppuste algamisega, kuna meil on õigus pariteetsetel alustel omada võrdne arv õppureid. Kooli varustamine ning ülalpidamine, välja arvatud meie eeldatavate õpilaste osas, kaetakse sakslaste poolt.“⁸ See tähendab, et sakslaste poolt tasuti nii tarbitud elektrienergia kui ka õppevahendite eest, samuti maksti Nõukogude kodanikest valvemeeskonna palgad. Nõukogude poolel oli õigus osta kõike tehnikat, mida pidas enda jaoks vajalikuks.

⁶ Горлов, С. А.

⁷ Groehler, S. 50.

⁸ Берзинш, Я. О сотрудничестве с Германией – http://hronos.km.ru/dokum/192_dok/ber_doc.html/ (Tlk. R.T.)

Koolile kuulusid elektrijaam, laod, töökojad, eluruumid. Õppe- ja transpordivahendite hulgas olid kolm tanki, kaks roomiktraktorit, kaks veoautot ja kaks mootorratast. Tõenäoliselt oli tegemist Renault' litsentsiga kohapeal valmistatud tankidega. Kuigi koolile olid hädavajalikud lepingus ettenähtud uusimad tankimudelid, oli nende toimetamine NSV Liitu problemaatiline mitte ainult maismaaühenduse puudumise tõttu, vaid ka Saksamaa sise- ja välispoliitiliste tegurite pärast.

Õppeasutusele ette nähtud viis kerge- ja kaks rasketanki oli plaanis toimetada Leningradi meritsi. Sakslaste poolt tehti Moskvas 1929. aasta märtsis ettepanek sooritada tehing fiktiivselt mõne muu kaubaartikli nimetuse all. Idee meeldis Vorosilovile, kuid mitte Stalinile, kes teadmata põhjusel keeldus fiktiivtehingust.⁹

Kes tulevastest Punaarmee juhtidest nendel kursustel viibis, ei ole võimalik Venemaal asuvate arhiivide külastamise võimaluse puudusel öelda. Autor Gorlovi andmetel käis nendelt kursustelt aastatel 1929–1933 läbi 65 TTPA tanki- ja motoriseeritud üksuste komandöri. Saksa meetodika oli aluseks ka määrustikule „Laskeväljaõppe juhendid TTPA tankiüksustele“ (*Руководства по стрелковой подготовке танковых частей РККА*).

Kõige järgi otsustades ei olnud kooli ülema juurde kinnitatud Punaarmee esindajal põhjust töö üksluisuse üle kurta. Palju tegevust andis ka sakslaste salatsemine – nad ei kiirustanud oma uusimate saavutuste paljastamisega ideoloogilistele vastastele.

Pretensioone oli enamlastel varustuse hulga suhtes. Eelnimetatud kohtumisel kindral Adamiga pahandas Vorosilov: „Ma ei suuda uskuda, et teil ei ole enam sellest, mis on Kaasanis. Kolm aastat jahmerdavad (*возятся*) Kaasanis – ja ei mingit edenemist materiaalse baasi osas. Ikka needsamad tankid, millised te alguses töite. Ma ju rääkisin: Saatke konstruktoreid ja nii meie kui teie saame tankid...“. Adami vastuväidetele, et on kasvanud kulutused, ning et *Reichswehri* rahalised võimalused on piiratud, vastas Vorosilov: „Ma arvan, et me võime paljugi Kaasanis paremaks teha, kui teie vahendid lähevad tehnika peale ja seesama tehnika (olemasolu, R.T.) saab reaalsemaks...“.¹⁰

Saksa pool aga ei muutnud oma kurssi ning jäi esialgu kohalolevate kergete ja keskmiste tankide moderniseerimise juurde.

1932. aastal toimus viimaks olulisem kursus, seekord kuuekuuline. Siia suunati 17 nõukogude inseneri ja 15 riviohvitseri, kursuse läbiviimiseks komandeeriti Kaasanisse viis õppejõudu, kellest kolm jäid siia kaheks aastaks.

Kursuse juurde komandeeriti kaks tanketiüksust (T-27) ja üks tankiüksus (MC-1). Sakslased panid välja uue kolmetonnise tanki ning kaheksarattalise ujuvsoomuki.

⁹ Горлов, С. А.

¹⁰ Vorosilovi ja Hammersteini vestlus. Stenogramm – http://hronos.km.ru/dokum/192_dok/voro.html/ (Tlk. R.T.).

Tankikooli ülematena on teada kolonelleitnant Malbrand (1929. a.), Ritter von Radelmayer (1930. a.) ja kolonel Harpe (aastatel 1931–1933). Kooli ülema käsutuses oli nõukogude kaadriohvitser, kes allus oma kõrgemale juhatusel ning oli nii sidemeheks sakslaste ja Punakaardi ning tsiviilasutuste vahel. Ta vahendas ka nõukogude poole soove kooli juhtkonnale.

Saksa inseneride juures stažeeris läbi kooli tegevusperioodi viieliikmeline kohalike spetsialistide grupp, kelle ülesandeks oli õpitu rakendamine ja mugandamine nõukogude oludega.¹¹

LENNUKOOL „TSENTR” LIPETSKIS

Junkersile usaldatud lennukiehitusettevõtte Moskva lähistel Filis ei hakanud mingitel põhjustel täielikult toimima. Kokku toodeti 300st ettenähtud lennukist 170 Ju-20 ning Ju-21 tüüpi lennumasinat. Firmale määrati lepingujärgselt suured trahvid, kolm ja pool miljonit rubla. Firma üritas hiljem küll vene turule naasta, kuid tema koha oli hõivanud juba Heinkel.

Hoolimata kõigest oli Junkers siiski väga huvitatud töö jätkamisest ning läbi Nõukogude atašee andis oma soovist ka teada. „Kui arvestada *Reichswehri* eelnevate kulutustega Junkersile antud dotatsiooni ning Stolzenbergi üritusega (ipriiditehas) kaotatud 20 miljoni marga näol, siis peab ütleva, et *Reichswehri* kulutused ettevõtetele NSVL-s on üsna suured, ning ei ole end siiani kuidagi õigustanud.”

Kaasaegne Vene sõjaajaloolane Gorlov on andnud perioodikaväljaande „Военно-исторический журнал” erinevates numbrites avaldatud artiklis väga huvitavad andmed objekti „Tsentr” kohta. Lennukool Lipetskis kujunes olulisimaks projektiks Saksa–Nõukogude kooperatsioonis. Ometigi ei läinud ka selle objekti käikuandmine nii kiirelt, kui oleks võinud arvata. Ametlik algus koolituskeskusele pandi 15. aprillil 1925. a. TTPA Õhujõudude ülema Baranovi ning *Sondergruppe R* esindaja Lieth-Thommseni poolt.

Leping sätestas, et Nõukogude pool kohustus üle andma Saksa poolele ühe endise tehase, kuhu pidi rajatama angaarid ning eluruumid personalile. Samuti pidi Nõukogude pool tagama 20-inimeselise teenindava personali olemasolu. Saksa personali suuruseks määrati kaheksa inimest koos kooli juhiga. Iga kursuse suuruseks kehtestati kuus kuni seitse lennukursanti, kursuse kestvuseks neli nädalat. Varustuse kohaletoomine pidi algama 1925. aasta juunis. Kool suudeti käiku lasta juba sama aasta suvel, mil asuti ette valmistama lendureid ja instruktoreid, 1928. aasta suvel lisandusid kursused lennuvaatlejatele (korrektoritele). Samal aastal asusid instruktoriteks juba keskuse „Tsentr” vilistlased.

¹¹ Горлов, С. А.

Õppekeskuse arenedes suurenes ka personal. Esialgsest tagasihoidlikust kaheksaliikmelisest grupist kujunes peagi suurem koosseis. Peagi viibis pidevalt kohal umbes 60 inimese suurune kontingent. Suvel aga lisandus erinevate õppetsüklite lõpetajaid siia poolesaja sõjaväelase ning kuni saja tehniku jagu. Alates 1930. aastast aga oli suvekuudel õppekeskuses viibivate Saksa lendurite- tehnikute koguarv umbes 300. Nõukogude Liitu saabunud Saksa sõjaväelased ja tehnikud kustutati *Reichswehri* nimekirjadest kodumaalt eemalviibimise ajaks. NSV Liidus elasid nad varjunimede all.

Gorlov toetub Saksa autorile Schpeidelile, kelle andmetel omandas siin oskusi umbes 120 hävitus- ning 100 vaatluslendurit. Umbes samasugune arv lennuväelasi koolitati Saksamaal Lipetskis omandatud kogemuste põhjal. Koguarv, umbes 450, ei ole küll väga muljetavaldav võrreldes pilootide arvuga, mis *Luftwaffe*'st hilisema sõja ajal läbi käis. Oluline on siiski kogemus, mille põhjal hilisematele õhujõududele alus pandi.¹²

Kooli organiseerimine oli täielikult sakslaste käes. Tegevus põhines Saksa väljaõppekavadel ning esimeste instruktorite seas oli palju maailmasõja-aegse praktikaga lendureid.

Kooli aastaseks eelarveks eraldati 10 miljonit Riigimarka, millest 2 miljonit eraldati Lipetski kooli jaoks eranditult väljaõppevajadusteks. Varustus- ja logistikakulud kanti lisafondidest.

Lipetskis asuv objekt „Tsentr” oli varustatud umbes 100 Heinkel HD-17 ja Fokker D-XIII tüüpi lennukiga, mis olid ostetud 1923.–1925. aastate Ruhri kriisi ajal ning nüüd Lipetski koolile üle antud. Toodud lennukite arv on üsna suur, ent usaldame siinkohal autor Gorlovi, kel on olnud juurdepääs Moskvas asuvatele dokumentidele.

Reichswehri lennukatsetuskeskus Lipetskis.

¹² Горлов, С. А.

Treeniti maal asuvate sihtmärkide hävitamist ning raadio teel üksuste tegevuse koordineerimist. Just sellise tegevuse läbi sai kuulsaks *Luftwaffe* rünnakutes II maailmasõja aastatel.

Kool toimis ka polügoonina, kus katsetati uut tehnikat – nii lennukeid kui pardarelvi, pommisihikuid, pomme. Katsetati ka raadiosidet. Seega – kas mitte siin ei pandud alus *Luftwaffe* üksuste professionaalsele tegevusele hilisematel sõja-aastatel? Just nimelt Lipetskis töötati välja maapealsete sihtmärkide ründetehnika.

Ettevõtmisel lasus suur saladuskate ning tuli lahendada ka transpordiküsimused. Olulisimaks ühendusteeks sai Leningradi-Stettini (praegune Szczecin Poola Vabariigis) laevatee. Sama teed saadeti Inglismaale remonti ka Fokkerite purunenud mootorid, mis olid sealset päritolu.

Transpordivajadusteks asutati, nagu öeldud, 1922. aastal *Derutra ja Pyccepmopæ*. Raudteeveosed kulgesid läbi Läti ja Leedu – millisel moel need ei äratanud tollitöötajate tähelepanu, on praegu keeruline öelda.

Hinnalisemad saadetised toodi kohale õhuteid pidi. Õppetöök ettenähtud lennukid olid võimelised läbima piisavas kõrguses maandumata pikki vahemaid. Hukunud sakslased transporditi Gorlovi andmetel kodumaale läbi Stettini. Asjasse pühendatud tollitöötajad ei pööranud liigset tähelepanu kastidele pealkirjadega „Masinadetailid“.

Unschlichti ettekandest 31. detsember 1926. aastast: „Kool eksisteerib 1925. a. maist. 1926. a. detsembriks läbisid hävitushunnukitel treeningu 16 sõjaväelendurit, tehnilise ettevalmistuse detailide osas, mootori Nepir-Lyoni hoolduse ja eksploatatsiooni alal 25 mehaanikut ning abimehaanikut. Kooli töökodadesse on koondunud kuni 40 inimeseline kõrgekvalifikatsiooniline tööliiskaader, kes saksa spetsialistide käe all teostavad erinevaid metalli- ja puutöid. Treeningud koolis viiakse läbi uute taktikaliste võtete harjutamise kaudu. Taktikaliste uuendustega tutvumine on meie jaoks äärmiselt hinnaline, kuna läbi Saksa instruktorite, kes on viibinud Ameerikas, Inglismaal ning Prantsusmaal, saadakse tuttavaks erinevate riikide lennuvägede taktikaga.”¹³

Berzinš on oma aruandes (24. dets. 1928. a.) märksa tagasihoidlikum. Tema ettekandest kumab läbi isiklik negatiivne suhtumine sakslastesse. Ta teab muuseas mainida ka kooli esimest, ebaõnnestunud perioodi, mis eelnes „Baranovi ja Lieth-Thommseni koostööle“: „Olemasolevad ettevõtted ei ole meile seni reaalselt eriti palju andnud. Vanimaks ettevõtteks olevat lennukooli Lipetskis kasutati seni meie poolt nõrgalt. See kool organiseeriti sakslaste poolt aastatel 1923–1924. Eesmärgiks ei ole mitte ainult lendava koosseisu (lendurid ja lennuvaatlejad) ettevalmistamine, vaid ka katselendude läbiviimine. Esimese kahe aasta jooksul oli kool materiaalselt nõrgalt varustatud, lennukid olid vanad

¹³ Unschlicht, J.

ning seal läbiviidav töö ei pakkunud meile erilist huvi. Alates 1927. aastast on kooli tööle hakanud ning meie huvi tema vastu on tõusnud. Kooli organiseerimiseks, varustamiseks ning ülalpidamiseks kaetakse kõik kulud sakslaste poolt.”

Siinkohal võib otse viidata Werner von Blombergile, kes *Truppenamti* uue juhina asus entusiasmiga otsima koostöös parimat võimalikku resultaati. Ta oli eelnevalt külastanud Nõukogude Liitu, ning siin nägi ta suurt erinevust suhtumises kaitsepoliitikasse. Totalitaarse nõukogude korra toimetehhanism oli talle jätnud tugeva mulje.

1927. aastast algas tehnikapargi uuendamine ning 1929. aasta jaanuaris seisis kooli varustustabelis järgmine hulk tehnikat – 62 lennukit, 213 kuulipildujat, 19 autot, 2 raadiojaama. Arvatavasti ei olnud see aga kõige esmaklassilisem tehnika, nagu nähtub Nõukogude poole kriitilistest märkustest.¹⁴

Nõukogude majandusteadlane Valentinov-Volskij kirjeldab objektile kogetut kirjas sõbrale: „Olles tulnud 1927. aastal Lipetskisse, leidsin siin oma suurimaks üllatuseks selle olevat sakslasi täis ja nende kohal taevas nii palju lendavaid aeroplaane, nagu ma sel ajal ei olnud isegi Moskvast näinud. Lipetskis olid GPU valvatavad sakslaste arsenalid ja aeroaarid (originaalis *аэроары* – R.T.). Kõik elanikud teadsid sellest, kuid keegi ei julgenud sellest rääkida – sellised GPU arreteeris.

Lipetski kalmistul oli terve nurk mälestussammastega hukkunud Saksa aviaatorite auks...

Kui naasin Lipetskist... ja külastasin Rõkovit, puudutasin vestluses temaga sakslaste-aviaatorite teemat; ta katkestas mind kuivalt, öeldes: „Vabandage, sellest ma teiega rääkima ei hakka.”¹⁵

Siinolevat viibinud kahel korral, enne ja pärast 1923. aasta riigipöördekatset, Hermann Göring, kellel olevat kujunenud lähem suhe kohaliku tütarlapse Nadežda Gorjatševaga. Nõukogude poolele pakkus see suhe huvi. NKVD küll konfiskeeris, ent ei lõpetanud kirjavahetust. 1939. aastal anti Gorjatševale võimalus sõita Saksamaale, kus talle leiti töö Berliinis Riigimarssalile alluvas asutuses – Lennundusministeeriumis. Olles saadetuna NKVD lähetusega, oli ta ministeeriumis töötamise ajal kontaktis kuulsa luurajaterühmaga „Punane Kapell”.

Nadežda tuli enne sõda korraks kodumaale ja temalt saadud informatsiooni põhjal olevat arreteeritud mitukümmend Nõukogude kodanikku, kes jätkuvalt Saksamaaga sidet pidanud. Naine naases Saksamaale vahetult enne sõda, seal ta arreteeriti ning saadeti koonduslaagrisse, kus ta ka suri.

Selle seiklusliku ja müstilise loo juures on huvitavaks faktiks see, et Suure Isamaasõja ajal ei heitnud *Luftwaffe* Lipetskile selles piirkonnas tegutsemise jooksul ühtegi pommi, samas kui teised sama regiooni suuremad linnad langesid

¹⁴ Горлов, С. А.

¹⁵ Николаевский, Б. (1995). Тайные страницы истории. Москва, Издательство гуманитарной литературы, с. 493.

suurte pommirünnakute ohvriks. Eriti tõsiselt sai kannatada Lipetskist lõunas asuv Voronež, mille ümbrus oli Lipetski kooli kursantidele lahingharjutuste polügooniks olnud.¹⁶

Göringi Venemaal viibimist püütakse muidugi nii tõestada kui ümber lükata. Tõsisemalt on selle küsimusega tegelenud kaasaegsed Vene ajaloolased Valentin Leskov, Aleksandr Vatlin, Sergei Slutš. Kõige tõenäolisemaks ajavahemikuks, mil tulevane riigimarsal Venemaal viibis, peetakse aastaid 1926–1928. 1928. aastal lõppes Göringi põlu all olek NSDAP juhtkonna poolt seoses ebaväärika käitumisega riigipöörde ajal, ning ta naasnud heal meelel Saksamaale.

Läbi kooli tegevusaastate läbis seal koolituse umbes 450 lendurit. Tollaste Saksa õhujõudude võimaluste juures oli see üsnagi oluline jõud. Üldiselt võib öelda, et sakslased kasutasid Lipetskit pigem omaenda jõudude väljaõpetamiseks, Nõukogude spetsialistide väljaõpet korraldati lepingus ettenähtud viisil, kuid mitte sellise pühendumusega kui oma inimeste puhul. Sellest annab aimu ka Vorošilovi vestluse stenogramm, kus riigikaitse juht väljendab oma pahameelt näiteks amortiseerunud varustuse osas, mis oluliselt takistas tegevust.

Igatahes ei paista ometigi, et Berliinis oleks mingilgi moel sellel vestlusel lubatud täide viima asunud – *Reichswehri* järgmise kindralstaabi ülema Adami külaskäigul Nõukogude Liitu 1931. aastal võeti needsamad probleemid jällegi Vorošilovi poolt arutlusele.

Heinkel HD 17 tüüpi lennukid Lipetski lennubaasis.

¹⁶ Rjaskova, N. Sajandi saladused. Hermann Göringi vene armastus. Autorisaade. [www.1tv.lv/1tvnsf/\(main1\)?openagent](http://www.1tv.lv/1tvnsf/(main1)?openagent)

LUURETEGEVUS

Loomulikult üritasid sakslased arendada koostöö varjus ka luuretegevust. Oskar Niedermayer alias Neumann, elukutseline sõjaväeluuraja, oli see mees, kellele usaldati koostööle alusepanek. Kõige selle juures oleks aga ennatlik arvata, et sakslastel õnnestus rajada Nõukogude Liidus arvestatavat luureorganisatsiooni. Nõukogude pool oli Neumanni kitsamast erialast üsnagi teadlik. Ent kui 1939. aasta kevadel hakati taas kaubanduslepete asjus läbi rääkima, sündisid tulemused väga kergelt. Stalin oli eriti rõõmus nende üle, sest see tähendas ka Saksa–Poola 1934. aastal sõlmitud suhete lagunemise jätku. Ta oli alati soovinud sakslastega head läbisaamist. Sai ta ju alles peale suuri puhastusi armees ja partei juhtkonnas tõeliselt asuda oma plaane ellu viima. Ka Saksamaa jaoks varutud plaane. Nõukogude luurešeff Berzinš, jõudes oma erialalisele teemale, oli üsna resoluutne ka siin. Ta on mananud pildi sakslaste poolt loodud laialdasest spionaaživõrgust, kuid pigem võib siin näha antud struktuuri juhi soovi näidata oma asutust vajalikuna: „Ei ole kahtlust selles, et kõik sakslaste asutused omavad peale otsese ülesande ka kohustust koguda majanduslikku, poliitilist ja sõjalist informatsiooni (spionaaž). Selle tõestuseks on kas või see, et kõigi ettevõtete tööd jälgib selline Saksa staabi kogenud (*махровый*) luuraja nagu Niedermayer. Sellest küljest toovad need ettevõtmised meile teatud kahju. Aga see spionaaž ei ole kõige järgi otsustades suunatud salajase dokumentatsiooni hankimisele ning kogumisele, vaid teostatakse isiklike vaatluste, kõneluste ja suulise informatsiooni teel. Selline spionaaž on vähem ohtlik kui salajane, kuna ei anna konkreetseid dokumenteeritud andmeid, piirdudes nähtu fikseerimisega.

Sakslastel on meie Liidu territooriumil rohkem kui vaja selliseid inimesi, kelle abil nad võivad organiseerida suurepäraselt salajast luuret. Seega sakslaste ettevõtete eemaldamine meie territooriumilt Saksa spionaaži hävitamise eesmärgil annaks erakordselt vähe tulemusi.”

Unschlicht: „Meie edasine koostöö *Reichswehri* ministeeriumiga, jäädes edaspidigi väliselt kandma sõbralikku iseloomu, peab minema sakslaste taktikalise ning operatiivse kogemuse ning tähtsamate tehniliste uuenduste ärakasutamise liinis. Seejuures ei tohi meie neile lubada võimalust tungida meie armees organismi.”¹⁷

„Usaldamatus, kahtlustamine, solvumised ning samaaegne sisemine üleolekutunne ning misjoneerimise vajadus; skemaatilisus, aeglus ning laisk ebaratsionaalsus, oskamatus vahendite valikus – sellise „buketiga” olid pärjatud tihti peale need inimesed, kellega Saksa spetsialistid Lipetskis kokku puutusid,” ütleb Vene uurija Gorlov, vahendades sakslaste muljeid.

¹⁷ Unschlicht, J.

Vaba ühiskonna kodanikel ei olnud kerge mõista kohalikke inimesi ning nende püüdu mitte end kompromiteerida ebaseaduslikes suhetes võõrideoloogia esindajatega. Aga ega seegi pruukinud päästa püüdlikke nõukogude kodanikke tulevastest repressioonidest.

Wehrmachi üks andekamaid väejuhte Ewald von Kleist osutus ka ülimalt oskuslikuks ja läbinägelikuks „rahvastikupoliitikuks“. Seda kindlasti tänu sellele, et ta oskas koostada oma meeskonda. Kaheks oluliseks figuuriks selles olid Moskvast sündinud kindralmajor Ernst Köstring ning meile tuttav ritter Oskar von Niedermayer, kes alates 1935. aastast oli pidanud Berliini Ülikoolis geopoliitika õppejõu rahulikke põlve. Koostöö Moskva ja Berliini vahel hakkas järsult vähenema 1933. aastal. Oskar von Niedermayer lahkus siit alles 1935. aasta keskel. Selleks ajaks olid kõik objektid suletud.

Von Kleisti väekoondises oli kindralleitnant Niedermayeri kamandada tema enda organiseeritud 162. divisjon, mis koosnes Gruusiast, Armeenias, Aserbaidžaanist, Kasahstanist, Turkestanist ja teistelt ida-aladelt pärit inimestest. Ta oli äärmiselt kriitiline ametliku rassiteooria suhtes ega häbenenud seda seisukohta avaldada.¹⁸

Sõja lõppedes pääses ta lääneliitlaste poolt kontrollitavale territooriumile, kuid 1946. aastal vahistati ta Ida-Saksamaal nõukogude sõjaväepatrulli poolt. Ta suri 1954. aastal Nõukogude Liidus. Maal, mille ülesehitustööd ta tõeliselt imetles.¹⁹

KOOSTÖÖ ÜLDISEST ISELOOMUST

Berzinš kirjutab: „Kuni polkovnik Mittelbergeri saabumiseni 1928. aastal oli sakslaste suhtumine koostösse äraootav ning peegeldas üsna läbipaistvalt kõiki Lääne ja Ida vastasseise Saksa sisepoliitikas. „Sõjaline koostöö“ Nõukogude Liiduga oli Saksa diplomaatide jaoks vaid trumbiks läbirääkimistel Prantsusmaa ja Inglismaaga. Kuid seoses Inglismaa ja Prantsusmaa uue omavahelise lähenemisega ning sakslaste ootuste krahhiga reparatsiooniküsimustes ja „Reini probleemis“ (Reini tsooni puhastamine Prantsuse ja Belgia vägedest), on *Reichswehri* juhtkonna suhtumine TTPAga koostösse tasapisi muutunud. Tutvumaks TTPAga ning võimalustega ühistööks, komandeeritakse NSV Liitu sellised vastutavad isikud nagu peastaabi ülema asetäitja Mittelberger, seejärel ka peastaabi ülem Blomberg. Suhetes on täheldatav palju sõbralikum toon kui varem. Loomulikult on praegu vara rääkida kursivõtmisest ida suunas pikemas perspektiivis, kuid sakslaste ebaedu katsetes kokku leppida reparatsiooniküsimustes ning Reini tsooni vabastamises okupatsioonist tugevdab

¹⁸ Mitcham, S. W. (1998). Hitler's Fieldmarshals and their battles. Смоленск, Русич, с. 138.

¹⁹ Groehler, S. 45.

ilmselt nende idaorientatsiooni. Sellega ongi seletatavad *Reichswehri* juhtkonna uued ettepanekud läbi Niedermayeri ja sm. Korgi, mõlema armee koostöö „reguleerimisest ning laiendamisest”. Blombergi asumine *Truppenamti* etteotsa sattus selles suhtes õigele ajale. Nõukogude Liidus käivitunud industrialiseerimise ning kollektiviseerimise taustal võime hinnata ka koostööd sakslastega kui ühte osa üldisest stalinlikust plaanist relvajõudude tõhustamisel.

SUURE SÕJA EELÕHTUL

„Kas ei või me kahe aasta pärast olla nii kaugel, et me piireregulatsiooni järele ette võtame ja poolakad maha lööme (*totschlagen*)?” küsis kõrge parteiametnik Uborevič 1930. aastal vestluses Saksa partnerfirma *Rheinmetall* esindajatega.²⁰ Üsna avalikult oli juba 1925. aastal oma Eesti kolleegiga rääkinud Saksa

Manöövrid Frankfurtis Oderi ääres 1932. aasta septembris. Kindralfeldmarssal Hindenburg tervitab Vorošilovi asetäitja, marssal Tuhhatševski (vasakult kolmas), poolt juhitud Nõukogude delegatsiooni Saksamaal. Foto on tehtud 19.–22. septembrini 1932. a. toimunud viimastel Weimari Vabariigi aegsetel sõjamängudel. Tegevuspaik Oderi-äärse Frankfurti regiooni. Gerd von Rundstedti (kes juhtis 1939. aastal Poola kampaanias Armeegrupi „Süd”) 3. jalaväediviisi vastas seisis Feodor von Bocki 1. Ratsaväediviis (Armeegrup „Nord” Poola kampaanias), mis etendas poolakate rünnakut üle Oderi. Tegevusplaanis oli arvestatud Nõukogude–Leedu vastutegevusega Poola Idarindel. Kahel rindel sõdimisega arvestati juba 1932. a. ainult sel juhul, kui NSVL aitab idas kaasa.²¹

²⁰ Groehler, S. 61.

²¹ Groehler, S. 63.

suursaadik Köster: „On neli riiki, kelle piirid ei või nõnda jääda, nagu nad praegu on: Saksa (Sileesia ja Poola koridor), Vene (Bessaraabia ja Poola idapiir), Poola ja Rumeenia. Nende riikide piirid tulevad revideerimisele võtta; selleks on kaks teed: 1) sõda, 2) rahulik omavaheline kokkulepe. Sõja korral saaks Balti riigid kahtlemata sisse kistud. Ja on arvata, et sel korral, kui Eesti–Läti Poolaga seotud, neil Saksa–Vene vastu tuleb sõdida.”²²

1939. aasta septembrist kuni 1941. aasta kesksuveni oli Saksamaal võimalik näidata kõike, mida tema relvajõud olid omandanud. Välksõda Poolas ja Lääne-Euroopas näitas igati totalitaristliku Saksamaa üleolekut.

Kui Saksamaa võite võikski nimetada jalutuskäiguks väikeriikide vastu, siis 1940. aasta suvesõda Briti–Prantsuse vägede vastu näitas ilmselgelt, et Saksamaa oli iseenda seisukohast ja eesmärkidest johtuvalt olnud õigel teel kaitsepoliitika elluviimisel. See, mida oli 1930. aastate jooksul propageerinud de Gaulle kurtidele kõrvadele Prantsuse Peastaabis, viidi samal ajal ellu nende idanaabrite juures. „Moodne tehnika annab kvaliteedile tagasi... üleoleku kvantiteedist. Gruppidena tegutsedes saavutavad spetsiaalselt valitud inimesed ootamatus kohas ootamatul hetkel lühikese ajaga vapustava efekti,” kirjutas de Gaulle.²³

De Gaulle'i vastane pea kõigis tema ettevõtmistes, peastaabi ülem marssal Petain vaidles talle ägedalt vastu. Eessõnas kindral Chauvini raamatule „Kas sissetung on veel võimalik?” kuulutas ta vaenlase tegevuse Prantsuse territooriumil võimatuks: „Kindlustatud rinne piki Maginot' liini muudab tasakaalu Euroopas stabiilsemaks... Mis võiks juhtuda suure tankimassi liikumisel Pariisi piirkonda?... Saksa tankiüksuste võimaliku sissetungi ärahoidmiseks piisab veoautodel ümberpaigutatud vägedest ja mõnest tankist.” Ta väitis samuti, et „vaenlase õhujõudude vahetu osavõtt lahinguist on illusioon”.²⁴

Kindlasti oli siin oluline osa ka sakslaste oskusel varjata oma tegevust – Prantsuse väejuhatust ei saa kuidagi pidada informeerituks oma vana vaenlase võimsusest. Kuid 1940. aasta suvel ei olnud enam tegemist punaste mundripükste probleemiga, mis oli prantsuse sõdurid teinud suurepäraseks märklauaks vaenlastele esimese ilmasõja alguspäevil. Siis jõuti sõduritele jalga õmmelda uued püksid. Tankiüksusi üleöö valmis meisterdada oli mõnevõrra problemaatilisem.

Saksamaaga koostööd läbi viinud kõrgematest Nõukogude väejuhtidest jäi ainsana ellu hilisem marssal Semjon Timošenko ning Punaarmee peastaabi ülem Kirill Meretskov, kes mõlemad näitasid end üles oma ala väga tugevate asjatundjatena.

²² ERA, f. 1581, n. 1, s. 483, l. 2.

²³ Moltšanov, N. Kindral de Gaulle. Tallinn, 1984, Eesti Raamat, lk. 84.

²⁴ Samas, lk. 93.

Sakslastega koostööd juhtinutest hukati marssal Nikolai Tuhhatševski ja teised meile tuttavad isikud, nagu parteifunktsionäär Josef Unschlicht, Valgevene sõjaväeringkonna ülem Jeronin Uboreviš, sõjaväeatašee Hiinas, Afganistanis ning Jaapanis Vitali Primakov, Ukraina sõjaväeringkonna ülem Jona Jakir, peastaabiülem Aleksander Jegorov ja Frunze nim. Sõjaväeakadeemia ülem Robert Eideman.²⁵ Autor Groehler nimetab neid küll kõiki geniaalseteks väepealikeks, kuid nii mõnigi tänapäeva Vene sõjaajaloolane vaidleks talle vastu.

Autor Nikolajevski järgi pääses Stalin just 1937. aasta repressioonide järel lähemale oma eesmärgile – koostööle sakslastega, antud juhul natsidega. Täpsemalt – lükata nad viimaks sõtta Lääne vastu. Seega – kui eelnevalt nimetatud kõrgemad väejuhid ei olnud Saksamaaga koostöö vastu, siis takistas nende ebapädevus eesmärgile jõudmist.

Nikolajevski arvab: „... Stalin unistas ise alati kokkuleppest Saksamaaga ja seejuures suurest kokkuleppest anglosakside vastase võitluse jaoks. Ta oli Haushoferi geopoliitika veendunud pooldaja ja Haushofer ise saatis talle mitme aasta jooksul salajasi ettekandeid. Ja Molotov teadis, mida ta rääkis, kui mainis Ülemnõukogus Hitleriga lepingu allakirjutamise puhul peetud kõnes Stalini geniaalset ettenägemisvõimet.”²⁶

On võimalik, et Haushoferi, natside ühe vaimse eeskuju salajased ettekanded kuuluvad fantasööride vaimuviljade hulka. Üsna selgelt võime aga nimetada Stalinit ehedaks suurvenelaseks, millisel ideel on küllaga sugulust suure Saksa geopoliitiku ilmavaatega.

„Linnakvartalit, kus asus Beso majake, kutsuti Vene kvartaliks: siin läheduses olid kasarmud, kus paiknesid vene sõdurid. Teised lapsed kutsusid ka Sosod tihtipeale venelaseks – Vene kvartali asukaks ... Saanud elukutseliseks revolutsionäärriks, elas ta põrandaalust elu ainult vene varjunimedega. Oma kodumaast rääkis ta hiljem muiates: „See on väike Venemaa territoorium, mis nimetab ennast Gruusiaks.”²⁷

Nõukogude Liidu juhtkonna uued sõprussidemed Ameerika Ühendriikidega ei olnud niivõrd seotud sakslaste umbusaldamisega, kuivõrd haarde laiendamisega. Diplomaatiliste ning ametlike kaubandussuhete sõlmimine Ameerika Ühendriikidega võttis küll veel aega (16.11.1933), ent see ei takistanud Hammerit ja teisi USA suurärimehi kauplemast oma uute partneritega juba dekaad enne leppe sõlmimist.

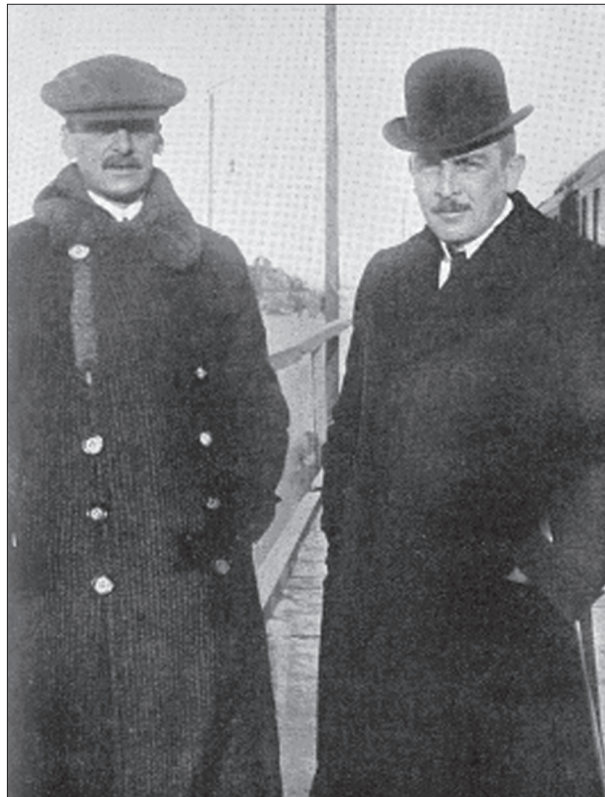
Teoks oli saanud see, mida oodati – NSV Liit oli väljumas poliitilisest isolatsioonist. Saksamaad ei olnud Moskvale enam nii väga vaja.

²⁵ Groehler, S. 52–53.

²⁶ Николаевский, Б., с. 496–497.

²⁷ Radzinski, E. Stalin. Tallinn, 2000. Varrak, lk. 22.

R. Tõnisson

Krahv Czernin ja parun Richard von Kühlmann, Austria-Ungari ning Saksamaa esindajad.

Nõukogude delegatsioon saabub läbirääkimistele.

SUMMARY

The Secret Relationship between the Weimar Republic and the Soviet Union

Roland Tönisson, MA

There have been lots of discussions about the events and secret treaties of 1939. However, attention should also be paid to what happened before. In 1923–1933 the German *Reichswehr* had an opportunity to train its officers and engineers in the Soviet Union, which helped to re-establish the German Defence Forces. It can be argued that the ground for events of Munich and Nuremberg was prepared in Versaille, Rapallo, Lipetsk and Kazan.

Being humiliated by Britain and France at the conference in Locarno, the Germans willingly accepted the offer of the Soviet delegation and the Rapallo Treaty was signed on March 16, 1922. Thus an official shape to relations, which already existed, was given in Rapallo. Even before, since the beginning of 1921 the Russians and the Germans had had good contacts, the first fruit of which was the Economic Treaty, signed on May 6, 1921.

One unifying aspect was also the so-called “Polish issue”. Being honest towards history, it cannot be said that Poland was acting modestly at the time. Trying to take advantage of the weakness of Germany after defeat, Poland was eager to get more. These attempts were ruined by the *Freikorps* and by the professionalism of Hans von Seeckt, the Supreme Commander of the remaining German military forces.

Hans von Seeckt, a convinced monarchist, was also a realistic politician. Though he understood perfectly who had come to power in Russia after the revolt in October, he still supported collaboration with the Bolsheviks. Both of these powers agreed that the existence of Poland was intolerable and their war games started to imitate military actions against their smaller neighbour.

Several training centres were established on the territory of Soviet Russia in 1923–1925 and they operated until 1933. Objects, such as the Air Force Training Centre at Lipetsk, School for Armoured Units in Kazan, Research and Experimental Centre of Biological Weapons etc. were strongly conspired. Under fake identities, approximately 2,000 German engineers and specialists were trained in the Soviet Union. About 450 pilots of the Air Force were trained at a training school, located at Lipetsk.

Not all of the plans, the Germans and the Russians had, turned into reality. Aircraft builder Junkers, for example, was imposed a penalty for breach of contract. Heinkel, its competitor, was more successful and Heinkel aircrafts were used at the aviation school.

Because of mistrust, the Germans did not introduce their latest inventions to their new “friends”, and the Russians, of course, responded equally. Only light and medium class tanks reached Russian territory (actually Germany had no heavy class tanks until the war in Russia began in 1941.)

Although Germany and Soviet Russia had agreed to re-establish and strengthen their military forces, we should not overestimate the benefits, which the Germans got from this cooperation. It should rather be said that the Soviet Union used the results of the Lipetsk and Kazan courses much more professionally and on a larger scale.

In 1939 at Halhin Gol, Marshal Georgi Zhukov used new tactics against the Japanese Forces. This battle turned to be a huge success for the Red Army. There had never been an experience where the Army, the Air Force and the Armoured Forces would have been used at the same time in the same area of the front, which is exactly what made them so successful. The idea had been practiced during a joint training at Lipetsk and Kazan.

However, fascist Germany never reached such a level. It was because of the limited resources of raw material, technical know-how and insufficient manpower compared to the resources of the Soviet Union, the United States and their allies.

Kaitseliidu laskevõistlustel 1937. aastal. Silinderrauaga täpsuspüss Englise sõjapüssi baasil.
(Eesti Filmiarhiiv)

T. Nõmm

EESTI SÕJAPÜSSID 1918–1940

Toe Nõmm

Kaitseministeeriumi relvastuse büroo juhataja

SISSEJUHATUS

19. sajandi lõpus – 20. sajandi algul relvastus enamik sõjavägesid ümber 6,5...8-mm suitsuta laskemoonaga salvvintpüssidega ning need jäid peamiseks sõdurirelvaks kogu 20. sajandi 1. pooles ning varus hoiti vanu vintpüsse 1970. aastateni ja isegi kauem. Käesoleva uurimuse eesmärgiks on anda ülevaade neist Eestis 1918–1940. a. riigikaitstes kasutatud sõjapüssidest ning selle relvatasandi võimekusest. Terviklikkuse taotlusest käsitletakse antud töös ka haruteemasid nagu piirivalve ja politsei püssid, õpperelvad ja võrdlemine teiste riikidega. Lähemalt käsitletakse Eestis loodud vintpüssimudeleid. Inglise, Vene jt. vintpüsside arendamise loo täpsustamine on mitte pelgalt Eesti, vaid ka maailma vastava sõjaajaloo suuna tunnustatud osa.

Artiklis kasutatakse relvamudelite tähistamiseks ka lühendit M (mudel) koos aastaarvuga (näiteks M1891, M1914). Sõnu „vintpüss“ ja „püss“ kasutatakse üldnimetusena kõigile mudelitele, sh. karabiinidele, kui pole täpsustatud teisiti.

1. PEATÜKK. PÜSSID VABADUSSÕJAS

1.1. PÜSSIDE SEIS SÕJA ALGUSES

Esimese ilmasõja aegse Vene Peeter Suure merekindluse Tallinna piirkonna ladudes hoiti kõikvõimalikke, sh. vananenud ja võõrast tüüpi relvi. Veebruaris 1918 langes peaaegu kõik see Saksa vägede kätte, kes järgnevalt enamuse sõjasaagist Eestist välja vedasid. Sakslased relvitustasid ka Vene armees Eesti diviisi osad, võttes mh. ära 7521 Jaapani, 4630 Vene, 217 Prantsuse ja 70 nn. Ameerika (Winchesteri) püssi.¹

Kui 1918. a. lõpus Saksa vägi taas lahkus, jäi Eestisse maha või võeti sakslastelt üle kokku 43 600 püssi.² Teistel andmetel oli püsse 34 562 Tallinna piirkonna ladudes ja hinnanguliselt 6...11 tuhat mujal üle Eesti.³ Kokku võis Eestisse jääda umbkaudu 15 tuhat Vene, 14 tuhat Jaapani, 8,5 tuhat Berdani,

¹ Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. 498, n. 7, s. 73, l. 363 (edaspidi lühivormis 498-7-73, 363).

² Eesti Vabadussõda, II köide, Tallinn, 1996, lk. 492.

³ ERA, 495-12-749, 24–25; samas, 498-7-69, 946.

kuni 3 tuhat Mauseri ja 2 tuhat Winchesteri püssi ning lisaks kuni tuhat muid püssitüüpe (Austria, Prantsuse, vananenud Saksa). Püssipadruneid leidis sõja ajal üle 30 miljoni.⁴ Terviklik arvepidamine alguses puudus, tuhandeid püsse kaotati kohe taganemisel, ilma et neid sisuliselt kasutusele oleks jõutud võtta. Enamik relvi olid pealegi kasutuskõlbmatud. Saksa okupatsioonivägi viis ära, hävitas või jättis rikutud kujul maha ladudesse 30 872 püssilukku (sh. 10 156 Vene, 9693 Jaapani, 8278 Berdani, 1297 Saksa ja 1458 erinevatelt vintpüssidelt) ja 1864 Ameerika (Winchesteri) ning 10 Vene vintpüssi.⁵ Need enam kui 30 tuhat Tallinna ladudes seisnud püssilukku olid sadamas merre heidetud. Winchesterid olid purustatud päradega või muidu rikutud. Kümme tuhat püssilukku õnnestus siiski järgnevatel päevadel merest välja püüda ja korras kaasaegsete püsside arvu tõsta 2681-lt 13 800-le.⁶ Arvestades laskekõlblikegi püsside hädapärasest korrastatust ja sõja alguse kaotusi, poleks sellest sõdurirelvade potentsiaalset piisanud sõjalise edu tagamiseks, võidust kõnelemata.

Tabel 1
Vintpüsside seis Vabadussõja alguses 1918⁷

	Kokku	Vene	Jaapani	Winchest.	Saksa	Berdan
Oli Tallinna ladudes	34 562					
– sh. leiti korras olevat	2 681					
– lukkudeta vm. rikutud	31 881	10 166	9 693	1 864	1 297	8 278
Leiti mujal Eestis	6...11 000					
Kokku	43 600					
Võeti kasutusele sõja alguses	13 809	8 603	5 206			

Märkus: lisaks oli 1458 mitmesugust lukkudeta, täpsustamata tüüpi püssi.

1.2. PÜSSIDE LISANDUMINE SÕJAS

Vabadussõja alguse püssipuudus leevenes kiiresti tänu Soome ja Briti tarnetele ning 1919. a. jaanuaripealetungi trofeedele. Esimest, n.-ö. kiirabi osutas Eestile Soome, kust saadi novembri lõpust 1918 kuni jaanuari alguseni 1919 kokku 10 033 pruugitud Jaapani püssi ja kaks miljonit padrunit.⁸ Esimene laev „Reval” Soome relvadega (2037 Jaapani püssi, 3 kuulipildujat ja padruneid) jõudis Tallinna 29. novembril 1918 ning laevad „Syd” ja „Lot” 3000 püssiga 5. detsembril. Järgnevalt, 12. detsembril 1918 Tallinna saabunud Briti eskaader tõi 6500 püssi ja 148 kergekuulipildujat. Inglise püssi- ja muud relvatarned moodustasid edaspidi kõigist Eesti sõjaaja relvahangetest lõviosa ning enamik sellest langes lühikesele kolmekuulisele perioodile veebruari lõpust mai lõpuni 1919. Sel ajavahemikul sai Eesti Inglismaalt põhiliselt kolme suure saadetisega veel 44 618 Vene vintpüssi ja 65 miljonit padrunit. Nii oli võimalik Jaapani relvad

⁴ ERA, 495-12-749, 26; Eesti Vabadussõda, II köide, lk. 492.

⁵ ERA, 498-7-69, 946.

⁶ ERA, 495-10-4, 410.

⁷ ERA, 495-10-4, 409–410; samas, 495-12-749, 24–25; samas, 498-7-69, 946; Eesti Vabadussõda, II köide, lk. 492.

⁸ ERA, 495-12-749, 31–32; samas, 2315-1-26, 318.

välja vahetada Vene-tüüpi vintpüsside vastu ning viimased jäid domineerima kuni sõja lõpuni. Eestile relvade saatmine katkes suvest 1919 suurema poliitika mõjul ja selle asemel panustas *Entente* oma abi Vene Loodearmeele. Alles pärast Tartu Rahulepingu sõlmimist veebruaris 1920 andsid inglased Eestile üle veel 13 022 vintpüssi Briti Venemaa missiooni ladudest.

Inglastelt saadud püssid olid USAs I ilmasõja ajal toodetud 7,62-mm Vene jalaväemudelid ning valdavalt uued. Seni leidunud andmed ei vihja ühelegi Inglise-tüüpi püsside partii tarnimisele eestlastele. Seevastu Vene Loodearmee sai inglastelt alates suvest 1919 just 7,70-mm Inglise püsse M1914. Hilisemad vastased – sakslased Kuramaal – abistasid veebruaris–aprillis 1919 Eestit kahe püssipartiiga. Need 1900 Vene vintpüssi olid mõeldud Balti pataljonile.

Sõjasaagiks said eestlased Vabadussõjas erinevatel andmetel kuni 13 400 püssi, kuid esitatud on ka väiksemaid arve.⁹ Arvepidamine ei saanud siin olla täpne. Trofeede seas oli peale Vene vintpüsside ka Jaapani ja Saksa omi. Olulist osa sõjaväe võitlusvõime säilitamisel etendas relvaremont. Töökodades ja ladudes parandati või seati sõja jooksul korda erinevatel andmetel 25–34 tuhat püssi.¹⁰

Vabadussõjas anti väele välja kokku 78 tuhat korras või korrastatud püssi.¹¹ Samas andis Eesti oma varudest relvi muust rahvusest, sh. Vene valgete, Läti, Soome, Rootsi ja ingerlaste üksustele. Vene Põhjakorpus (juulist 1919 Loodearmee) sai Eestilt 1919. a. esimesel poolel kokku 11 821 püssi (valdavalt Vene M1891) ja 10,77 miljonit padrunit¹² ning alustas mais 1919 esimest pealetungi Petrogradile peamiselt eestlastelt saadud relvastusega. Eesti juhatuse all moodustatud Läti väele anti 1919. a. juuli keskpaigani 4000 Vene ja 530 Jaapani püssi ning 1,7 miljonit padrunit.¹³

Novembris 1919 lõplikult lüüa saanud Loodearmee likvideeriti ning selle siinsed varad võttis üle Eesti sõjavägi. Loodearmeelt võeti ametlikult üle 52 037 püssi, neist 24 624 Inglise, 23 273 Vene, 3759 Jaapani ja 381 Saksa oma.¹⁴ Kuid lõplik Inglise püsside arv Eesti väes oli pärast sõda mitme tuhande võrra suurem ja teisigi püssitüüpe saadi Vene valgete pärandist tegelikult rohkem. Esiteks, laostunud Loodearmee sõdureilt korjati palju relvi ära ka n.-ö. kohapeal, ilma ametliku arvepidamiseta. Teiseks anti Vabadussõja lõppedes Briti missiooni ladudest Eestile üle veel kergekuulipildujaid, suurtükke ja muud, sh. Vene Loodearmee jaoks mõeldud varustust. Kõige selle seas pidi olema ka Inglise ja teisigi püsse, mida ei arvestatud Loodearmeelt algselt üle võetud vara sisse.

⁹ ERA, 495-10-4, 409; samas, 495-12-751, lisa 3; Eesti Vabadussõda, II, lk. 492.

¹⁰ ERA, 495-12-749, 29; samas, 495-12-751, lisa 3.

¹¹ ERA, 498-8-32, 41; Eesti Vabadussõda, II, lk. 492.

¹² ERA, 495-12-751, lisa 2.

¹³ ERA, 495-10-4, 359–360.

¹⁴ ERA, 495-12-751, lisa 2.

1.3. SÕJA KOKKUVÕTE

Ühtekokku jõudis Eesti valdusse sõjas ja vahetult selle järel hinnanguliselt 198 tuhat mitmesugust vintpüssi (vt. tabel 1). Samas, täpse Vabadussõja relvade bilansi koostamine oleks omaette suurem uurimistöök.

Tabel 2
Püsside hulk Vabadussõjas 1918–1920

Püssitüübid:	Kokku	Vene M1891	Jaapani	Inglise M1914	Saksa	Winchest. M1895	Berdan M1870
Jäi sakslastest maha 1918	43 600	*15 000	*14 000	-	*3 000	2 000	*8 500
Välisabi kokku 1918–1920	76 073	66 040	10 033	-	-	-	-
– Soomelt	10 033	-	10 033	-	-	-	-
– Inglismaalt	64 140	64 410	-	-	-	-	-
– sakslastelt Kuramaal	1 900	1 900	-	-	-	-	-
Sõjasaak	13 400	*10 000	*3 000	-	-
Loodearmee ametlikult	52 037	23 273	3 759	24 624	381	-	-
Loodearmee sõdureilt ja Briti ladudest täiendavalt	*13 000	*6 000	*2 000	*5 000	-	-	-
Kokku arvestuslikult ca	198 000	120 000	33 000	30 000	4 500	2 000	8 500
Vähennemine sõjas**	*20 000	*18 000	*2 000	-	-	-	-
Alles augustis 1920*	176 000	102 000	31 000	30 000	4 500	2 000	8 500

Märkused: * – hinnang;

** – vähennemine hõlmab mitte-Eesti üksustele antud relvi ja sõjas kaotatu hinnangut.

2. PEATÜKK. 1920. AASTAD

2.1. 1920. AASTA AUGUSTIREVISJON

Väikeriigi kohta tohutu sõjavarustuse ülelugemine ja täpsustamine kestis pärast sõda pikemat aega. Esimene rahuaja üldine relvastuse revisjon viidi läbi 1. augusti 1920. a. seisuga. Selle järgi oli sõjaväel 165 759 vintpüssi (vt. tabel 3). Kuid antud seis ei hõlmanud kõiki parasjagu töökodadesse paranduseks antud relvi ja nähtavasti mõningaid teisigi. Hilisema, 1. novembrist 1920 pärit aruande järgi oli töökodades 15 643 vintpüssi, neist 11 898 kaasaegset põhitüüpi.¹⁵ Relvade asukoht ja arvestus muutusid alatasa ning viimane jättis veel soovida. Erinevate arhiivandmete põhjal võib 1920. a. augustis püsside tegelikku koguhulka (olenemata nende seisukorrast) hinnata veidi enam kui 170 tuhandele, neist üle 100 tuhande Vene M1891, 30 tuhat Inglise M1914, 31 tuhat Jaapani (M1897 ja M1905) ja 4500 Saksa (M1888 ja M1898) tüüpi, 2000 Winchesteri M1895 ja 3440 arvele võetud Berdanit M1870. Ja seegi arv polnud lõplik. Osa rikutud Berdanite jt. üle arvestust ei peetud.

¹⁵ ERA, 498-7-70, 76.

Tabel 3
Vintpüsside arvestus 1.08.1920. a. seisuga¹⁶

	Väeosades	Ladudes korras	Parandust vajavad laos	Kokku	Töökodades 1.11.1920
Vene vintpüssid	18 276	26 476	52 912	97 664	8 000
Inglise vintpüssid	-	6 731	20 987	27 718	998
Jaapani vintpüssid	15 511	2 243	13 283	31 037	2 400
Saksa vintpüssid	-	20	3 838	3 858	500
Winchester M1895	-	52	1 990	2 042	-
Berdanid	-	9	3 431	3 440	3 400
Prantsuse vintpüssid	-	-	-	-	100
Prantsuse „berdanid“	-	-	-	-	185
Austria vintpüssid	-	-	-	-	60
Kokku	33 787	35 531	96 441	165 759	15 643

Märkus: Parandust vajavad laos – nii korrastamist vajavad kui kõlbatud relvad.

Väeosades kasutati 1920. a. suvel ainult Vene ja Jaapani püsse. Loodearmeelt pärit Inglise püssid seisid veel ilma jaotuseta keskladudes ja olid arvatud korrastamist vajavaks. Isegi diviisiladudes leidus neid 1.08.1920 ainult 116 tükki ja väeosades mitte ühtegi. Karabiine eristati ning pandi kirja väga vähe.

Püsside koguhulk oli 1920. aastal ligemale kaks korda suurem kui mobilisatsioonivajadus. Kuid neist kümned tuhanded olid läbi kulunud või muidu kõlbatud või iganenud. Palju Vene ja Jaapani relvi oli juba 1918. aastast ilma lukkudeta. 170 tuhandest püssist 100 tuhat ehk ümmarguselt 60 protsenti ootas kordaseadmist või koguni mahakandmist.¹⁷ Neli arvukamat püssitüüpi (Vene, Inglise, Jaapani ja Saksa) töötasid kõik erineva laskemoonaga ning vajasisid mõneti erinevat väljaõpet ja hooldust ning täiesti erinevaid varuosi. Kuid see-eest oli, mille vahel valida. Elanike ja võimaliku sõdurite arvu kohta pidi Eesti püsside (ja ka kuulipildujate, suurtükkide jmt.) formaalne hulk olema oluliselt suurem kui paljudel teistel riikidel, sh. Soomel, Lätil, Leedul ja Poolal. Soomel leidus 1918. a. lõpus 219 627 vintpüssi (neist 179 775 Vene tüüpi) ja 176,7 miljonit padrunit ehk ainult veerandi jagu rohkem kui Eestil.

2.2. PÜSSIDE ARVU VÄHENDAMINE

Püsside seis muutus esimestel sõjajärgsetel aastatel omajagu. Täiendavalt võeti arvele arvepidamise täpsustamisel lisandunud ja töökodades korrastatud, samuti eraisikutelt konfiskeeritud relvi. Väiksemad kogused püsse jm. võis esimestel rahuaastatel omanikku vahetada ka Baltimaade ja Soome vahel või lisanduda siinsetest Briti laojääkidest. Kuid alul oli põhitendentsiks püsside arvu tunduv vähendamine. Suur hulk kõlbatut relvastust lammutati ja anti 1920. aastatel vanarauaks. Üldse vähendati 1920. aastate alguses Vene püsse enam

¹⁶ ERA, 498-7-70, 1, 4.

¹⁷ ERA, 498-7-70, 1, 4, 76.

kui 20 tuhande ja Jaapani püsse siis ning osalt hiljem 6–7 tuhande võrra. Koos arvele mittevõetud tuhandete Berdanite ja muude relvajäänustega likvideeriti nii põhiliselt 1920. aastate esimesel poolel üle 30 tuhande püssi. Ladude vabastamine jääkidest jätkus edaspidigi. Näiteks veel 1928./29. aastal, kui toimus suurem vanade suurtükkide jm. likvideerimine, müüdi vanarauaks ka suurel hulgal kõlbmatuid püssi- ja kuulipildujaosi ja 1929. a. alguses 12 333 Berdani tääki, mis kaalusid kokku 5,5 tonni.¹⁸ Püsse müüdi sõjaväelastele ja eraisikutele ning jagati ka tsiviil-riigiasutustele.

Likvideerimisel lammutati väärtuslikumaks loetud Vene püssid eelnevalt ning korras osad ladustati. Edaspidi kasutati neid asendusremondiks ja moderniseeritud relvade koostamisel. Veel 1939. a. 1. augusti seisuga oli Eesti sõjaväel ladustatud igat Vene vintpüssi osa 10...30 tuhat tükki, sh. 11 276 lukukoda, 22 077 lukuputke, 19 111 lukusulgu, 22 623 luku ühendusplaati, 20 370 löökrauda, 30 985 päästikut jne.¹⁹ Sel põhjusel ei juurutatud Eestis ka Vene püsside suuremate osade tootmist.

Inglise ja Saksa püsside hulk (vastavalt 29 ja 4,1 tuhat) aga püsis kuni 1928.–1929. a. relvavahetusteni muutumatuna. Jaapani püssid olid enamuses viletsas seisukorras, need vahetati pärast sõda Inglise M1914 vastu ja anti ära keskladudesse. Saksa püssidele kui sõjaväerelvadele ei pööratud samuti enam tähelepanu.

2.3. PÜSSIDE KORRASTAMINE

Esimeseks suuremaks rahuaja tööks sai allesjätud relvade kordaseadmine. 1920. aastatel parandati Käsisõjariistade lao (1929. aastast koos suurtükkidega ühise Relvalao) töökojas igal aastal 10–20 tuhat püssi ja 500–1000 kuulipildujat. Käsisõjariistade/Relvatöökoda oli suures osas relvade koostajaks ja komplekteerijaks Arsenalis valmistatud uute osadega ning valmistas tänu mitmekülgsele tööpingipargile ka ise hulgaliselt väiksemaid ja lihtsamaid osi. Lihtsat relvaremonti tehti ka diviiside ja väeosade töökodades.

Näiteks poole aastaga, juulist detsembrini 1920, puhastati ja korrastati kokku 18 360 vintpüssi, neist 11 296 Vene, 6859 Inglise, 120 Saksa ja 85 Jaapani oma.²⁰ Ühelt poolt mittekõlblike relvade likvideerimisega ja teiselt poolt allesjätute remontimisega viidi suure relvapargi seisukord mõne aastaga rahuldavasse seisusse. 1924. a. detsembrimässu ajaks oli enamus põhirelvastusest korda seatud ning selle hulk vastas sõjaväe reaalsele rakendusvõimalustele. Juulis 1924 arvestatud 78 079 Vene püssist hinnati korrasolevaks ja kasutus- kõlblikuks absoluutne enamus, neist märgistusega E.W. ja I sort 44 522 ning II sort 30 818.²¹ III sorti loeti vaid pooltuhat ja parandamist vajavaid oli 2249. Peaaegu kõik püssid olid varustatud ka täägiga ja 5000 parandusootel täägi lisamisega tekkinuks isegi väike varu.

¹⁸ ERA, 498-7-103, 81; samas, 498-7-110, 155.

¹⁹ ERA, 498-13-863, 42.

²⁰ ERA, 498-7-71, 56.

²¹ ERA, 498-7-122, 354.

Püsside seisukord muutus siiski kiiresti nii hoiutingimuste, kulumise kui ka hindamisnõuete rangemaks muutmise tõttu. Nii oli kaks aastat hiljem, oktoobris 1926, III sorti langenud juba 12 750 Vene püssi.²² Kõlbmatute (s. t. enamasti läbikulunud raudadega) või tõsist korrastamist vajanud põhitüüpi püsside hulk püsis edaspidi kuni uue sõjani 10 tuhande ringis. Suhteliselt mahuka laskeväljaõppe tõttu jõudis igal aastal hulk relvaraudu kuluvuspiirini.

Relvade põhiarvestusse jäeti neli püssitüüpi – Vene, Inglise, Jaapani ja Saksa – ja nende koguarv stabiliseerus 1920. aastate keskpaigaks ca 140 tuhandel.²³ Sellel tasemel püsis püsside üldarv relvastuses kuni 1939. aastani, kui maha arvata ära vahetatud Saksa püssid ja sõjaväe ning koolide õppeks antud relvad. Lisaks seisis laos kuni 1940. aastani tuhandeid vanu mittesüsteemseid relvi (enamikus Winchester M1895 ja Berdan M1870). Sõjaväe põhirelvastuses püüti hoida korraga mitte rohkem kui kahte põhitüüpi – alul Vene ja Jaapani ning seejärel Vene ja Inglise vintpüsse. Ülejäänuga varustati piirivalvet, politseid ja 1925. aastast Kaitseliitu.

Tabel 4
Püsside seis 1. mail 1925²⁴

	Väeosades	Ladudes	Kaitseliidus	Piirivalves	Politseis	Kokku
Vene kokku	17 402	62 725	670	13	-	80 810
– jalaväe	17 395	59 272	550	13	-	77 230
– ratsaväe	1	3347	120	-	-	3 468
– karabiin	6	106	-	-	-	112
Inglise kokku	16 873	11 274	-	800	-	28 947
– jalaväe M1914	13 085	9 258	-	800	-	23 143
– ratsaväe M1914	3 788	2 016	-	-	-	5 804
Jaapani kokku	-	10 670	15 627	457	579	27 333
– jalaväe	-	10 158	15 627	457	552	26 794
– karabiinid	-	512	-	-	27	539
Saksa kokku	48	4 071	-	-	-	4 119
– jalaväe	40	3 649	-	-	-	3 689
– ratsaväe	-	386	-	-	-	386
– karabiinid	8	36	-	-	-	44
Kõik kokku						141 209

Märkus: Piirivalve 457 Jaapani püssi olid üleandmisel Kaitseliidule.

2.4. INGLISE SUUND

Inglismaad peeti sõja korral Nõukogude Venemaaga peamiseks vastupidamise garantiiks. Suurema osa iseseisvusajast andis 1–2-kuisele vastupidamisele sõjalise mõtte lootus selle ajaga saabuma pidanud Briti abile. Nii näis orienteerumine Inglise relvatüüpidele loomulikuna. Relvastuse arengu

²² ERA, 498-7-123, 51.

²³ ERA, 496-4-395, 47; samas, 498-7-123, 51, 100; samas, 498-8-165, 66–72; samas, 498-8-1143, 96.

²⁴ ERA, 498-7-201, 33.

kavandamiseks moodustati 1921. a. sügisel Sõjaministeeriumi komisjon, kes otsustas ametlikult võtta suuna Inglise relvadele ja laskemoonale. Alul peeti Inglise püsse tähtsamaks ja seejärel vähemalt võrdseks Vene püssidega ning see kajastus ka vajaduste määratlemises. Näiteks 1928. aastal valitsenud seisukoha järgi pidanuks Vene ja Inglise püsse olema võrdsel arvul.

Tõsi, tegelikkuses kukkus asi välja tagasihoidlikult. Otsustavaks takistuseks sai rahapuudus. Täielik üleminek Inglise püssidele ja suurtükidele ning nende laskemoonale uue relvastuse ostmise kaudu tootjafirmadelt osutus täiesti ülejõukäivaks. Inglise püssid olid pärast sõda arvukuselt alles kolmandal kohal Vene ja Jaapani relvade järel. Puuduoleva 70 tuhande Inglise püssi ja tuhatkonna 7,70-mm raskekuulipilduja ning neile kuni 50 miljoni padrundi ost maksnuks hilisemas vääringus 15–18 miljoni krooni ringis ehk ümmarguselt kaks korda rohkem kui läks maksma Eesti suurim, allveelaevade hange 1930. aastatel. Lootused saada sobivat relvastust soodushinnaga Briti valitsuse kaudu luhtusid hoolimata I ilmasõja võitjate suurtest ning enamuses olulise rakendusega jäänudki relvavarudest. Nii jäi üle veel kolmas tee – soovitud Inglise varustuse hankimine mitte Briti firmadelt või valitsuselt, vaid Mandri-Euroopast vahetuste ja rahvusvaheliste relvakaupmeeste kaudu.

3. PEATÜKK. PÜSSIDE VAHETUSED JA MÜÜK

Uute Ida-Euroopa maade relvastus oli kujunenud üsna kaootiliselt ja sõltuvalt hetkevõimalustest ning nii Baltimaadel ja Soomel kui Poolal leidis mõndagi, mida sooviti sobivama vastu vahetada. Ilmasõja lõpp ja selle järelvõitlused ning Saksamaa demilitariseerimine olid tõuganud liikvele suure hulga väheselge päritoluga relvastust, mida rahvusvahelised relvakaupmehed müüa ja vahendada pakkusid. 1920. aastate algusest puhkes eriti idapoolses Euroopas õitsele täikalaadne relvakauplemine, kus siinsed maad omavahel vanu asju vahetasid-ostsid-müüsid. Selles lõi kaasa ka Eesti Sõjaministeerium, hankides odavalt või vahetustega juurde kuulipildujaid, suurtükke, lennukeid, sõjaoptikat jm.

Inglise vintpüsside juurdehankimiseni jõuti aga alles 1920. aastate lõpul. 1928–1929 teostus kolm suurt ja keerukat püssivahetust, kus õnnestus ühitada mitme eri poole – Eesti, Soome, Poola ja Hamburgi relvakaupmeeste – erinevad huvid. Eestit huvitasid Inglise püssid ja vajadusel oldi nõus nende vastu Saksa ja Vene relvi andma. Viimastest huvitus omakorda püssidenappuses Soome, kuid tal polnud Briti relvi. Saksa Mauseri vintpüssi ja padrundi standardiseerinud Poolal leidis mittevajalikke Inglise vintpüsse M1914, juurde sooviti aga saada Mauseri püsse ja mõningane huvi oli ka Vene püsside vastu (arvata võib, et vahetuskaubaks Soomega). Neljandaks pooleks sai vahendajana tuntud relvaärimeeste grupp Felix Prezlau–Benny Spiro (ja hiljem Ludwig Bing) Hamburgist.

3.1. FELIX PREZLAU JA BENNY SPIRO

Esimese suurema püssivahetuseni jõudis Eesti Kaitseministeerium Hamburgi firma Felix Prezlau & Co ning firma kompanjoni Benny Spiro kaudu. Läbirääkimistega jõuti lõpuks keeruka neljapoolse tehinguni: Eesti pidi saama Poolast 5500 Inglise püssi M1914 ja andma sama arvu Vene püsse Soomele ning kõik see toimus omakorda läbi Prezlau/Benny Spiro Hamburgis. Kusjuures Poola ja Soome vahel arveldamiseks pidi ringlusse minema veel mingi kaup. Oktoobris 1928 saabuski Tallinna 5499 Inglise püssi ja sama arv Vene püsse saadeti sama aasta lõpus Soomele.²⁵ Kuid Prezlau Poolast hangitud püssid osutusid suuremas osas lepingunõuetele mittevastavaks või koguni rämpsuks. Lepingu tagatisraha kinnipidava Tallinna survele sõlmis F. Prezlau Tallinna tehasega Arsenal lepingud puuduvate või kõlbmatute osade tootmiseks (vt. tagapool).

Suurt paremini ei vedanud Hamburgi relvakaupmeestel Eestiga ka järgmise relvavahetusega 1929. aasta augustis, mil Eesti tarnis Soomele 4495 Vene vintpüssi ning sai Prezlaut–Spirolt Hamburgist nende eest 125 Maximi raskekuulipildujat.²⁶ Sedapuhku tuli Prezlaut maksta Arsenalile kuulipildujaosade valmistamise eest ning tarnida täiendavalt nende korras raudu. Inglise vintpüsside hankimisel konkureeris Eesti Lätiga ja ühe sellise relvapartii vahendas Prezlau ootamatult Tallinna asemel Riiga, mis ka naabrisuhetele soojust ei lisanud.

Kõrvalepõikena: asjaajamine Eesti Kaitseministeeriumi ja Prezlau ning teiste tema juudi soost partnerite vahel katkes ootamatul ja väga võimalik, et neile traagilisel moel. Felix Prezlau oli firma Ludwig Bing & Co prokurist samas Hamburgis. Veidi hiljem sai Ludwig Bingist Eesti hävitajate „Lennuk” ja „Wambola” Peruule müügi vahendaja ning tõenäoliselt just tema, mitte aga eestlased, lõikas sellelt müügilt suurema vaheltkasi.²⁷ Kuid L. Bing ja F. Prezlau riivasid sellega seoses hoopis Saksa võimude Lõuna-Ameerikani ulatunud huve ning pidid 1933. aastal Saksamaalt põgenema, ent tabati järgmisel aastal Belgias.

3.2. POOLA

Paralleelselt toimusid juba 1922. aastast Eesti ja Poola sõjaväejuhtkondade vahel otseläbirääkimised mitmesuguse relvastuse vahetamiseks. Poola sõjaministeerium oli ammune vahetuspartner ning Eesti relvastus oli täienenud sealt 1920. aastatel nii lennukite, välisuurtükkide, raskekuulipildujate kui laskemoonaga. Sobivate püssitüüpide vahetuskaupa aeti Varssaviga juba hiljemalt 1925. a. algusest, kuid Eesti–Poola suhetesse olid vanade asjade vahetused toonud vahepeal pingeid ning asi venis 1928./29. aastani.

Lõpuks lepitati kokku vahetada korraga mitmesugust sõjavarustust – Poola poolt 6400 Inglise püssi, Maximi kuulipildujaid, 107-mm välikahureid ja

²⁵ ERA, 498-7-131, 38, 52, 59.

²⁶ ERA, 498-7-131, 296, 347.

²⁷ ERA, 957-13-801, 10 jj.

suurtükilaskemoona ning Eesti annaks vastu samavõrra Saksa ja Vene püsse, Saksa kerge- ja raskekuulipildujaid, miiniankruid ja 7,92-mm padruneid.²⁸ Juuni keskel 1929 saabuski Tallinna Poola sõjalaev „Wilja”, tuues kohale Poola kauba ja võttes samas peale Eesti oma. Eesti sai selle vahetusega 6683 Inglise püssi (neist 2327 III kategooria ja 383 kui varuosad), ligemale tonni nende osi ning 3293 tääki, 104 Maximi raskekuulipildujat, suurtükilaskemoona ning kolm 107-mm kahurit. Eesti andis vastu sadakond erinevat Saksa kuulipildujat ja 2500 Vene ning 4081 Saksa püssi. Viimaste seas oli 3505 M1898 jalaväe- ja 278 ratsaväemudelit ning 23 karabiini ja 275 vana 1888. a. mudelit. Neist 179 M1898 ja 144 M1888 kui eriti kehvas seisus relvad anti üle varuosadena. Sellegi vahetuse lõplik selgeksvaidlemine kestis veel paar aastat.

3.3. PÜSSIDE MÜÜK HISPAANIASSE

Kui puhkes Hispaania kodusõda (1936–1939), hakkas vabariiklaste pool Euroopast kõikvõimalikku relvastust kokku ostma ning Euroopas vahepeal soikunud vanade relvade äri puhkes taas õitsele. Eesti müüs 1936–1939 kümnete lepingutega ära kokku 16 miljoni krooni eest oma vana relvastust, peamiselt suurtükke ja lennukeid. Püssid moodustasid sellest vaid tühise osa, sest mittesüsteemsed laskurelvad olid enamikus ära vahetatud juba 1920. aastatel. Nüüd läksid soodsas hinnas Tallinnast teele veel nende jäägid. 1936–1938 müüs Eesti Sõjaministerium Hispaaniasse kokku 725 vintpüssi ja 14,5 miljonit vana padrunit.

Osalt Vangimajade Talituse kasutuses seisnud 475 vana Saksa püssi ja nende padrunid olid viimased allesjäänud pärast 1920. aastate lõpu vahetusi Poolaga. 250 Inglise vintpüssi olid 3. liigist, kulunud ning seisid laos.²⁹ 11,4 miljonit 7,62-mm vana Vene padrunit olid täiesti aegunud – kõlbmatud ja varem soetatud Soomest ümbertegemiseks paukpadroneiks ehk toormena.³⁰ Ligemale miljon 8-mm Lebeli padrunit olid toodetud enamasti juba aastail 1906–1914 ning kujutasid endast 1920. a. Prantsuse abi lõpujääki, Eestis hinnati neid ühele sendile tükist ehk kümnendik täishinnast.³¹ Müügist saadi 3,6 korda rohkem. Kusjuures Eesti püssid ja padrunid olid enamasti vaid suuremate müügilepingute lisandid.

3.4. ALEKSANDR KLJAGIN

Pärast kümneaastast vaheaega vahetas Eesti 1939. a. suve lõpus veel kord püsse ühe vana tuttava A. Kljaginiga, kes vahendas parasjagu Soome ja ühte Inglise relvade partiid Lääne-Euroopast. Aleksandr Kljagin (Klaguine) Pariisist oli olnud Eesti suurim erarelvakaupmehest äripartner juba 1920. aastate algusest peale.

²⁸ ERA, 498-7-123, 234–235.

²⁹ ERA, 498-13-623, 15.

³⁰ ERA, 498-13-507, 6; samas, 498-13-509, 1.

³¹ ERA, 498-13-563, 7, 15.

Kljagin pakkus oma Tallinna esindaja Wladimir Gubini (Goubine) kaudu juulis 1939 lukkudeta Inglise vintpüsse ning Eesti võttis pakkumise vastu. Tehing ei maksnud raha, vastu anti küllaga laos seisnud Vene püssiosi. 30. augustil 1939 saabus Tallinna laev Antwerpenist ning tõi 4250 lukkudeta, kuid enamuses muidu korras Inglise vintpüssi.³² Leping allkirjastati tagantjärele 16. septembril 1939. Vastutasuks tarnis Eesti septembri teisel poolel Soomele 10 tonni Vene vintpüssi osi – lukukodasid, lukke, salvi, tõmmikuid jne., kokku 35 nimetust, igat 5–10 tuhat tükki. Mida Soome Kljaginile andis, pole teada.

3.5. EDGARD GRIMARD

Hispaania kodusõjaga süüdatud relvaäribuumi hoidsid edaspidi üleval Hiina jt. uued konfliktikolled. Juba enne I ilmasõda alustanud Edgard Grimardi väike relvafirma Belgias Liege'is ja John Balli The Soley Armament Co. Londonis leidsid koostöö (hiljem ühine Soley & Grimard) ning edu Hispaania ja Hiina suunal.³³

E. Grimard tegi märtsis 1939 Sõjaministeeriumile ettepaneku korrastada suur hulk sõjavarustust. Tegemist oli Hispaania relvamüügist tuttava vana hea skeemiga, kus Lääne-Euroopast pärit relvad läbisid tegeliku lähteriigi varjujätmiseks korraks Tallinna ja Sõjaministeerium kasseeris nn. korrastustasu. Aprillist augustini 1939 veetigi Tallinna mitme laevaga Eesti jaoks väga suur ja kallis relvapartii – 40-mm õhutõrjekahurid, 114-mm haubitsad, kuulipildujad, laskemoon, lennukipommid jm.³⁴ Partii kogumaksumus oli kõrgem kui ükski Eesti oma relvastusprojekt, sh. allveelaevade hange. Kauba sees leidis ka 40 000 tehaseuut 7,92-mm Mauseri lühikest püssi ning lisaks 460 muud püssi, neist 80 Belgias Mauseri 7,92-mm padrunit ümbertehtud Vene M1891 vintpüssi "R. Blindee" ja 20 Mauseri jalaväevintpüssi.³⁵ Peale selle sisaldas partii 360 Blindee kirjega teadmata süsteemi kiillukuga vintpüssi.³⁶ Kõik laskurelvad olid kaliibriga 7,92 mm ja enamus sellest, sh. Mauseri püssid, olid toodetud Poolas. Kuid relvadega oli kaasas ainult tühine hulk – 10 tuhat 7,92-mm padrunit.

Puhkenud maailmasõjaga segipaisatud välisolud muutsid Londoniga seotud relvade ärasaatmise riskantseks nii kauba omanikele kui Eestile. Soley & Grimard püüdis meeleheitlikult oma relvi Eestile müüa. Uued Mauserid olid kvaliteetsed relvad ning nüüd arutati nii nende äraostmist ning raha leidmiseks isegi Inglise püsside mahamüümist. Kuid lõpuks lükkasid Eesti sõjaväejuhid maksmise üle otsustamise sõja lõppu ja otsustasid väärt relvad lihtsalt kasutusele võtta. 30. novembril 1939 tegi sõjaminister korralduse püssid ja kuulipildujad kinni pidada ning osta neile juurde 7,92-mm padruneid.³⁷ Veebruaris 1940

³² ERA, 498-13-863, 29.

³³ ERA, 498-13-712, 524 jj.; www.carbinesforcollectors.com/spaintable.html. p. 6; www.grimard.be/index.php?page.

³⁴ ERA, 498-13-713, 645.

³⁵ ERA, 498-13-712, 552–553.

³⁶ ERA, 498-18-36, 2.

³⁷ ERA, 498-13-712, 527.

telliti Saksamaalt 9,4 miljonit 7,92 x 57 padrunit ära ning need jõudsid kohale kahe partiina aprilli teisel poolel ja mais.³⁸ See võimaldas osa Grimardi laskurelvadest kasutusse võtta. Mai lõpus 1940 asuti nendega ümberrelvastama suurtükiväge, kes pidi saama 10 862 7,92-mm Mauseri püssi ja 54 Browningu kergekuulipildujat.³⁹ Sellega vabanes ligemale 11 tuhat Vene relva ning püsside puudusest ei saanud enam juttu olla.

Üldse vahetas, müüs ja ostis Sõjaministerium kahe ilmasõja vahel kümneid partiisid laskurelvi – püsse, püstoleid, püstolkuulipildujaid ja kuulipildujaid. Püssitüüpide soovitud vahekord jäi aga saavutamata. Kuni 1939. aastani toimus üldse kolm olulist püssidevahetust (kõik 1928–1929), millega Eesti sai juurde 12 182 Inglise 7,70-mm püssi ning andis vastu 12 494 Vene ja 4081 Saksa püssi.

Tabel 5
Sõjapüsside vahetused, ost ja müük (kokkuvõte)

Aeg	Teine osapool	Vene M1891	Inglise M1914	Saksa M1898	Saksa M1888	Jaapani M1905
Ost 1925/26?	Kaitseliit Inglismaalt?					+ 2 000
Vahetus 1928	Spiro/Prezlau ja Poola	– 5 499	+ 5 499			
Vahetus 1929	Prezlau ja Soome	– 4 495				
Vahetus 1929	Poola	– 2 500	+ 6 683	– 3 806	– 275	
Müük 1937	A. Tschudnowsky			– 475		
Müük 1938	E. Grimard		– 250			
Vahetus 1939	A. Kljagin ja Soome	10 t. osi	+ 4 250			
1939	E. Grimard/Soley Arm.			+ 40 000		
Kokku suhe:		– 12 494	+ 16 182	+ 35 719	– 275	+ 2 000

Märkus: – tähendab vähenemist ja + lisandumist.

Võimalik, et Tallinnas ei kasutatud 1920. aastate kirjuid, kuid samas lootustandvaid võimalusi laskurelvastuse täiendamisel piisavalt ära. Oodati maksimaalselt soodsaid variante (rahata vahetusvõimalusi) ega tahetud midagi maksta. Läti oli ses suhtes edukam ning suutis 1930. aastateks viia jalaväe sisuliselt täielikult ning suurtükiväe enamuses Inglise mudelite ja laskemoona peale, kusjuures soovitud hangiti ka Briti valitsuse kaudu.⁴⁰ Viimatinimetatud võimaluse künnist Tallinn ületada ei suutnud.

4. PEATÜKK. PÜSSITÜÜPIDE ÜHTLUSTAMINE

Kõik idapoolse Euroopa uued riigid olid maailmasõdade vahel hädas relvastuse ühtlustamisega. Nende sõjaväevarustus pärines erinevas vahekorras

³⁸ ERA, 498-13-712, 51; samas, 498-13-713, 644.

³⁹ ERA, 498-13-710, 14–17.

⁴⁰ Urmas Salo andmetel Läti Riiklikust Ajalooarhiivist – LVVA, 1474-1-1622, 114–115.

endiselt Austriast, Saksamaalt ning Venemaalt, Inglismaalt, Prantsusmaalt, Jaapanist ja Ameerika Ühendriikidest. Probleemi lahendamine nõudis jõulisi otsuseid ning raha. Laskurelvadest endist tähtsamgi on laskemoona ühtlustamine.

Eestil oli alguses valida koguni nelja padruni – Vene, Inglise, Jaapani ja Saksa – vahel. Soovitud Inglise ainulahenduseni teatavasti ei jõutud. Nähtavasti kujunenuks täielik üleminek Vene püssidele jõukohasemaks. Neid oli 1920. aastal formaalselt piisavalt ja uute raudade jm. juurdesoetamisega saanuks Vene relvade arvu järsku langust vältida. Kuid mõjuriks osutus siin tegelikult kuulipildujate kaliiber. Et absoluutne enamik kergekuulipildujaid (kõik Madsenid ja enamik Lewis'eid) töötas Inglise, põhilised raskekuulipildujad Maxim ja Colt aga Vene padrunitega, oli laskemoona ja püsside ühtlustamine probleemiks isegi jalaväe allüksuste tasandil.

Täielikul üleminekul Vene püssile tulnuks välja vahetada või ümber teha enamik kergekuulipildujaid. Teised püssi- ja padrunitüübid ei saanud kõne alla tulla kvaliteedi ja vastavate kuulipildujate puudumise (Jaapani) või tühise arvu (Saksa Mauser) tõttu. Alles pärast 612 kasutatud 7,62-mm Madseni kergekuulipilduja ostmist Soomest 1936./37. aastal sai asuda püsside ja kuulipildujate laskemoona ühtlustamisele laskurjao–rühma–kompanii tasandil tervikuna. Soomest saadud Madsenid korrastati ja moderniseeriti Arsenalis Eesti standardite järgi. Esimesed 300 uuendatud Madsenit valmisid ajavahemikus aprillist septembrini 1939 ja teine partii, 290 relva, anti tehasele sõjaväele üle väikepartiidena novembrist 1939 kuni märtsini 1940.⁴¹

Maaväes domineerisid tervikuna alati Vene püssid, kuid enamuses jalaväerügementides valitses pikka aega segasüsteem ning probleemi täieliku lahendamiseni ei jõutudki. Jalavägi pidi 1939.–1940. a. sõjaaja koosseisude järgi koosnema 16 jalaväerügemendist, Peipsi (üksikust) rannakaitsepataljonist ja mõnest väiksemast üksusest, neljast tagavararügemendist ja 5 tankitõrjekompaniist ning ratsavägi Ratsarügemendist, 6 üksikeskadronist ja tagavaradivisjonist.⁴² Sõjaaja jaotuskava järgi pidi jalavägi 1939. aasta sügisel relvastatama 2/3 ulatuses Vene ja 1/3 osas Inglise püssidega – vastavalt 35 177 ja 19 164 ning kokku 54 341 püssi.⁴³ 16 jalaväerügemendist kümme (1., 2., 4., 5., 10., 11., Scouts-, Kalevi, Kuperjanovi ja Saaremaa rügement), kolm tagavararügementi ja kaks tankitõrjekompaniid pidid saama Vene ja kuus jalaväerügementi (3., 6., 7., 8., 9., Sakala), üks tagavararügement ja kolm tankitõrjekompaniid ja ratsavägi Inglise püssid. Kuid augustis 1939 kasutati veel kaheksas jalaväerügementis/pataljonis vähemalt mõnel määral nii 7,62- kui 7,70-mm püsse.⁴⁴ Püsside jaotuskavades tehti veel 1940. aastal muudatusi ning lõpuks (aprillist 1940) pidid kõik III diviisi viis jalaväerügementi jäetama segasüsteemile, kus 3/4 olid Vene ja 1/4 Inglise püssid,⁴⁵ teiste diviiside jalaväerügemendid aga ühtlustatama. Arvestada tuli ka

⁴¹ ERA, 498-13-832, 345–378; samas, 498-13-851, 437–464.

⁴² ERA, 495-12-479, 7; samas, 510-1-100, 1–2; Sõja ja rahu vahel. Koguteos. I köide. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn, 2004, lk. 165, 437, 447.

⁴³ ERA, 498-13-710, 119–126.

⁴⁴ U. Salo. Eesti kaitseväge valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalused 1939. aastal. Magistritöö. Tartu 2005, lk. 297.

⁴⁵ ERA, 510-1-84, 37.

üldisemaid plaane ja koostegutsemist. II diviisi kagu- ja lõunasuuna üksused olid relvastatud 7,70-mm Inglise püsside ja 84- ning 114-mm Inglise suurtükkidega samuti nagu Läti vägi kõrval.

Teiste väeliikide osas oli asi lihtsam. Eriti erialaüksuseid relvastati sõdade vahel korduvalt ümber vastavalt plaanide muutumisele ja sobivate relvade lisandumisele. Näiteks 1928. aastal kasutati lennuväes Vene, välisuurtükiväes ja merekindlustes aga Inglise püsse.⁴⁶ Kümme aastat hiljem oli see teistpidi. Suurtükivägi ja merevägi ning merekindlused olid varustatud 1939/40 täielikult Vene püssidega ja ratsavägi, soomusvägi, õhukaitse ning pioneeriüksused kasutasid Inglise püsse.

Kahe või isegi enama erineva padrunitüübi kasutamine oli eriti lõunapoolses Ida-Euroopas tegelikult üsna tavaline. Kuid Eestile lähemad maad Soome, Läti ja Leedu tulid padrunitüübi ühtlustamisega toime (vastavalt 7,62-, 7,70- ja 7,92-mm). Poola ametlik standard oli 7,92-mm Saksa Mauseri padrun, kuid 1939. a. leidis seal veel päris palju ka 8-mm Prantsuse relvi, kõnelemata relvamudelite suurest kirjusest.

5. PEATÜKK. HUVI ISELAADIVATE PÜSSIDE VASTU

1930. aastatel kasvas maailmas huvi iselaadivate ehk laadurvintpüsside vastu. Suurem laskekiirus ning tulejõud kaalusid üles keeruka ehituse ja kõrge hinna. Taolisi relvi konstrueeriti mitmel pool ja 1936. aastal tärkas Eestiski konkreetsem huvi nende vastu. Eesti sõjaaja vajaduseks hinnati hiljem 2500 iselaadivat püssi. 1937–1939 päriti mitmelt poolt infot ja näidisteostmise võimalusi, sh. 1938 USA-st M1 Garandi osas.⁴⁷ Kuid paremaid saavutusi selles vallas peeti endale ja ka USA keeldus M1 Garandit müümast. Aprilliks 1939 jõuti Eestis järeldusele, et „prooviks iselaadivat vintpüssi ei ole vist üldse lootust hankida”.

Lahendust otsiti ka omal jõul. Sügisel 1938 sai Arsenal KM Varustusvalitsuselt ülesandeks konstrueerida iselaadiv vintpüss.⁴⁸ Kuid et korralikke näidiseid välismaalt ei saadud, jäi asi venima. Veel aprillis 1940 pöörduti Soome poole palvega saata üks Vene iselaadiv trofeepüss Tallinnasse tutvumiseks. Laadurvintpüssid ei jõudnud tegelikult enne sõda Eesti ega enamiku teiste maade relvastusse. Ainukesed arvestatavad erandid maailmas olid USA (M1 Garand) ja NSV Liit (AVS-36 ja SVT-38/40), kellel taolised relvad 1939. aastal kasutuses ja järgnevalt masstootmises olid. Alljärgnevalt esitatakse paar näidet kokkupuutest taoliste relvade ideega.

⁴⁶ ERA, 498-8-32, 71.

⁴⁷ ERA, 498-13-837,283–298, 319.

⁴⁸ ERA, 498-13-837, 320.

Tuvikese püss

Juba 1934. aastal konstrueeris kapten K. Tuvikene paberil automaatpüssi, mis töötas ka ridatulega ja kandis nime „automaatpüss-kuulipilduja”.⁴⁹ 1180 mm pikkuse ja 5,3 kg kaaluval püssil oli suhteliselt vähe osi – 64. Püss töötas Lewis’*e* kuulipilduja luku põhimõttel – s.t. klassikaliseks saanud gaasimehhanismi ning pöördlukuga. Arsenali ülema hinnangul olid joonised ja kirjeldus siiski toored, projekti väljaarendamine maksnuks proovieksemplari tasemel 2000–3000 krooni ja juurutamine vähemalt 50 tuhat krooni. Kapten Tuvikese toodet edasiarendamisele ei võetud.

Seitoni kirjad vanglast

Juulis 1938 sai sõjaminister kirja ei kusagilt mujalt kui Lasnamäe vangimajast, kus keegi H. Seiton parasjagu rahavõltsimise eest seitset sunnitööaastat istus.⁵⁰ Seiton pakkus kirjas sõjaväele oma kambris sündinud leiutisi, sh. põrinata lennukimootori ja kahur-granaadi ideed ning automaatvintpüssi. Pärast Seitoni jooniste ülevaatamist sõjaväe asjatundjate poolt vastati autorile eitavalt. Automaatpüss oli vabalukuga, kuid sellest hoolimata keerukas. Seitoni ind ei raugenud ja aasta lõpuks valmisid uued iselaadiva sõjapüssi joonised. Arsenali ülema E. Kimberi ametlikus vastuses tunnistati selle ehitus endiselt puudulikuks nii ideeliselt kui ka konstruktsiooniliselt ja seega töötamiskõlbmatuks.⁵¹ Märkimisväärne on siin hoopis asjaolu, et üks sunnitööline sai relvi nuputada ja tema ettepanekutega tegelesid korrektselt sõjaväe relvastusjuhid.

Rehnbergi püssid

Vähemalt paar laadurpüssi mudelit õnnestus Eestil välismaalt siiski saada. 1939. a. veebruaris–aprillis katsetati Eestis Harry Rehnbergi Rootsist loodud kahte poolautomaatpüssi, mis olid valmistatud vastavalt 7,70 Inglise M1914 ja 6,5-mm Rootsi Mauseri baasil.⁵² 7,70-mm M1914 oli vana raua ja lukuga ning automaatse ümberlaadimise tagas liikuv gaasimuhv rauasuudmel, mis oli käitvarva vahendusel ühendatud lukuga. Püssid olid käsitöö ega meeldinud. Sellised vanade püsside „arendid” ei saanud kusagil elujõuliseks.

6. PEATÜKK. KAITSELIIDU, PIIRIVALVE JA POLITSEI PÜSSID

6.1. KAITSELIIT

Kaitseliidu relvastamine algas kiirkorras 1924. a. 1. detsembri mässu mõjul. Selleks otsustati eeskätt kasutada laos seisnud Jaapani püsse. Mai alguseks 1925 oli Kaitseliidul juba 15 627 Jaapani vintpüssi ning nende üleandmine jätkus.⁵³ Mõningatel andmetel ostis 1920. aastate keskel Kaitseliit ise ka

⁴⁹ ERA, 498-13-415, 225–227.

⁵⁰ ERA, 498-13-870, 16–17.

⁵¹ ERA, 498-13-870, 29.

⁵² ERA, 498-13-868, 4, 7.

⁵³ ERA, 498-7-201, 25, 28, 33.

partii korralikumaid Jaapani püsse.⁵⁴ Kaitseliitlastega pidi sõja korral kiiresti komplekteeritama rida sõjaväe lahingu(all)üksusi ja selleks anti organisatsioonile juba 1925. aastast peale kasutada ka sõjaväe standardrelvad – Vene ja Inglise püssid. Jaapani püssid olid mõeldud väljaõppeks ja vanemate aastakäikude kaitseliitlaste tagala- ja vahiteenistuseks. Septembris 1939 oli Kaitseliidul kokku 33 519 vintpüssi, neist 24 333 Jaapani, 8408 Vene ja 778 Inglise tüüpi.

6.2. PIIRIVALVE, POLITSEI JA VANGIMAJAD

Eriti piirivalve, aga ka politsei jt. korraldusüksuste relvastust peeti samuti riigi sõjalise kaitse seisukohast oluliseks ning Sõjaministeerium oli kõigi nende peamiseks relvadega varustajaks. Seejuures nägi aga piirivalve, politsei ja vangimajade valve relvastamine püsside ja kuulipildujatega välja küllalt kaootiline, muutudes korduvalt hetkeolude mõjul.

Pärast Vabadussõda anti piirivalvele ja politseile kõrvalisemaid Jaapani relvi. Kuid 1925. aastal kästi viimased anda Kaitseliidule. Piirivalve sai asemele korralikumad Inglise ja vangivalvurid samal aastal vanad Saksa vintpüssid ja kuulipildujad.⁵⁵ 1924. a. detsembrimässu ajal jagati Tallinna politseijaoskondadele kiiruga ka Inglise vintpüsse.⁵⁶ Järgnevalt vahetas Sõjaministeerium Kaitseliidu huvides ka politsei senised relvad välja vanade Saksa Mauserite vastu.⁵⁷ Kuid seegi olukord püsis vaid mõne aasta. 1929. aastal vahetasid Eesti ja Poola oma vanu laskurelvi ning Kaitseministeeriumi korraldusel korjati kokku enamik Saksa püsse ja kuulipildujaid, sh. politseit, ning tarniti Poolale. Politsei sai nüüd (1929. a.) peamiselt Inglise püssid. Saksa püssid säilisid veel ainult vanglatel, kuid 1937. aastal müüdi needki Hispaaniasse ja vangivalvurid said samuti Inglise püssid. 1936–1937. a. toimus veel kord ümberkorraldamine, mille käigus politsei relvastati põhiliselt ümber Vene püssidega ja neid said osalt ka piirivalvurid.⁵⁸ See tulenes sõjaväe mobilisatsioonivarude ümberhindamisest. 1. aprilli 1940. a. seisuga oli Politseitalitusel 1476 Vene ja Vangimajade Talitusel 353 Inglise püssi.

Väiksemal arvul sõjaväe püsse oli ajutiseks kasutamiseks antud veel Majandusministeeriumile jt. asutustele. Koolidele jagati kokku üle 2600 vintpüssi, kuid enamus neist oli läbi kulunud või laskekõlbmatud või läbilõikerelvad ega kuulunud enam sõjarelvade arvestusse.

7. PEATÜKK. EESTI SÕJAPÜSSID 1. SEPTEMBRIL 1939

7.1. EESTI SÕJAPÜSSID 1. SEPTEMBRIL 1939

Teise maailmasõja algushetkel oli Eesti riigi- ja korraldusüksuste kirjas üle 185 tuhande mitmesuguse püssi. Tõsi, osa neist polnud hetkel kasutatavad – 40 tuhandele uuele Saksa Mauserile puudus laskemoon, üle 4000 Inglise

⁵⁴ ERA, 498-7-205, 175.

⁵⁵ ERA, 498-7-199, 31, 50.

⁵⁶ M. Krikk. Eesti politsei loomine ja areng 1818–1940. Tallinn, 2001, lk. 71.

⁵⁷ ERA, 1-7-1445, 36.

⁵⁸ ERA, 1-7-1445, 42, 45.

püssi olid lukkudeta ja veel paljud tuhanded korrastamata või iganenud või õpperelvad.

Tabel 6
Sõjapüsside seis 1. septembril 1939⁵⁹

	Sõjaväel	Kaitseliidul	Piirivalvel	Kokku riigikaitses	Politsei ja vangim.
7,62-mm Vene kokku	57 750	8 408	172	66 330	1 476
– muutmata	37 058	4 113	172	41 343	
– muutmata ratsaväepüssid	2 000			2 000	
– muutmata karabiin M1907	129			129	
– 1891. a. moderniseeritud	12 200			12 200	
– KL .300		4 005		4 005	
– lühendatud M1935	5 560			5 560	
– kütipüss M1933 ja 1938	450			450	
– täpsuspüss	353	290		643	
7,70-mm Inglise kokku	39 490	778	811	41 079	353
– muutmata	27 853	383	782	29 018	
– muudetud ratsaväele	10 618			10 618	
– karabiin	804			804	
– kütipüss	100			100	
– täpsuspüss	115	395	29	539	
7,70-mm KL .303 Kokku		24 333		24 333	
– jalaväe-		22 779		22 779	
– ratsaväe-		547		547	
– karabiin		1 007		1 007	
Sõjapüssid kokku:	97 240	33 519	983	131 742	
Mittesüsteemsed, õppe- jt püssid:	55 175				

Märkused:

- relvade arvandmed erinevates dokumentides kõiguvad mõnevõrra seoses nende ümbertegemise ja ümberjaotamisega sõjaväe, Kaitseliidu, Arsenali, töökodade jt. asutuste vahel;
- 1.09.1939. a. sõjaväe püsside seisu on paaris kohas täpsustatud andmetega 1. oktoobrist ja 20. novembrist 1939. a.; Piirivalve Talituse relvade arv on 15. detsembril 1939. a. ja politsei ning Vangimajade Talituse püssid 1. aprillil 1940. a. seisuga;
- 2000 7,62-mm Vene muutmata ratsaväepüssi (traguni- ja ilmselt ka kasakapüsse M1891) ja karabiini seisid korratus olekus (III/IV liik) laos ilma jaotuskavata.

Peale tabelis 6 toodud relvastuses seisnud sõjapüsside leidus veel vähemalt 55 175 muud sõja-, õppe- ja treeningupüssi, sh. 40 000 uut Mauserit, 80 M1891 Blindee ja 380 muud vintpüssi Grimardi partiist, ca 1500 Winchesteri M1895, 4 250 Inglise M1914 ilma lukuta ja 3247 Berdanit. Sõjaväel oli 1918 ja koolidele antud 2646 valdavalt läbi kulunud või muidu pea kõlbmatut ning osalt läbi puuritud õppe-sõjapüssi. Peale selle oli 1054 sõjapüssi ümber tehtud 5,6-mm treeningurelvadeks (652 Inglise M1914 ja 402 Winchesteri M1895). Andmed puuduvad Kaitseliidu õpperelvade kohta. Peale selle oli väike arv sõjaväe püsse antud septembris 1939 kasutamiseks teistele riigiasutustele, näiteks Majandusministeeriumile 12 ja Veeteede Talitusele 3 7,62-mm vintpüssi.

⁵⁹ ERA, 495-12-483, 11–12; samas, 510-1-65,58, 65–66; samas, 510-1-125, 14.

Täakide hulk oli üldiselt piisav. Vene püssid olid täakidega ja Inglise püsside osas oli mõningane puudujääk korvatud Jaapani täakide ümbertegemisega. Näiteks 1931. aastal oli Eestil 67 282 täägiga Vene püssi ja 33 286 Inglise püssi tääki ning lisaks Jaapani omad.⁶⁰

7.2. PÜSSIDE EELDATUD VAJADUS

1939. aastal saanuks Eestis vintpüssi või karabiiniga varustada 130 tuhat inimest. Seda oli elanikkonna või ka sõjaaja koosseisude kohta rohkem kui enamikus teistes riikides. Tegelikult arvestati sõjaaja vajaduse hindamisel ainult Vene ja Inglise püsse, kuid nende hulk oli üldiselt piisav. Mida arvasid aga toonased eestlased ise püsside piisavuse kohta?

Pikka aega hinnati sõjaväe püsside vajaduseks 90...94 tuhandet ning see hulk oli ka alati olemas. Veel 1935. aastal arvati, et püsse on tuhandeid üle ka 20% varu juures ning siingi ei võetud arvesse Kaitseliidu relvi.⁶¹ Kuid II maailmasõja eel-algul hakkas püssidest arvestuslikult puudu tulema, ilma et nende tegelik hulk muutunud oleks. Selle põhjustasid sõjaaja koosseisude suurendamine, täiendavate püssipartiide andmine Kaitseliidu käsutusse ja täiendava tagavara juurdearvamine. Püsside vajadust kalkuleeriti 1939–1940 korduvalt ümber. 1. septembri 1939. a. aruandes oli Vene püsse 700 tk. puudu ja Inglise püsse jälle tuhandeid üle sõjaaja koosseisu.⁶² Novembris 1939 hinnati sõjaväe sõjaaja täiskoosseisu vajaduseks koos juhtimis-, vahi-, transpordi-, varustus-, kohtu- jt. üksuste ning asutustega (kokku 104 364 meest) 91 824 Vene ja Inglise püssi, olemas leiti aga olevat 94 110 ning arvestamata veel enam kui 14 tuhandet sõjaväele kuulunud püssi Kaitseliidus, piirivalves jm. ning 24 tuhandet Kaitseliidu püssi .303.⁶³ Esines teisigi arvestusviise. Probleemiks oli küll, et ca 10 tuhat vintpüssi olid täiesti kulunud ning vajasisid kapitaalset remonti või olid kõlbmatud.⁶⁴ Kuid isegi see ei saanud veel tekitada tõsisemat püssikriisi. Ka Kaitseliidu püssivaru olnuks siin häda korral tagalaüksuste reserviks. Sõjapüsside arv ja isegi nende tehniline seisukord ei kuulunud tegelikult Eesti sõjaväerelvastuse suuremate probleemide hulka. Ükski sõjavägi ei saa kunagi päris valmis.

7.3. PADRUNISEIS SÕJA EELÕHTUL

1939. a. septembri padrunitehulk – 80,35 miljonit – kattis 86 protsenti valmislaskemoona põhivajadusest. Tegelikult nappis tõsisemalt ainult 7,62-mm pidemetes padroneid vintpüssidele. 7,70-mm püssi- ja kuulipildujapadroneid oli sõjaväel isegi üle ettenähtud kolme laskemoonanormi. Soomusrongide ja -autode, tankide, lennukite, õhutõrje- ja laevarelvade laskemoon oli komplekteeritud sajabrotsendiliselt.⁶⁵

⁶⁰ ERA, 510-1-20, 102.

⁶¹ ERA, 498-13-461, 2.

⁶² ERA, 495-12-483, 11–12.

⁶³ ERA, 498-13-710, 147–150; samas, 510-1-65, 65–66.

⁶⁴ ERA, 510-1-108, 149.

⁶⁵ ERA, 495-12-483, 11–48.

Lisaks oli varutud valmis kuule, kesti, kapsleid ja püssirohtu kokku ca 10 miljoni padrunit (enamuses 7,62-mm) koostamiseks. Nii võib Eesti püssipadrunitite kogupotentsiaali septembris 1939 hinnata 90 miljonile, kui arvestada, et valmiselementidest padrunitite koostamine oli võrdlemisi lihtne ja kiire ning selleks oli seadmetik olemas. Arsenali tootmisvõimsus – tavatempos 0,6 ja maksimaalselt 1,8 miljonit püssipadrunitit kuus – vastas samuti väikeriigi vajadusele. Läti, kes juba varem rajas Sellier & Bellot' toel padrunitehase, tootmisvõime oli lähedane (2,2 miljonit) ja Soomel 10...14,5 miljonit püssipadrunitit kuus.⁶⁶ Aprillis-mais 1940 Saksamaalt saadud 9,4 miljonit 7,92-mm Mauseri padrunit⁶⁷ ja uute kuulide-kestade tootmine Arsenalis tõstsid Eesti padrunitipotentsiaali lõpuks 100 miljonile.

Saksa maavägi kulutas septembris 1939 Poola kampaanias 20 miljonit püstoli- ja 395,5 miljonit püssipadrunitit ning mais-juunis 1940 Läänepoolsetes vastavalt 16,5 ja 180 miljonit.⁶⁸ Oleks alp tahta Eesti toonasest laskemoonvarust veel rohkemat kui Saksa väe nädala-paari pikkuse sõjakulu katmist. Soomlastel kulus Talvesõjas 65 miljonit 7,62-mm püssipadrunitit.⁶⁹ Isegi koos välisabi ja püstolipadrunitite kuluga ei saanud see olla kordi suurem.

7.4. VÕRDLUK TEISTE VÄHEMATE RIIKIDEGA 1939. AASTAL

Eesti jalaväerelvade seisu võib võrdluses lähemate naabritega lugeda heaks. Eesti võime, kuulipildujate, välisuurtükkide ja laskemoona hulk oli suhtelt elanikkonnale, võimalikule mobiliseeritavate arvule ja riigi majanduslikule kaalule parem kui enamuses ümberkaudsetes maades (vt. tabel 7). Ainult, olles väiksem, ei saanud relvastuse koguarv paratamatult vastata vajadusele, seda eriti võrdluses Nõukogude Liiduga.

Tabel 7
Eesti ja teiste vähemate maade relvastus septembris 1939⁷⁰

	Eesti	Läti	Leedu	Soome*	Poola	Austria*
Elanikke milj.	1,1	2,0	2,6	3,8	34,5	6,8
Vintpüsse ja karabiine	107 409 +24 333	180 285	131 275	254 518	1 230 000	306 000
Püstoleid	7 043	11 241	12 117	18 260	55 000	
Püstolkuulipildujaid	470	-	-	4 144	70	10 849
Kuulipildujaid	3 712	4 050	4 535	6 467	42 915	6 325
Püssipadruneid milj.	80	74		156		

Märkus: Andmed koos Kaitseliidu jt. analoogiliste organisatsioonidega teistes riikides;
* – Soome 30.11.1939. a. ja Austria 1938. a. märtsi seisuga.

⁶⁶ R. Erjola. Ampumatarvikkeet sotien 1939–1945 aikana Suomessa. Tiede ja ase. Suomen Sotatieteellisen Seuran vuosijulkaisu N:o 48. 1990, s. 154–155; A. Petersoni andmed Läti Riigiarhiivist (LVVA); Puolustusvoimien huolto 1918–1986, s. 295.

⁶⁷ ERA, 498-13-712, 51.

⁶⁸ F. Hahn. Waffen und Geheimwaffen des deutschen Heeres 1933–1945. Band I/II. Bonn, 1992, S. 197, 203.

⁶⁹ J. Juottonen. Suomen puolustusvoimien materiaalin valmius talvisodan edellä. Sotahistoriallinen aikakauskirja N:o 19. Helsinki, 2000, s. 12.

⁷⁰ A. Petersoni ja U. Salo andmed Läti Riigiarhiivist (LVVA); J. Juottonen. Suomen puolustusvoimien materiaalin valmius talvisodan edellä. Sotahistoriallinen aikakauskirja N:o 19. Helsinki, 2000, s. 12; A. Konstankiewicz. Bron strzelecka I sprzet artyleryjski formacji polskich I Wojska Polskiego w latach 1914–1939. Lublin, 2003, s. 264; J. Rutkiewicz. Wojsko Litewskie 1918–1940. Warszawa, 2002, s. 53; E. Steinböck. Österreichs militärisches Potential im März 1938. München, 1988, Beilage 5 und 6, s. 150–157; Talvisodan historia. 4. Porvoo, 1979, s. 298.

Isegi kui Eesti Kaitseliidu püssid KL .303 ja 2000 korrutat Vene ratsaväepüssi välja jätta, oli Eesti sõjapüsside arv – 105 000 – üsna suur. Kuulipildujaid leidis suhtarvult samuti enam kui Lätil, Leedul, Soomel või Poolal. Polnud ka määravat kvalitatiivset vahet. Kuid relvade osas puudus naabritel ühtsus. Soomes ainuvalitsesid 7,62-mm Vene, Lätis 7,70-mm Inglise ja Leedus 7,92-mm Saksa/Mauseri püssid ja laskemoon. Rootsil, Norral ja Taanil olid oma ainuomased relva- ja padrunitüübid. Eesti oli neist ainuke, kelle püssid, suurtükid ja laskemoon naabritega (Läti ja Soomega) osaliselt kokku langesid. Soome ja Rootsi, samuti Läti ja Leedu relvadel polnud pea midagi ühist.

8. PEATÜKK. PÜSSIDE BILANSS 1918–1920–1940

Kokku käis Eesti riigi- ja korrakaitsest 1918–1940 läbi 260 tuhat püssi. Põhitüüpi sõjapüsside koguhulgast ajavahemikus 1918–1940 annab ülevaate tabel 8. 1939./40. aastal oli Eesti riigi valduses kuni 183,5 tuhat põhitüüpi (Vene, Inglise, Jaapani ja Saksa) vintpüssi olenemata nende seisukorrast ja kaliibrist. Tuhandeid vintpüsse oli lisaks kaitseliitlaste jt. eravalduses.

Tabel 8
Põhitüüpi sõjapüsside hulk 1918–1940

	Vene	Inglise	Jaapani	Saksa	Kokku
Vabadussõjas oli ja lisandus	120 000	30 000	33 000	4 500	187 500
Lisandus vahetuse jm. teel kuni 1940:	280	15 932	2 000	40 020	+58 232
Oli kokku 1939/40	72 011	46 773	24 333	40 020	183 137
Kokku käis läbi 1918–1940 põhitüüpe:	120 000	47 000	35 000	46 460	248 500
Winchesterid, Berdanid jt. kõrvalised tüübid:					12 000
Kõik kokku					260 000

9. PEATÜKK. VENE VINTPÜSS M1891

Vene vintpüss oli Eesti sõjaväe olulisim individuaalrelv nii Vabadussõjas kui hiljem ja selle relva ning padruniga 7,62 x 54R on seotud kõige ulatuslikum ja tulemuslikum Eesti oma vintpüssimodifikatsioonide loomine. Vene püssidega olid relvastatud Vene väes teeninud eestlased Vene–Jaapani sõjas ja Esimeses ilmasõjas ning Teises maailmasõjas Punaarmee poolel ja osalt leidsid need kasutamist ka Saksa poole eestlaste üksustes ning Omakaitstes ja sõjajärgses vastupanus. Vene sõdurid Eestis olid 1891. a. vintpüssiga relvastatud nii 1905. a. revolutsiooni ajal kui 1917.–1919., 1941. ja 1944. aasta lahingutes ning hiljemgi. Soomes täiustatud kujul jõudsid Vene vintpüssid Eesti riigikaitseesse veel kord tagasi 1992. aastal. Kokkuvõttes on antud püssitüübi näol tegu arvukaima ning tähtsaima individuaalrelvaga Eesti 20. sajandi sõjaajaloos.

9.1. M1891 LOOMINE JA KASUTUS

Asendamaks täiesti vananenud standardpüssi Berdan kaasaegse relvaga, loodi Venemaal Sergei I. Mosini (Mossini) juhtimisel 1891. aastaks salvvintpüss ametliku nimetusega „3-liinine (hiljem 7,62-mm) vintpüss 1891. aasta mudel“, millele hiljem NSV Liidus lisati patriotismimeelsusest Mosini nimi. Uus standardrelv sisaldas ka välismaa lahendeid ja valmis koostöös Belgia relvafirmaga „Nagant“ ning eeskätt Läänes kasutatakse loojate liitnime „Mosin-Nagant“. Kõik see on maitse küsimus. Vene vintpüssi näol polnud siiski tegu mingi lihtsa hübriidi või koopiaga, vaid terviklahenduse ning kokkuvõttes iseseisva mudeliga.

Aastail 1892–1948 valmistati kokku üle 30 miljoni Vene vintpüssi ning karabiini. Ilmselt sisaldas see ka vanade püssiosade kasutamist tootmises. Lisaks valmis 1950. aastatel Hiinas, Poolas, Rumeenias, Ungaris jm. kokku veel paar miljonit püssi, eeskätt järeletehtud 1944. a. karabiine. Tootmismahult oli Vene vintpüss samas suurusjärgus Saksa Mauseri vintpüssiga. Teisi tuntud vintpüssimudeleid toodeti juba palju vähem.

Püsside nappuse tõttu I maailmasõja puhkedes tellis Venemaa neid ja padruneid sõja ajal juurde teistelt riikidelt. Kokku saadi 1914–1917 abina 2,1 miljonit võõrast tüüpi püssi.⁷¹ Püssikriisi parimaks lahenduseks oli muidugi oma põhitüüpi 7,62-mm relvamudeli juurdehankimine. Nende tootjad leiti USA-st firmade Westinghouse Electric & Manufacturing Company ja Remington Arms Company näol ning Briti valitsuse poolt või abil telliti neilt 1915. a. jooksul kokku 3,2 miljonit Vene jalaväevintpüssi ning padruneid. Püsside tootmine USA-s ja tärned Venemaale lõppesid seoses 1917. a. oktoobrirevolutsiooniga. Selleks ajaks jõuti USA-s toota üle kahe miljoni jalaväepüssi ja Venemaale jõuti neist saata 1,6 miljonit. Suure osa Ameerika Vene püssidest omandas aga Briti valitsus ja varustas nendega Vene kodusõjas bolševike vastu sõdinuid. Seal pärines ka Briti abi Eestile Vabadussõjas 1918–1920.

Esimese ilmasõja eel, ajal ning selle järelheitlustes sattus suurel hulgal 1891. a. vintpüsse väljapoole Venemaad, sh. Albaaniasse, Bulgaariasse, Serbiasse, Rumeeniasse, Türgisse ja eriti trofeedena Saksamaale, Austria-Ungarisse ning 1905. ja 1919. a. Jaapanisse.

Erineval teel Euroopasse sattunud Vene püssid jäid 1920. aastatest varju ja neid kasutati pigem politseis ja paramilitaarsetes üksustes või hoiti laovarus või anti üldse vanarauaks. 1939. aastaks oli Vene vintpüss Euroopas põhitüübina relvastuses ning aktiivkasutuses veel Soomes ja Eestis ning Saksa padrunile tehtult väikesel suhtarvul Poolas. Neljandaks erandiks oli äsja saanud Hispaania. Nimelt Hispaania kodusõja ajal saatis NSV Liit sinna „sotsiaalselt lähedasele“ poolele 498 000 püssi ja neist enamus olid M1891 ja M1891/30.⁷²

⁷¹ E. Z. Barsukov. *Artillerija Russkoi armii (1900–1917 gg.)*. t. I. Moskva, 1948, s. 359.

⁷² D. Reynolds. *The Rifles of the Spanish Civil War*. www.carbinesforcollectors.com/spaintable.htm, p. 7–8.

Teise maailmasõja puhkedes võis väljaspool Nõukogude Liitu kasutuses olla umbes miljon Vene vintpüssi, neist üle kolmandiku äsja Hispaaniale tarnitud. Ülejäänuid enamik kuulus Soome, Eesti ja Poola relvastusse – vastavalt 255 000, 68 000 ja 76 400. Läti ja Leedu müüsid oma Vene püsse Soomele, 1939. aastal neid relvastuses ei näidatud.

9.2. M1891 EHTUSE ERIJONED

19. sajandi lõpul–20. sajandi algul arenes tehnika ning relvastus edasi väga kiiresti ja kui sünnihetkel oli Vene vintpüss rahuldavalt kaasaegne, jäi see edaspidi teiste riikide uutest relvadest maha. M1891 loomise ajal ei nähtud Vene sõduris individuaallaskurit, vaid eeskätt kogupauktule ja manöövri koostisosa ning relva konservatiivsemad jooned olid tääk, pikkus ja päästik.

Vene oratäägi puhul meenub tavaliselt tauniv suhtumine selle tekitatud vigastustesse. Sootuks teise probleemi sünnitas asjaolu, et Venemaal ning hiljem NSV Liidus vintpüssid lasti sisse ja kasutati koos täägiga. See täägivõitluse tähtsustamine sundis relva kasutama täägistatult ka siis, kui selleks vahetu tarvidus puudus. Kuul jooksis täägiga lastes juba 100 m kaugusel 15...20 cm ja 300 m kaugusel 45...60 cm võrra madalamale kui ilma täägita.⁷³ Lisaks kippus peenike tääk kõveraks painduma ja raua otsas loksuma, mis halvendas juba järsult lasketäpsust. Neil asjaoludel sai laskurilt oodata vaid keskpärast tabavust. Lisaks loodi M1891 päästikuga, millel puudus individuaalset lasketäpsust suurendav eelpäästmine ehk tõmbepunkt. Relva täpsust mõjutasid ka Vene tootmises kasutatud kerge ja ilmastikutundlik kasepuust laad ning õhukeseseinaline vintraud. Püssi töökindlus oli iseenesest hea, kuid need kaks – töökindlus ja täpsus – on mõnes mõttes vastandlikud näitajad.

Vene vintpüssi jalaväemudel oli ebamugavalt pikk – 131 ning koos täägiga koguni 174 cm ehk selgelt pikem kui tolleaegne keskmine sõdur. Pika püssi laskekiirust mõjutas lukukäepideme eesmine asetus. Vähemalt lühemakasvuline sõdur pidi ümberlaadimiseks relva palgest võtma. Käsitsemist raskendasid ka kohmakas kaitseriivistus ja vananenud arssina-möödustikuga raamsihik.

Vene vanamoodsa 7,62-mm padruni ääriskest sünnitas automaatrelvade juures probleeme. Tõsi, ääriskestal on vaieldamatud eelised – odavus ja töökindlus. Sellise padruni värvilise metalli kulu ning nõutav tootmistäpsus on väiksemad kui soonkestaga padrunitel ning tootmishind seetõttu ca 10–15 % madalam. Ääriskesta konstruktsioonipõhimõte tõstis ka vintpüssi töökindlust, sest ääris fikseeris padrunit nõutava asendi padrunitipesas kindlalt ja lihtsamalt kui soonkest. Vene püssipadrunit oli ka piisavalt võimas.

Kokkuvõttes, Vene vintpüss (sh. ka Punaarmee M1891/30) oli Teiseks maailmasõjaks mõneski mõttes vananenud. Samas, klassikaliste relvade puhul ei tähenda see veel kõlbmatust või määravat allajäämist. Võimas laskemoon, töökindlus, möödunud valmistamistäpsusele ning standardiseeritud suurtootmine tagasid sellele relvasüsteemile pika eluea.

⁷³ ERA, 495-12-580: Laske-eeskiri jalaväe relvadele. Käsikiri 1936, lk. 122.

9.3. VENE PÜSSIDE ARENDID VÄLISMAAL

Laskemoona ühtlustamiseks tehti Saksamaal ja Austria-Ungaris I ilmasõja ajal osa Vene trofeepüsse ümber vastavalt Saksa padruni 7,92 x 57 ja Austria 8 x 50R peale. Hinnanguliselt valmis taolisi püsse vastavalt 30 ja 45 tuhat tükki.⁷⁴ Ameerikas toodetud Vene püsse kasutati abilahendusena 1917. a. sõttaastunud USA sõdurite väljaõppes ja osa neist tehti kiirkorras ümber USA padrunile 7,62 x 63. Poolas ehitati Vene püsse 1920. aastatel ümber lühikeseraudseteks (600 mm) mudeliteks Saksa padruni peale. Taoliselt ümber tehtud Vene püsse oli Poolal septembris 1939 üldse 76 400 mudelit wz. 91/98/25 ehk wz. 25 ning need moodustasid ainult 6 protsenti püsside koguhulgast.⁷⁵ Poolas oli see kõrvaline relv tagalaüksuste jms. jaoks.

Vene püsside Saksa 7,92-mm padrunile kohandamisega tegelesid 1920. aastatel ka mõned Belgia relvatehased Jugoslaavia või/ja mõne teise Mauseri standardiseerinud, kuid ka vanu Vene püsse omanud riigi tellimusel.⁷⁶ Need „Belgia Mossinid“ kandsid kirjet Blindee ning ümber tehti neid relvanumbrite järgi hinnates 30 tuhande ringis. 80 Blindee 7,92-mm püssi M1891 leidis ka 1939. a. Eestisse jäänud E. Grimardi relvapartiis.

Soomel oli ühtse vintpüssitüübini jõudmine lihtne, sest rahu saabudes 1918. aastal oligi enamik püssidest Vene mudel. Soome probleem seisnes selles, et püsse oli algusest peale vähe. Maailmasõdade vahel korjas Soome odavate vahetuste-ostude teel endale kokku kümneid tuhandeid vanu Vene püsse ja nende jäänuseid Albaaniast, Bulgaariast, Itaaliast, Jugoslaaviast, Poolast, Rumeeniast, Tšehhoslovakiast, Ungarist ja Baltimaadest, kuid ikkagi jäi püsside arv – 254 600 – Talvesõja puhkedes ebapiisavaks ja suhteliselt väiksemaks kui Eestil või Lätil.

Vene püsside moderniseerimisel jõudis Soome koguni juhtivale kohale maailmas. Kuni 1939. aastani loodi Soomes kaheksa Vene vintpüssi põhiarendit alates lihtsaimast, meetermõõdukule tehtud m/91 kuni terve rea täiustustega mudelini m/39.⁷⁷ Erineval moel täiustati Soomes 1923–1940 kokku 180 000 Vene vintpüssi ja need moodustasid 2/3 püssipargist. Soome (nagu ka Eesti ja Poola puhul) ei olnud siiski tegu täieliku tootmisega. Kulunud püssidele valmistati uusi vintraudu, laade ja väikeosi. Püssilukke, lukukodasid ja salvi ei toodetud, vaid uuendatud relvad komplekteeriti vanade originaalosaladega. Täiesti uued olid hilisematel Soome mudelitel kirbukaitsed („püstkõrvad“) ja nugatäägid ning nende kinnitamiseks püssi laeotsmikud ja mudelil m/28-30 ning m/39 ka moodne sektorsihik.

⁷⁴ K.-H. Wrobel. Drei Linien. Die Gewehre Mosin-Nagant. Band 1. Schwäbisch Hall, 1999, S. 129, 133; Band 2, S. 133.

⁷⁵ A. Konstankiewicz, s. 264.

⁷⁶ K. Carney. 8mm Blindee Converted Mosin Nagants. <http://mosinnagant.net/global/20/mosin/nagants/8mm/blindee/>; K.-H. Wrobel, Band 2, S. 133.

⁷⁷ Andmed Soome kohta pärinevad põhiliselt raamatust M. Palokangas. Sotilaskäsiaseet Suomessa 1918–1988. II osa. 1991.

9.4. VENE VINTPÜSSI ARENDAMINE EESTIS

Mis käib, see kulub ja kuluvad eeskätt ühed ja samad osad. Püssidel olid selleks vintraud. Üks uus vintpüss maksnuks 120...140 krooni ehk ca kaks kuupalka ning seetõttu valiti ökonoomsem tee – kulunud relvade uuendamise-moderniseerimine.

Põhimõtteline otsus asuda püsside põhjalikumale uuendamisele Arsenalis langetati 1927. aastal. Alustati peamisest – uute püssiraudade tootmahakkamisest. 1928–1929 osteti välismaalt juurde tööpinke ja optilisi kontrollseadmeid. Maximi jt. kuulipildujaraudade seeriatootmises oli Arsenalil selleks ajaks juba aastatepikkune kogemus.⁷⁸ Relvaterast ja rauakange osteti firmadelt Avesta Jernswerks, Fagersta, Uddeholm, Thos Firth & Sons ja Poldi CKV.

1929. aasta sügiseks töötati uute Vene püssiraudade tehnilised nõuded välja ning jaanuaris–juulis 1930 sõlmis Kaitseministeerium Arsenaliga esimesed lepingud nende valmistamiseks. Esimesed vene seeriaraudad võeti komisjoni poolt Arsenalilt vastu novembris 1931 ning sel ajal valmis igas kuus juba sadu uusi raudu.⁷⁹ Näiteks 1934./35. aastal tootis Arsenal 1665 Vene vintpüssi ja 1174 7,70-mm karabiini rauda ja 280 5,6-mm (kaliiber .22) rauda.⁸⁰ Uued Vene püssiraudad pandi peale kõigepealt 1891. a. moderniseeritud püssidele. Püssiraudade siseehituses tehti kõrge lasketäpsuse korduvalt muudatusi.

9.5. VENE VINTPÜSSI EESTI MUDELID

Alates 1920. aastate lõpust asuti Kaitseministeeriumi, kaitseväe, Kaitseväe ja Arsenali koostöös välja töötama erinevaid mooduseid Vene vintpüsside ajakohastamiseks. Aastaks 1930–1933 loodi mitu Vene püssi täiustatud varianti ning valmistati nende katseeksemplare. Esimestena alustati 1931. aastal 1891. a. mudeli moderniseeritud ja võistlusmudeli ning 1932. aastal snaipripüssi M1931 seeriavalmistamist. Järgnesid kütipüss M1933 (M1933/34), KL .300, lühendatud sõjapüss M1935 jt. Keskseks ning ühtlasi kalleimaks uueks relvaosaks selles arendustöös oli Arsenali kvaliteetne vintraud, mis enamikul uutest mudelitest oli märksa lühem kui 800 mm pikkune originaal. Samas, raudade paksemate seinte ja siseehituse viimistlemisega koos muude täiustustega saavutati relvade kõrge lasketäpsus. Rauda lühendamisega kaasnesid paratamatult teised tööd nagu lae ja rauakatte lühendamine, uute kõrgemate korpude valmistamine jm. Muid suuremaid osi nagu lukud, lukukojad ja salved Eestis valmistama ei hakatud, sest kulunud raudadega relvade ja nende lammutamisest pärit osade varu oli enam kui piisav.

Vene püsside moderniseerimisel saadi eeskujuna ja ideid Soomest. Kuigi Eesti mudelitel oli erijooni, jälgiti ja jäljendati paljus põhjanaabri vastavaid arenguid. Juulis 1931 andis Kaitsevägegede Staabi II (luure-) osakond Relvastusosakonnale

⁷⁸ ERA, 498-7-163, 237.

⁷⁹ ERA, 498-7-110, 321a, 324, 325, 328; samas, 498-13-318, 847.

⁸⁰ ERA, 498-13-71, 144.

üle Soome Kaitseministeeriumilt saadud Vene vintpüssi padrunipesa, Soome moderniseeritud püssi m/27 (esimese „pystykorva”) ja kuulipilduja joonised.⁸¹ Detsembris 1931 päriti vastust probleemile, kas konstrueeritud uute püssiraudade padrunipesad sobivad Nõukogude Liidus toodetavate padrunitega laskmiseks. Põhjanaanabrilt võeti üle ka raske D-kuuli tüüp jm. Koostöö Soomega laskurelvade (püssid, püstolkuulipildujad, kuulipildujad, laskemoon) alal kestis kogu 1930. aastakümne ning selle kaal ei saanud kuidagi väiksem olla kui avalikustatud koostöö merekindluste vallas.

9.5.1. M1891 moderniseeritud

Vene püsside kaasajastamisel alustati Eestiski täägist ja sihikust. Sihikute samm-mõõdustik märgiti ümber meetermõõdustikule ning valmistati uued kirbud, enamikul püssidel asendati läbikulunud rauad uutega ning relvad lasti sisse täägita. Tääki ennast muudeti veidi pealepaneku hõlbustamiseks. Asendati ka laade, valmistati uusi puhastusvardaid jt. väikeosi ning tehti muid väiksemaid korrastustöid. Sellisel kujul värskendatud Vene püss sai nimetuseks „1891. a. moderniseeritud”. Esimesed 20 uuendatud relva valmisid Relvatöökojas juuniks 1931 ning seeriavalmistus läks lahti veel samal aastal.⁸² Ühtlasi anti suured tellimused täägituppedele jm. lisavarustusele. Eesti see mudel vastas Soome mudelile m/91.

Põhiliselt Relvatöökojas tehti järgnevalt aastas ümber tuhandeid püsse. II maailmasõja puhkedes oli Eestil 12 200 1891. a. moderniseeritud vintpüssi ning järgnevalt jõuti 1939/40 uuendada veel 3000 relva ehk ühtekokku 15 200.

9.5.2. Kütipüss

Kütipüss kui Eesti oma eriline püssitüüp jäi täpsuselt tavalise ja snairipüssi vahepeale ning oli mõeldud jalaväe allüksuste parematele laskuritele. Neid kavandati igasse laskurjakku kolm. Nii kütipüssi kui Kaitseliidu püssi KL .300 ühiseellaseks oli 1930-ndate algusaastail väljatöötatud nn. lühendatud sõjapüss 1933. a. (või 1891/33) mudel.⁸³ Selle relva kergelt kooniline raud oli 695 mm pikk ja läbimõõduga suudmest 17 mm (Vene originaalraua suudme läbimõõt oli 14,83 mm). Prooviks valmis 13 püssi tüüp A ja 12 tüüp B ehk 1933/34 A ja 1933/34 B. Neist täiuslikum „B” tunnistati tulevase kütipüssi standardiks 1933. a. mudel. Eesti püssimudelite nimetustes puudus esialgu ühtne süsteem ning ka kütipüsse nimetati puhuti lühendatud või 1933./34. a. mudeliks või Soome eeskujul püstikõrvpüssiks.

Kütipüssi tähtsamad erinevused seisnesid paksemaseinalises (läbimõõt suudmest 17 mm) rauas ning selle hoolikas töötuses ja mitmetes teistes täpsust suurendavates täiustustes – tõmbepunktiga päästik, täiesti uus sektorsihik, uus kirp ja kirbukaitse (nn. püstikõrvad), muudetud kabaraud ja lae kuju (osal) ja mitmed raua ning lae sideme täiustused, lisaks suur laeotsmik nugatäägile, uus

⁸¹ ERA, 498-7-111, 211–212.

⁸² ERA, 498-13-321, 2, 30.

⁸³ ERA, 498-13-70, 320, 324.

rauakate jm. Luku vinnale monteeriti sisse eriline kiil sarnaselt Soome lahendile ja pressiti lukukoda veidi kokku. Sellega vähendati luku lõtku ning tagati padruni täpsem fikseerimine padrunipesas lasu hetkel, mis samuti parandas relva täpsust. Nugatäägiks sai ümber tehtud ning lühendatud Jaapani tääk. Eesti valis siin Soome ning ühtlasi Inglise–Ameerika–Austria lahendi, kus täägikinnitusliist paiknes lae laia hoidrõnga all. Täägitera jäi nii rauasuudmest kaugemale ega mõjutanud oluliselt lasketäpsust ja rauda sai vardaga puhastada ka täägistatult. Mauseril seevastu paiknes liist vahetult raua all. Kokku valmis 1934–1936 245 kütipüssi M1933.

Paralleelselt jätkati arendustööd relvade lasketäpsuse suurendamiseks ning paljuski võeti eeskuju ikka Soome lahenditest. Nii sündis kütipüssi uus, 1938. a. mudel. Võrreldes 1933. a. mudeliga muudeti sel raua asetust lael ning raua laesisene esiosa sai alumiiniumümbrise, lae esiosa sisse pandi parandatud tugevdusribid ja sabakruvi pessa puks, parandati eeltõmmet, alumist hoidrõngast jmt. Kokku tuli moderniseerimisel valmistada 32 uut osa ning lisaks neli vana osa ümber teha. Esimene seeria – 200 täiustatud kütipüssi M1938 – telliti Arsenaliilt 28. septembril 1938 ja need valmisid suveks 1939.⁸⁴ Järgmine tellimus 75 kütipüssile M1938 anti juulis 1939 tähtajaga oktoober 1940 ning alles selleks ajaks need ka valmisid.⁸⁵ Paar väikepartiidi (5...10 püssi) tellisid 1939–1940 ka mõned teised riigikaitseasutused.

Vanematel kütipüssidel M1933 ilmnisid ajapikku mõned puudused. Nii oli kestaeraldus raskendatud ja puhastusvarras põrus laskmisel lahti. 1938. a. sügisel otsustati paralleelselt uute püsside M1938 tellimisega parandada ja täiustada samale tasemele ka vanemat mudelit – muuta raua sobingut, laadi, puhastusvarda ja rihma kinnitust jne. Eestipärase kirbukaitse sirged „kõrvad“ otsustati painutada rohkem laiali nagu Soome „pystykorval“.⁸⁶ Tähtajaks, 1. septembriks 1939 tööga siiski hakkama ei saadud ning püssid valmisid alles 1940. a. veebruarikuu jooksul. Nii jõuti 1940. aastaks küll kütipüssi ühtse tüübini, kuid nende arv (445 + 75 tellitud) jäi kaugemale maha kavandatud vajadusest – 12000. Kütipüssiga jõuti Eestis vähemalt Soome viimase ning täiuslikuma sõjaeelse seeriamudeli m/28-30 tasemele ja ajaloo omapärase piruetina jõudis see relvatasand enam kui pool sajandit hiljem veel kord Eesti riiki teenida.

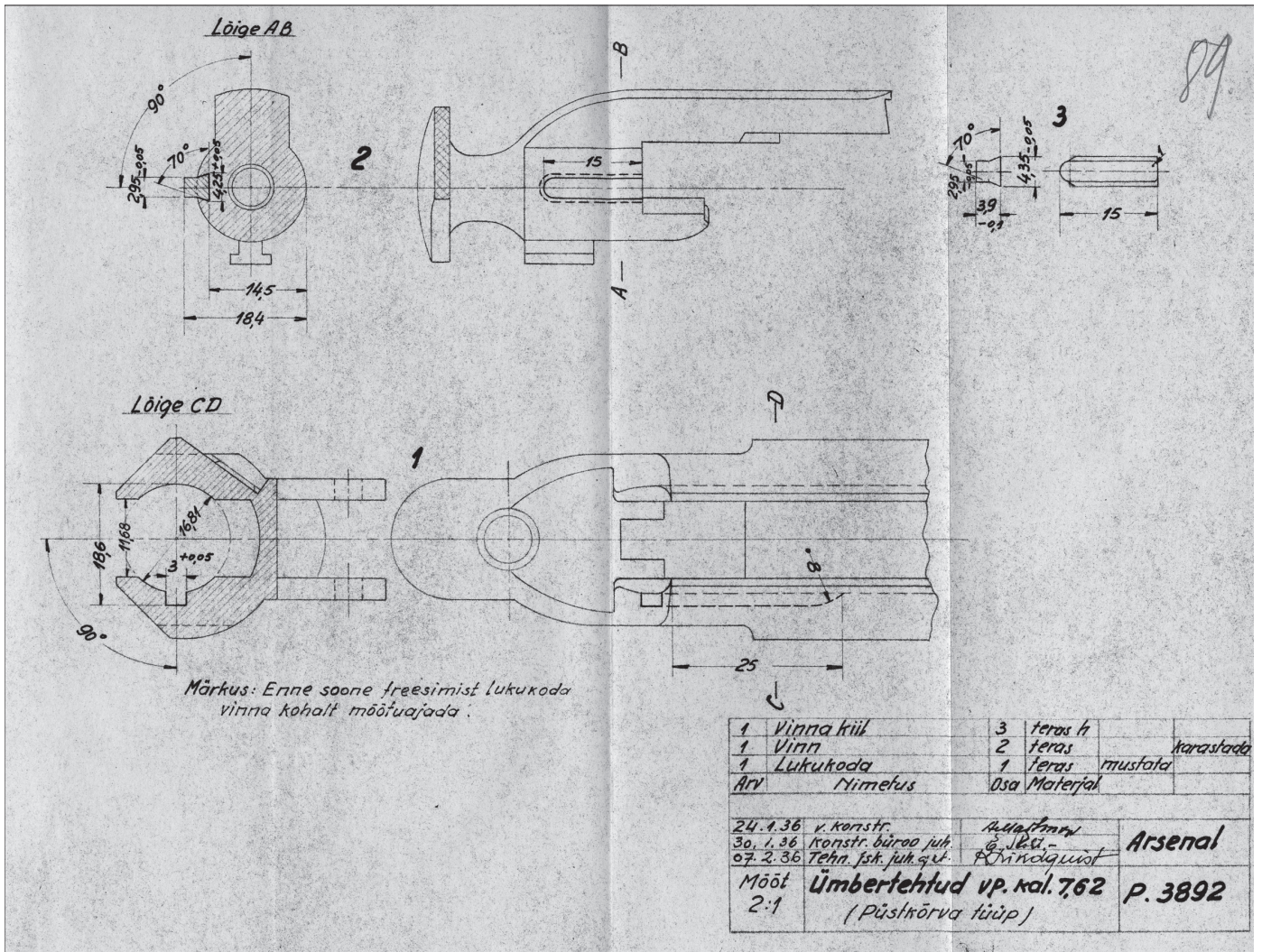
9.5.3. KL .300

Kaitseliit, kelle püssipark oli valdavalt vähemväärtuslik (KL .303 ja kulunud Vene püssid), osales aktiivselt sõjapüsside erineval viisil arendamisel ja oli mõnel juhul isegi nende esimeseks tellijaks. Kaitseliidule sõjaväe poolt kasutamiseks antud 8 tuhandest Vene püssist pooltel olid rauad kulunud või hoopis kõlbatud ning 1932.–1933. aastal võeti nende uuendamine päevakorda. Esiatgu taheti piirduda tavaliste uute raudade tellimisega Arsenaliilt ja sihiku muutmise ning täägita sisselaskmisega nagu 1891. a. moderniseeritud mudelil. Kuid lühendatud

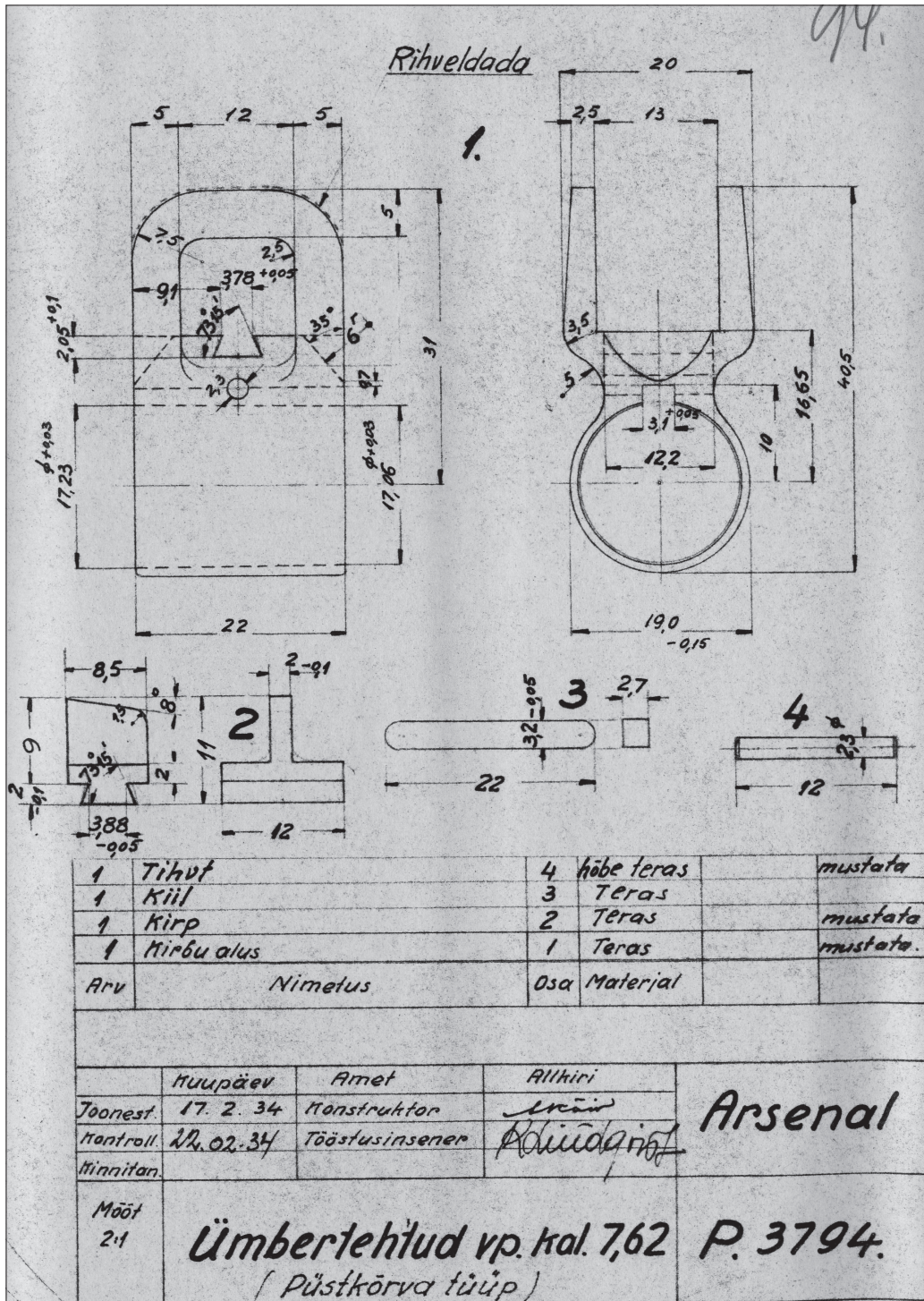
⁸⁴ ERA, 498-13-853, 27, 66.

⁸⁵ ERA, 498-13-713, 693.

⁸⁶ ERA, 495-13-870, 94, 119, 124, 126.

Kütipüssi täiustamine: kiilu lisamine Vene vintpüssi luku vinnale.
(ERA)

„Eesti püstkõrv”: Arsenali kirbukaitse täiustatud Vene vintpüssidel.
(ERA)

sõjapüssi 1933. a. mudeli väljatöötamisega seoses otsustati selle algse variandi kasuks ilma nugatäagi, sektorsihiku ja mõne teise, järgnevalt kütipüssil M1933 juurutatud keerukama täienduseta. Kaitseliidu moderniseeritud püssitüübi kirjeldus kinnitati 18. oktoobril 1935 ning selle järgi tuli Kaitseliidul oma eelarve raames Vene püssid järk-järgult ümber teha.⁸⁷ Nimesegaduse (mitu erinevat 1933. a. mudelit) vältimiseks määras Kaitseliidu ülem nende täiustatud Vene püsside nimetuseks KL .300⁸⁸ (kaliiber 7,62 mm võrdus 0,3 ehk .300 tolliga). 1936/37 valmis Kaitseliidu tellimusel 4025 nimetatud relva, kuid ülejäänud 1891. a. püsse Kaitseliit enam moderniseerida ei jõudnud.

9.5.4. Lühendatud sõjapüss M1935

1933. a. lühendatud sõjapüssi prototüübi ja kütipüssi loomisel saadud kogemusi rakendati järgnevalt veel lühema, varem karabiinilaadiliseks loetud rauaga sõjapüssi konstrueerimisel. M1935 uuendustest võib märkida uut, Arsenali täpsuspüssi siseehitusega lühikest (600 mm) rauda ja vastavalt lühendatud ning tugevdatud laadi ja rauakatet, muudetud rauakinnitus, eelpäästikut, täägita tavakasutust ning hõlbustatud täägistamist, uut puhastusvarrast ja tulpkirpu ning selle alust koos „kõrvadega“ kirbukaitsega ja kokkusurutud lukukoda. Sihik märgiti ümber meetermõõdustikule 2000 meetrini ning eraldi jaotustega tavalise S- ja raske D-kuuliga padruniga laskmiseks. Viimase tõrgeteta söötmiseks muudeti jaotusheitjat ning pressiti salve külgedesse „näsad“.

M1935 esimene 10-relvaline prooviseeria valmis 1935. a. kevadsuvel.⁸⁹ Pärast katsetusi järgnes sama aasta detsembris tellimus juba 1425 püssile ning kuni 1939. a. novembrini valmis kuue partiina 5570 ning 1940. a. teiseks pooleks veel 1200 relva.⁹⁰

M1935 seeriad erinesid omavahel mõnevõrra. Nii tehti 1937. aastal valminud 2. suurele partiile (1150 püssi) Mauseri tüüpi nn. ratsaväerihmakinnitus.⁹¹ 1935. a. lühendatud sõjapüssiraudadele kanti tootja lühend ja valmistamisaasta ning täht D, kui relv oli mõeldud tulistamiseks ka raske kuuliga (näiteks ARS 39 D).

Lühendatud sõjapüssid M1935 olid algselt mõeldud erialaüksustesse, kuid tegelikult jõuti sellega ka Eestis kaasaegse lühikeseraudse, ühtseks sõjapüssiks sobiva relvani sarnaselt Saksamaa, Tšehhoslovakkia, Poola jt. uute püssimudelitega. Tänu kvaliteetsele vintrauale jt. muudatustele oli Eesti M1935 praktilisel laskekaugusel täpne hoolimata paratamatult väiksemast kuuli algkiirusest.

⁸⁷ ERA, 498-13-834, 390.

⁸⁸ ERA, 498-13-830, 162.

⁸⁹ ERA, 498-13-831, 293–294, 307.

⁹⁰ ERA, 498-13-819, 256; samas, 498-13-830, 148; samas, 498-13-831, 293–294, 307; samas, 498-13-843, 48, 131; samas, 498-13-852, 20–21, 82; samas, 498-13-867, 223–226, 250; samas, 498-13-713, 691.

⁹¹ ERA, 498-13-852, 82, 85.

Tabel 9
Muudatused Vene püsside Eesti mudelite ehituses

	M1891 modern.	KL .300	Kütipüss M1933/38	Lühend. M1935
Toodeti tk.	15 200	4 025	535	6 770
Tegemise hind kr.	7	32	72	44–47
Kaal kg	4,2	4,0	4,0	3,8
Pikkus mm	1 300	1 200	1 200	1 100
Raua pikkus	800	695	695	600
Raud	uus	uus	uus	uus
– pikkus mm	800	695	695	600
– suudme läbimõõt	14,83	17 v. 14,83	17	14,83 v. 17
Sihik	origin. M	origin. M	uus	origin. M+
Kirp	uus	uus	uus	uus
Kirbukaitse	pole	püstkõrv	püstkõrv	püstkõrv
Lukk	vana	vana	vana	vana
Lukukoda	vana	vana	vana+	vana+
Salv	vana	vana	vana+	vana+
Eelpäästik	pole	on	on	on
Laad	origin.	lühend.	lühend.	lühend.
Rauakate	origin.	lühend.	uus	lühend.+
Tagumine hoidrõng.	origin.	origin.	uus	origin.
Laeotsmik	pole	pole	uus H-tüüpi	pole
Lae ribad	pole	pole	on 1938	osal
Alumiiniumtoru	pole	pole	on 1938	pole
Vinnale kiil	pole	pole	on	pole
Puhastusvarras	origin.	uus	uus	uus
Täak	origin.+	origin.+	nugatääk	origin.+

Märkused: Raua diameeter suudmest ja mõned teised erijooned vajavad paaril juhul täpsustamist.

Origin. – kasutati vanu ja/või samasuguseid omavalmistatud osi;

+ – muudetud või täiustatud;

Sihik: orig. M – vana sihik ümber märgitud meetermõõdustikule.

Vene püsside muutmise ja täiustamise eri riikides viis üldiselt sarnaste lahendusteni – kõigepealt sihikute ümbertegemine meetermõõdustikule ja täägita sisselaskmine ning kasutus, osal ka lühemad relvarauad ning laed ja vastavalt kõrgemad kirbud ja eelpäästik, väiksemal osal lisaks kirbukaitse, nugatääk ning H-kujuline laeotsmik ja muudetud rihmakinnitus. Valitses siiski oluline erinevus püsside sõjaaja kiirlahendite (Saksamaal, Austria-Ungaris ja USA-s I ilmasõjas) ja rahuaja täpse arendustöö vahel Soomes ja Eestis.

9.6. SÕJATÄPSUSPÜSSID EHK SNAIPRIPÜSSID

Eesti sõjatäpsuspüsside pere oli eri versioonidelt kirjum kui tavaliste sõjapüsside oma. Täpsuspüsse ja laskespordiks mõeldud võistluspüsse täiustati korduvalt ning asendati nende raudu.

1920./1930. aastakümne vahetusel toimus snaipri- ja võistluspüsside ning eriti nende vintraudade areng koos ja 1931. aastaks jõuti esimese tulemuseni. Seda 1931. a. mudelit iseloomustas lühemapoolne (pikkus 660 mm), kuid eriti

massiivne, 27-mm läbimõõduga silinderraud. Sõja-täpsuspüsside valmistamine algas 1932. aastal. Kahe aastaga, 1932/33 ja 1933/34, sai Kaitseliit Arsenalilt 145 täpsuspüssi valdavalt kaliibriga 7,70 mm ja sõjaväele valmisid esimesed 7,62-mm snaipripüssid 1933./34. aastal.⁹² Massiivsete silinderraudadega täpsuspüssid olid nii Inglise (enamuses), Vene kui ka Jaapani lukukojaga.

1934./35. aastal jõuti sõjaväe snaipripüssi uue põhitüübi väljatöötamiseni ja anti proovitellimus.⁹³ Kaitseväe ja Kaitseliidu uue sõjatäpsuspüssi tehnilised näitajad kinnitati 19. oktoobril 1935.⁹⁴ Selle mõlemal, nii 7,62- kui 7,70-mm versioonil oli endiselt 660 mm pikkune silinderraud, kuid vähendatud läbimõõduga 24 mm.⁹⁵ Eelmise, 1931. a. mudeli 27-mm diameetriga eriti raskete raudadega relvad osutusid laskurile sihtimisel koormavaks ning relva enda täpsuse eelis kadus.

Kaitseliit osutus nüüdki alustajaks. Detsembris 1934 oli Kaitseliit palunud sõjaväe varudest 443 Inglise vintpüssi M1914, et teha need omavahenditest ümber 7,70-mm sõjatäpsuspüssiks.⁹⁶ Üleantud 405 püssi ümbertegemise tellis Kaitseliit Arsenalilt juba veebruaris 1935, kuid need said valmis alles 1936–1937.⁹⁷ 1935–1936. aastast alates sai suuremal arvul uut tüüpi sõjatäpsuspüsse ka kaitseväge.⁹⁸ Piirivalve ostis Arsenalilt 1936. aastal 29 ja politsei ühe 7,70-mm snaipripüssi. Täpsuspüssidel oli enamasti eest lühendatud laad, tulpkirp ning torukujuline kirbukaitse.⁹⁹

Aastate jooksul jõudsid sõjavägi ja Kaitseliit tellida lisaks põhimudeleile mitmeid teisigi, sh. 20-mm läbimõõduga ja koonilise rauaga variante. Esimese põlvkonna snaipripüsside M1931 juures ilmnis aja jooksul puudusi ning need relvad otsustati septembris 1937 anda Relvalattu ümbertegemisele.¹⁰⁰

Tabel 10

Eesti sõjaväe sõjatäpsuspüssid 20. novembri 1939. a. seisuga¹⁰¹

	Sõjaväel	– neist optilise sihiku alusega	Märkused	Kaitse- liidul	Piiri- valvel
7,62-mm kokku:	340	– 38		290	
– silinderraud D 27 mm	111	– 1	peamiselt M1931		
– silinderraud D 24 mm	228	– 36	sh. 1 Jaapani		
– raud D 20 mm	1	– 1			
7,70-mm kokku:	116			395	29
– silinderraud D 27 mm	14		1 Jaapani		29
– silinderraud D 24 mm	44	– 2	2 Jaapani		
– kooniline raud	58		neist 30 antud KL-le		
Täpsuspüssid kokku:	456	– 40		685	29

⁹² ERA, 498-13-43, 263; samas, 498-13-73, 79.⁹³ ERA, 498-13-71, 144.⁹⁴ ERA, 498-13-820, 22.⁹⁵ ERA, 498-13-154, 18.⁹⁶ ERA, 498-13-464, 6p.⁹⁷ ERA, 498-13-95, 48.⁹⁸ ERA, 498-13-852, 169.⁹⁹ ERA, 498-13-872, 90.¹⁰⁰ ERA, 498-13-819, 598.¹⁰¹ ERA, 510-1-65, 58.

Sügisel 1939 oli sõjaväe, Kaitseliidu ja piirivalve arvel kokku 1170 snaipri- ehk sõjatäpsuspüssi (vt. tabel 10) ning lisaks veel sõjaväe arvel 28 7,62-mm vabapüssi Arsenali ja M1914 lukukojaga ning suuremal arvul võistluspüsse. Juulis 1939 oli tellitud veel 110 snaipripüssi, kuid need valmisid alles 1940. a. teiseks pooleks.

Snaipripüsse väljastati erijaotusega, plaanis oli neid anda igasse laskurrühma üks. Snaipripüsside endi 1939. a. vajadus, 1000 relva, oli formaalselt isegi kaetud, kuid seda mitte optiliste sihikute osas. Nende eeliseid alahinnati pikemat aega ning sellele pöörati tõsisemat tähelepanu alles sõja eel.

Püssioptika

Salahangelega Saksamaalt soetati 1920. aastate algupoolel sadu vintpüssi optilisi sihikuid (enamikus Emil Busch'i, Oigee, Girard'i ja Voigtländeri mudelid), samuti üle 700 raskekuulipilduja sihiku ja palju muud optikat.¹⁰² Kuid snaiprirelvade varustamist optikaga ei arendatud välja. Tavaline lahtine sihik tundus kindlam ja harjumuspärasem ning hea optiline sihik maksis rohkem kui täpsuspüss ise. Murrang algas siin alles 1903. aastate keskelt. Lepingutega oktoobrist–novembrist 1938 telliti Saksamaalt Carl Zeissilt 100 vintpüssi optilist sihikut (aluseta) hinnaga 137 riigimarka tükk ja 70 snaipripikksilma.¹⁰³ Uued sihikud jõudsid Tallinna juuni alul 1939 ning juba 1920. aastatest oli olemas veel 300 vana sihikut, samuti pikksilmi, millised samuti kasutusele otsustati võtta.¹⁰⁴ Kuid sõjaväe vajaduseks hinnati 900 optilist sihikut ja 426 pikksilma ning mis peamine, enamikul snaipripüssidel puudusid sihikukinnitusalused. Nende hankimine venis ja sügisel 1939 leidis sõjaväe snaipripüssidele ainult 40 sihikualust.

10. PEATÜKK. TEISED PÜSSITÜÜBID EESTIS 1918–1940

10.1. INGLISE VINTPÜSS M1914

Inglise vintpüss 1914. a. mudel (Pattern 1914 või P14) loodi I ilmasõja eelöhtul Inglismaal seniste Enfieldi püsside konkurendiks. M1914 ehitus põhineb hoolimata originaalsest välisilmest Mauseri süsteemil. Kuigi konstrueeritud Inglismaal, toodeti seda seeriana ainult USA-s ja võrreldes teiste tuntud püssitüüpidega võrreldes väga lühikest aega (1916–1919, algus) ning kasutati relvastuses põhitüübina ainult Lätis ja Eestis.

Esimese maailmasõja puhkemise järel tellis Briti valitsus 7,70-mm standardlaskemoonaga töötava M1914 tootmise USA vanadelt relvafirmadelt Remington Arms Company ja Winchester Repeating Company, kus jaanuarist 1916 kuni aprillini 1917 valmis neid Briti sõjaväele 1,2 miljonit. USA astumisega maailmasõtta valmistati tema enda armee kiireks relvastamiseks sõja lõpuaastail

¹⁰² ERA, 498-7-122, 375; samas, 498-7-148, 101, 108–111, 1092, 1125–1126.

¹⁰³ ERA, 498-13-134, 52; samas, 498-13-861, 14, 110–111.

¹⁰⁴ ERA, 498-13-309, 188; samas, 510-1-84, 29.

1. jalaväerügemendi relvahoidla täagistatud Vene 1891. a. püssidega. 1920. aastad.
(Eesti Filmiarhiiv)

T. Nõmm

Kaitseliidu laskevõistlustel 1938. aastal. KL .300.
(Eesti Filmiarhiiv)

veel 2,5 miljonit M1914 modifikatsiooni M1917 USA standardpadrunile 7,62 x 63. Vaid kolmeaastase tootmisajaga M1914 ja M1917 kogutoodang ulatus seega 3,7 miljonini. Inglismaa põhipüssitüübiks jäi ikka Lee-Enfield ning M1914 kasutati peamiselt varu- ja tagala-, aga ka snaipirelvana. Küll aga relvastati M1917-ga USA jalaväge Euroopa rindel. M1914/1917 laiemat kasutust ei piiranud tehnilised puudused, vaid Inglise–USA üldisem relvapoliitika.

Sõja lõpul ning järel tarnisid inglased M1914 edasi Indiasse, Kanadasse, Austraaliasse ja Lõuna-Aafrikasse ning 1918–1920 Vene bolševike vastastele jõududele, sh. Lätile, Judenitšile ja Denikinile. Euroopas oligi M1914 kahe ilmasõja vahel põhirelvastuses ainult Eestis ja Lätis, kuhu koondusid 1920. aastatel ka juhupartiid Poolast ja mujalt. Teise maailmasõja ajal kasutati M1914 veel Briti Home Guard'is ning M1917 tagalarelvana USA-s ja pärast sõda mitmel pool Aafrikas ja Aasias, sh. Afganistanis veel 1980. aastatelgi. Läti sõjaväes oli M1914 enne sõda 105 tuhande eksemplariga põhirelvaks. Ülejäänust enamuse moodustasid Läti kaitseliidu Ross-Enfieldid. Leedu müüs oma Inglise püssid nähtavasti 1937 Hispaaniasse.

10.1.1. Eesti

Eesti sõjavägi sai kõik või peaaegu kõik M1914 Vene Loodearmeelt 1919. a. lõpus–1920. Paljud neist vajasisid korrastamist ja et see relv võeti põhitüübiks, suhtuti asjasse tõsiselt. Inglise püssidele hakati kohe valmistama puudevaid väikeosi ja lisavarustust ning relvi endid kohendama vastavalt vajadusele.

„1914. a. mudel, ratsaväe“

Osa Inglise püsse otsustati Käsiväe ja Käsiväe laos ümber teha ratsaväele seljal kandmiseks. Esimene proovipüss valmis juunis 1921.¹⁰⁵ Tegu oli odava ja lihtsa lahendusega, kus rihmakinnituspandlad pöörati kõveraks nii, et püss lapiti seljale langes.

Jaapani täägid Inglise püssidele

Paljud Inglise püssid saadi ilma täägita ning 1920. aastate algupoolel tegi Arsenal Inglise püssidele ümber kõrvaliseks loetud ning laos seisnud Jaapani püsside tääke. Mais 1923 telliti tehaselt 8550 Jaapani täägi ümbertegemine ning neile tuppede valmistamine ja 1925. a. alguses oli see tellimus täitmisel.¹⁰⁶

Uute vintraudade jt. osade tootmine Inglise püssidele

Kasutuses olnud püsside rauad kulusid aegapidi ja 1927. aastast hakati arutama uute 7,70-mm vintraudade hankimist. Lõpuks otsustati neid impordi asemel tellida Arsenalilt. 10. märtsil 1928 sai Arsenal töökorralduse valmistada 1820 Inglise püssirauda hinnaga 30 krooni tükk ja 1000 pähklipuust laadi.¹⁰⁷

¹⁰⁵ ERA, 510-1-4, 74–75, 93.

¹⁰⁶ ERA, 498-13-16, 84–104.

¹⁰⁷ ERA, 498-13-241, 143, 177, 209, 213, 218, 223.

Esimesed 15 katserauda valmisid 1929. a. maiks. Juurutamine siiski venis ja 1820 rauda valmisid kevade–sügise jooksul 1930. Lisatõuke 7,70-mm raudade tootmise plaanile andis püssidevahetus 1928. a. sügisel Felix Prezlau ja Benny Spiro vahendusel (vt. eespool). Et saadud 5499 püssi osutusid suures osas ebakvaliteetseks, tegi Arsenal neile kauba vahendajate kulul 2261 uut rauda, 765 laadi ja peaaegu täiskomplekti väiksemaid osi.¹⁰⁸ Üldse valmistas Arsenal aastail 1929–1931 üle 5600 Inglise 7,70-mm püssiraua ja 1335 laadi, muust väiksemast kõnelemata. Kogu selle mitmetahulise programmi teostamine põhines 1928./29. aastal ettevalmistatud Inglise püssiosade tootmisel kopeerimismasina abil.¹⁰⁹ Hiljem toodeti veel suuremaid vintrauapartiisid, laade jt. osi vastavalt vajadusele. Eesti viimase relvavahetusega septembris 1939 sai sõjavägi A. Klagini vahendusel 4250 lukkudeta M1914. Märtsis 1940 telliti neile Arsenalilt 4000 komplektset lukku. Kuid 1940. a. teiseks pooleks jõuti ainult tootmine ette valmistada ja valmistada üksikuid lukuosi.¹¹⁰

Suured salved jt. täiustused

Aastail 1934–1938 eksperimenteeriti jalaväeinspektor kolonel J. Siiri initsiatiivil mitmel moel Inglise püssidega. 55 Inglise püssi tehti 1935. aastal ümber Relvatöökojas ratsaväemudeliks Mauseri tüüpi rihmakinnitusega ja neist 30 lisaks ka sihikud meeterskaalale ning parandati dioptri ehitust.¹¹¹ 1936. aasta suvel ehitati Relvatöökojas kolonel J. Siiri korraldusel 30 Inglise püssi juba põhjalikumalt ümber: muudeti rauakinnitust, laele pandi sisse vineerist tugivooder. Kevadel–suvel 1938 tehti Relvatöökojas katseks mõned püssid ümber suurtele, 10, 15 või 20 padrunit mahutavatele salvedele.¹¹² Katsetuste tulemusi 20-padrunitilise salvega hinnati väga heaks, keskmine tulekiirus kasvas oluliselt ning sügisel valmisid veel kaks 25-padrunitilise salvega püssimudelit. Inglise püsse M1914 tehti ka ümber karabiinideks, kuid see külg vajab täpsustavat uurimist.

10.2. JAAPANI VINTPÜSSID

6,5-mm M1897 ja M1905 Arisaka olid Jaapani järjestikused standardrelvad. Jaapanis nimetati neid mudeleid sealse ajaarvamise järgi vastavalt Meiji 30 ja Meiji 38. Eriti M1905 luku ja salve ehituses on selgelt tuntav Saksa Mauseri eeskuju. Venemaa tellis neid Jaapanist suurel arvul kohe I maailmasõja alguses ning sai 1914–1916 kokku kätte 763 000 Arisakat koos laskemoonaga.¹¹³ Põhiliselt varustati võõra padrunitüübiga relvadega tagala-, eriti Loode-Venemaa üksusi. Seetõttu leidis neid suurel arvul 1918. aastal Eestis ja Soomes. Vene armee koosseisus 1917 moodustatud Eesti diviisis olid Jaapani püssid enamuses ning Saksa võimude poolt võeti neid diviisilt märtsis 1918 ära 7521.¹¹⁴

¹⁰⁸ ERA, 498-7-131,126, 137, 177–256.

¹⁰⁹ ERA, 498-1-90, 215.

¹¹⁰ ERA, 498-13-713, 570.

¹¹¹ ERA, 498-13-819, 154–156, 170.

¹¹² ERA, 498-13-819, 417, 421–425, 430.

¹¹³ E. Z. Barsukov. Artillerija Russkoi armii (1900–1917 gg.), t. II, Moskva, 1949, s. 286–287.

¹¹⁴ ERA, 498-7-73, 363.

Soomel oli sõja lõppemise järel 1918 üle 24 tuhande Jaapani püssi. Neist 10 tuhat tarniti 1918. a. lõpul Eestile ja ülejäänud anti Soome Kaitseliidule. 1920. aastatel vahetati viimased Vene püsside vastu välja ja müüdi 1928–1934 välismaale.

10.2.1. Eesti: unustatud ja taasleitud relvad

Eestis esines põhiliselt M1905, kuid leidis ka vanemat mudelit M1897. Pärast Vabadussõja lõppu koguti Jaapani püssid lattu ning unustati. Järgneva ligemale viie aasta jooksul kulus neile vaid üle ühe miljoni 6,5-mm padruni piirivalves ja politseis. Alles 1924. a. detsembrimäss äratas need relvad uuele elule. Kaitseliit relvastati 1925. aastal peamiselt Jaapani püssidega.

Jaapani püsside rauaõõned olid aga juba Kaitseliidule väljaandmisel väga halvas olukorras ning 1929. aastaks jõudis nende kulumus kaitseministrile tehtud Kaitseliidu ülema ettekande järgi „viimase piiri peale”.¹¹⁵ Suurem osa raudadest polnud enam väljaõppeksi kõlblikud. Jaapani püssiraual oli vana tüüpi kaarja ristlõikega (polügonaalne) vintsoonestik. See hõlbustas küll raua puhastamist, kuid mantelkuulid kulutasid rauad kiiremini läbi. Ka 6,5-mm laskemoon oli viletsas seisukorras ja selle varu oli nelja aastaga, 1925–1928, kahanenud 12,1 miljonilt 8,4 miljonile.¹¹⁶ Antud kogus moodustas vaid kümnendiku Eesti padrunitehulgast ning kulus Kaitseliidus vähemaks ca 1 miljon aastat. Kümnete tuhandete uute raudade ja paljude teiste osade sisseostmine või tootmine polnuks kõnesolevate relvade tagasihoidlikku hinnangut arvestades mõttekas. Sõjaväe varudest Kaitseliidu ümberrelvastamine tähendanuks põhimobilisatsioonivaru järsku vähenemist ning selle korvamiseks raha ei leitud. Eestil polnud ka 6,5-mm kuulipildujaid ja Jaapani padruneid loeti üldse nõrgapoolseks. Lõpuks jõuti mõneti ebahariliku lahendini – Jaapani 6,5-mm püssid otsustati Inglise 7,70-mm padruni peale ümber puurida ning teha relvaosades vastavad muudatused. See töö maksis ainult 15 krooni relva kohta ning pikendas nende eluiga, ühtlustas laskemoona ja suurendas odavalt Inglise kaliibriga relvade hulka.

10.2.2. Ümberpuuritud KL .303

Esimene proovipartii, 10 Jaapani püssi, tehti ümber 1929/1930. aastal. Viie järgneva aastaga (1930–1934) puuriti ümber ka ülejäänud enam kui 24 tuhat vintpüssi ja karabiini. Vajadusel valmistati neile ka päris uusi raudu. Ümber tehti ning relvastusse jäeti ainult M1905.

Ümbertehtud püssid said 7,70-mm kaliibri järgi uue nime KL .303 (0,303 tolli = 7,70 mm) ning seisis Kaitseliidu relvastuses 1940. aastani. Mobilisatsiooni korralolekskutseealised kaitseliitlased kutsutud sõjaväeteenistusse ning Kaitseliidu lahingüksused oleks kohe lülitatud sõjaväe määratud koosseisu. Nende jaoks anti sõjaväe poolt Kaitseliidule 9 tuhat valdavalt Vene originaalpüssi. Vanemate aastakäikude kaitseliitlased ning reservväelased oleksid jäänud kandma tagalas vahi- ja vooriteenistust Jaapani püssidega.

¹¹⁵ ERA, 498-7-205, 174–176.

¹¹⁶ ERA, 498-7-201, 32; samas, 498-7-217, 4.

7,70 mm peale ümberpuurimine ei osutunud kõiges õnnestunuks. KL .303 täpsus oli rahuldav, kuid probleeme oli padrunite salvest raudasöötmisega. 1940. aastal olla lõpuks leitud ka lahendus söötmisvea parandamiseks, kuid siis polnud sel enam suuremat tähtsust. Hoolimata soovida jätnud töökindlusest oli neil Eesti relvastussüsteemis n.-ö. teise liini relvadena oma koht kuni 1940. aastani. Sõjaväe relvastusse Jaapani püsse ei jäetud. Laonurgas säilis vaid tühine arv ümberpuurimata jäänud ning kasutuskavatsuseta 6,5-mm relvi. Augustis 1935 oli selliseid järel 135 tükki. Peamiselt Kaitseliidu tellimisel valmistas Arsenal Jaapani püssi baasil ka erinevaid täpsuspüsse. Nii tehti 1931/32 Kaitseliidule 150 Jaapani võistluspüssi.¹¹⁷

Tabel 11
Eesti peamiste sõjapüssimudelite valmistamine 1930–1940¹¹⁸

	M1891 modern.	M1933/38 kütipüss	M1935 lühend.	Snaipri- püssid	KL .300	KL .303
1930						1 510
1931	45					9 942
1932	1 269			...		5 839
1933	4 100			...		5 746
1934		25		...		1 300
1935	2 155		10	...		
1936		100+120		...		
1937	700		1 425+1 150	...	4 025	
1938	3 900		600	...		
1939		200	2 055+330			
1940	3 000	75	1 200	110		
Politseile jt.		ca 15	200	üle 30		
Kõik kokku	15 200	535	6 970	1 280	4 025	24 340

Märkus: tootmisarvude ja aastate vastavus on mõneti tinglik. Tellimusi täideti sageli osaparteide kaupa pikema aja jooksul. Lisaks võis püsside füüsilist valmistamist ning nende ametlikku vastuvõttu komisjoni poolt lahutada kuni mitu kuud.

10.3. WINCHESTERI VINTPÜSS M1895

Winchester M1895 (või Venemaale tarnimisaja järgi M1915) näol oli tegu legendaarse ehitusega relva viimistletud ning võimsa mudeliga, mida firma 1895–1931 tootis USA tsiviilturule erinevate kaliibritega 120 000 tükki. Relvade puudusel tellis Venemaa USA-st alates 1914. a. sügisest teiste seas 300 000 Winchesteri püssi ümberkonstrueerituna 7,62-mm Vene padrunile ning sai neist 1915–1917 kätte 299 000.¹¹⁹ Selle relva kogutoodanguks 1895–1931 kujunes nii 420 000. Venemaal kasutati neid teistest võõrastest püssisüsteemidest rohkem eesliinil tänu töötamisele Vene standardpadruni ja -padrunipidemega. Näiteks relvastati nendega läti kütte I ilmasõja rindevõitlustes Lätis.

¹¹⁷ ERA, 498-13-43, 210.

¹¹⁸ ERA, 498-13-43, 4, 142, 210, 263; samas, 498-13-73, 85; samas, 498-13-520, 297, 306, 315; samas, 498-13-819, 256; samas, 498-13-830, 148; samas, 498-13-831, 293–294, 307; samas, 498-13-843, 48, 131; samas, 498-13-852, 20–21, 82; samas, 498-13-853, 27, 66; samas, 498-13-867, 223–226, 250; samas, 495-13-870, 124, 126; samas, 498-13-713, 691–694.

¹¹⁹ E. Z. Barsukov, t. II, s. 287.

Eestis kasutati Winchester tühisel arvul Vabadussõja alguses ja neid nimetati ka Ameerika püssideks.¹²⁰ Augustis 1920 polnud 2042 Winchesterit ühtegi väeosades.¹²¹ Ainult 38 M1895 seisid diviisiladudes ja ülejäänud valdavalt remontivajavana (sh. puuduvate või purustatud päradega) keskladudes. Kahe ilmasõja vahel vedelesid need (1926. a. 2135 tk.) edasi kasutuseta laos ning relvastusse ei kuulunud. Kogu Winchesteride rakendamine piirdus 402 relva väikesekaliibrilisteks treeningurelvadeks ümbertegemisega (vt. tagapool).

10.4. SAKSA VINTPÜSS M1898

Vabadussõja alguses anti laost rahvaväele välja väikesel arvul ka Saksa püsse.¹²² Kuid nende kasutamine jäi väga piiratuks. Augustis 1920 polnud väeosades ühtegi Mauserit, diviisiladudes leidis neid ainult 26 ja ülejäänud olid kirja pandud kesklaos remontivajavana. Ka hiljem ei kuulunud need relvastusse ja rakendus piirdus politsei ja vanglatega ning sedagi ajutiselt. 1937. aastal müüdi viimased 475 Mauserit Hispaaniasse.

Seevastu Grimardi partiiga saadud uhiuued Mauseri-tüüpi püssid võeti 1940. a. kevadel kasutusele suurtükiväes. Need, ilmselt Poolas toodetud lühikesed relvad vastasid tootmisajalt ning tehnilistelt näitajatelt mudelile Kbk. wz. 29 (pikkus 1100 mm, raua pikkus 600 mm, sihtjoon 520 mm, kaal 4,0 kg, sektorsihik 2000 m, töötas ka D-kuuliga, rihmakinnitus kaba küljel).¹²³

10.5. 10,67-MM BERDANI VINTPÜSS M1870 (BERDAN II)

USA relvakonstruktori Hiram Berdani poolt 1870. a. loodud vintpüss oli 30 aastat Vene jalaväe põhirelvaks ning seda toodeti 3,2 miljonit. 10,67-mm mantlita pliikuuli ja musta püssirohuga töötanud ühelasuline Berdan II oli lootusetult vananenud. Kuid rahvakeeles „berdankasid“ kasutati relvade nappusel Vene tagalaüksustes veel I maailmasõjaski ja Soomes kodusõjas 1918. aastal ning 1920. aastatel Soome kaitseliidus.

Eestisse jäi 1918. a. lõpus ümmarguselt 8,5 tuhat Berdani püssi, enamasti lukkudeta. Viimastest leiti osa siiski merest üles, kuid Berdaneid sõjavägi tegelikult kunagi ei kasutanud või kui, siis mõne ebaolulise erandiga Vabadussõja alguses. Augustiks 1920 jõuti neid laos kirja panna 3440 ja 1926. aastaks 3595.¹²⁴ Ülejäänud tuhanded „berdankad“ või nende jäänused rändasid vanarauaks. Neid müüdi ja jagati ka sadade kaupa Metsade Peavalitsusele, Raudtee Valitsustele jt. riigiasutustele, kaubalaevadele miinitõrjeks ja lihtsalt soovijaile 3 krooni tükk. 1940. a. oktoobris vedeles laos ikka veel 3247 „berdankat“ ning 89 tuhat nende padrunit.¹²⁵

¹²⁰ERA, 498-8-32, 12, 18p, 20p, 22p, 26–27.

¹²¹ERA, 498-7-70, 4.

¹²²ERA, 498-8-32, 12 jj.

¹²³ERA, 498-13-837, 570; R. Matuszewski, I. Wojciechowski. Karabin Mauser wz. 1898. Warszawa, 1983, s. 11–13, 16.

¹²⁴ERA, 498-7-70, 4; samas, 498-7-101, 302–304.

¹²⁵ERA, 498-13-713, 283, 326–330.

10.6. TEISED SÕJAPÜSSITÜÜBID

Peamiselt 1918. aastast endiste Vene ladude pärandina saadi ka sootuks võõrast tüüpi püsse. 1920. a. suvel seisis laokirjas 60 Austria Mannlicherit ja erinevaid Prantsuse püsse.¹²⁶ Viimastest 100 olid ilmselt Lebelid ning veel 185 Prantsuse „berdanit“ nähtavasti 11-mm Gras'i vintpüssid M1874, milliseid Venemaa sai suurel hulgal sõjaabina Prantsusmaalt. Septembris 1926 seisis Käsisõjariistade laos erilisi vintpüsse, mida ei kasutatud ning mis valdavalt polnud korras, järgmiselt: 82 7,62-mm Vene ühelasulist (?) vintpüssi, 318 Austria, 60 Prantsuse, 14 Inglise Enfieldi, 48 Mehhiko vintpüssi (?) ja 101 Saksa „berdanit“ (ilmselt M1871) ning lisaks veel 21 Montekristo püssi ja 345 mitmesugust jahipüssi.¹²⁷ Kõik viletsas olukorras 275 Saksa M1888 vahetati 1929. a. Poolasse. Arhiivis leidub andmekilde ka spetsiifilisele Ameerika laskemoonale ning nendega töötavatele üksikutele relvadele. Siin võis tegu olla koos 7,70-mm Inglise püssidega juhuslikult Eestisse jõudnud USA variandiga M1917 padrunile 7,62 x 63.

10.7. VÄIKESEKALIIBRILISED TREENINGUPÜSSID

Kui 1920. aastate lõpul asuti padrunite väljaõppekulu piirama ja algväljaõppes täiskaliibrilist laskemoona 5,6-mm väikesekaliibriliselega asendama, vajati väeosades ka vastavaid relvi. Alustati lihtsaimast, sõjapüssidele 5,6-mm (kaliiber .22) siseraudade ehk adapterite tootmisest. Järgmisena tegi Arsenal 1930–1931 esimesed 550 5,6-mm täisrauda, mis pandi peale läbikulunud Inglise sõjapüssidele, muutes need nii treeningurelvadeks. 1938–1939 tehti väikesekaliibriliste raudade peale ümber ka 402 laos vedelenud vana Winchesteri M1895. Need treeningurelvad säilitasid lahingurelva kuju, käsitsemise ja kaalu, kuid muutsid väljaõppe palju odavamaks ning kergemini korraldatavaks.

10.8. EESTI ERARELVAMEISTRID

Eestis tegutsesid ka era-relvameistrid, kellest tuntumad olid Rudolf Passup ja Karl Koppelman Tallinnas ning Karl Luha Tartus. Rudolf Passup pidas 1930. aastatel Tallinnas Pikk tn. 36 firmat „Laskeriistad, laskemoon. Parandus-töökoda“¹²⁸ ja keskendus kolmeraudsetele jt. optikaga jahipüssidele. Juulis 1935 tellis Relvastusosakond temalt 15 snaipipüssi optilise sihiku alust.¹²⁹ Passup asus sügisest 1935 Põltsamaa tööstuskooli Kaarli mõisas ja sihikualused valmisidki 1935/36 talvel Põltsamaal, kus Passup kaitsevält saadud snaipipüssid ja optilised sihikud ka sisse laskis. Karl Koppelmani „Laskeriistade töökoda“ Tallinnas Väike-Karja 3 tegi sõjaväele 1934. aastast padrunilaadimisseadmeid ja väikseid relvaosi. Samuti osteti temalt täpsuspüssi sihikuid.¹³⁰ Relvaosade valmistamisega

¹²⁶ ERA, 498-7-70, 1, 4.

¹²⁷ ERA, 498-7-101, 302.

¹²⁸ ERA, 498-13-363, 56.

¹²⁹ ERA, 498-13-407, 406-407, 416.

¹³⁰ ERA, 510-1-84, 1 jj.

sõjaväele katsetasid ka Vidrik Särg Tartust jt. Eratööstuselt telliti püssirihmu, täagitupesid jm. lisavarustust.

KOKKUVÕTE

Sõjapüssid olid Eestis üheks kõige paremas seisus relvastustasandiks nii vajalikult arvult kui kvaliteedilt. Eriti Vene püsside ajakohastamine oli tähtsuset võrreldav Eestis loodud ja toodetud lennukimudelite, soomusautode ja püstolkuulipildujatega. Eestis loodud püssimudelid olid 1930. aastatel pidevas arengus ja muutumises. Tegu polnud siiski lõputu vigade parandusega, vaid maksimaalse tulemi saavutamise soovis.

1992. aasta hilissügisel hankis Eesti oma vastsete kaitsejõudude varustusprobleemide leevenduseks Soome vanadest laovarudest ligi kaks tuhat 1930. aastatest pärit moderniseeritud Vene vintpüssi m/28-30 ning need relvad seisid Kaitseliidus aktiivteenistuses kümme aastat. Padrunid nendele osteti Hiinast. Eesti sõjaeelsed kütipüssid olid nimetatud Soome mudelile väga lähedased. Nii jõudis kunagine hinnatud relvatase üle poole sajandi hiljem veelkord Eesti kaitsejõudude käsutusse. Võib arvata, et see oli viimane klassikaliste vintpüsside kasutuselevõtt üldse.

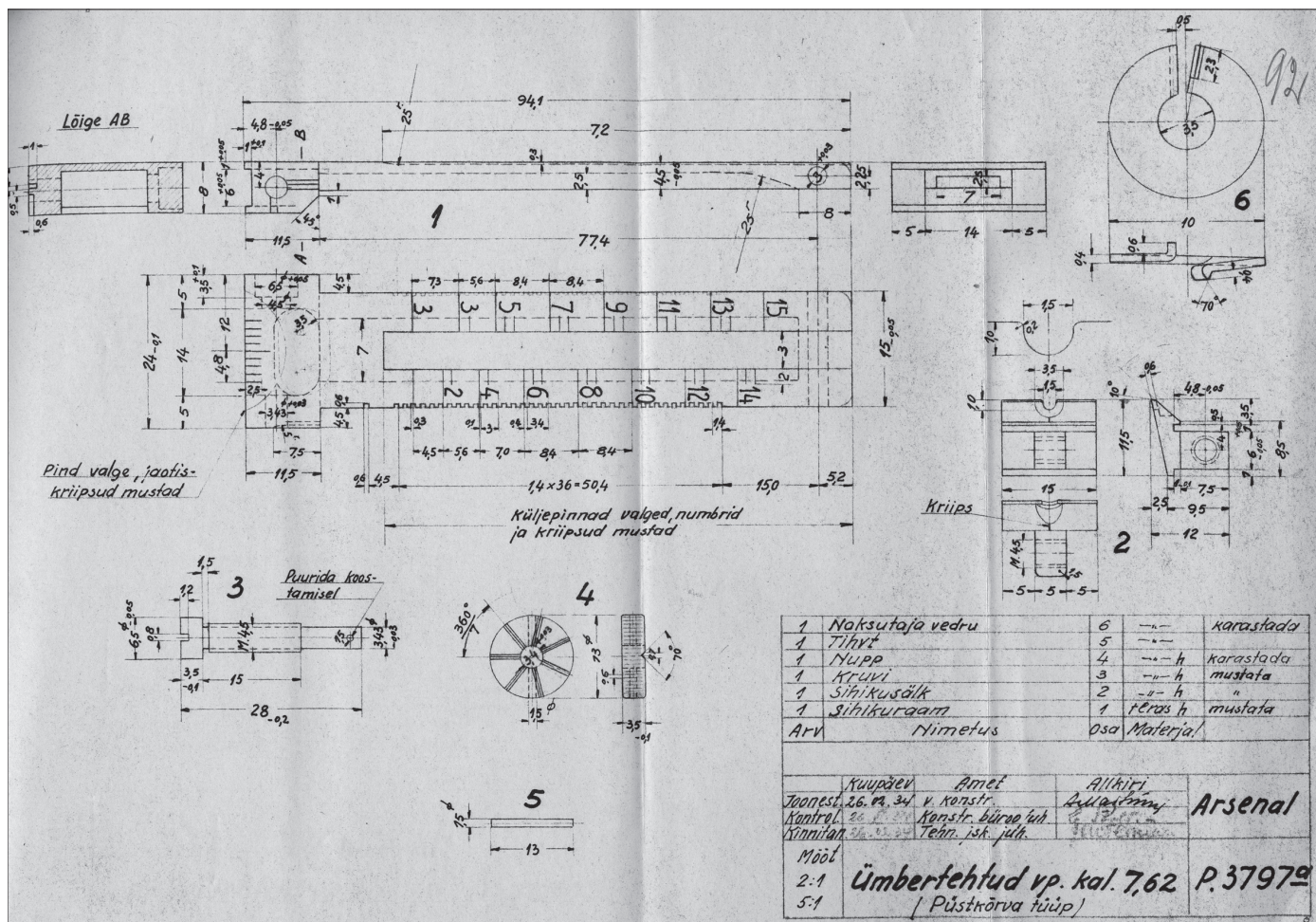

6. jalaväerügemendi kuulipildujajagu Inglise sõjapüssidega. 1920. aastate lõpp.
(Eesti Filmiarhiiv)

T. Nõmm

Kuulipildujameeskonna liige lühendatud 1935. a. sõjapüssiga.
(Eesti Filmiarhiiv)

Arsenali kaasaegne sektorsihik kütipüssile.
(ERA)

SUMMARY

Military Rifles in Estonia in 1918–1940

Toe Nõmm

Head of armament section, Ministry of Defence

Estonia gained sovereignty as a result of the War of Independence (1918–1920), fighting mostly against the Red Army. In that war, the Estonian armed forces received 64,140 Russian rifles (manufactured in the USA) from Great Britain and 10,033 Japanese rifles from Finland. A great deal of rifles was also taken as loot from the Russian North-West Army after its liquidation in the winter of 1919/1920. It can thus be stated that the most important rifle type in the War of Independence was the Russian and to a lesser extent the Japanese rifle.

After the war had ended, there were about 170,000 various rifles of different make and condition on Estonian territory. More than 100 thousand of them were of the Russian M1891 type, 30 thousand of the British Pattern 1914, 31 thousand were Japanese models (mostly the M1905), 4,500 German Mausers (the M1898 and the M1888) and about 200 “Russian” Winchester M1895/1915 rifles manufactured in the USA. In addition, there were thousands of Russian Berdans M1870 and others: the French-made Lebel and Gras, Mannlicher etc. Hence there were more rifles than needed for mobilization. However, it should also be noted that more than a half of them needed repair or were beyond repair.

Especially in the 1920's Estonia tried to increase the number of British rifles in total armament. Old Russian and German rifles were exchanged for the British ones with Poland and Finland. Nevertheless, the Russian rifle remained standard, equipping the infantry and the artillery at various times, and made up more than half of the total number of rifles.

The Estonian infantry units used two types of cartridges – 7.62 x 54 and 7.70 x 56. The reason lies in the fact that since the War of Independence light machine guns Madsen and Lewis had used British 7.70 ammunition, but most of the heavy machine guns (notably the Russian Maxim and USA-Russian Colt M1895) had used Russian 7.62 cartridges.

All in all, about 260 thousand rifles served in the Estonian armed forces in 1918–1940. Approximately 120 thousand of them were Russian, 47 thousand British, 35 thousand Japanese and 46.5 thousand German models. Most of the latter were originally probably meant for China, but remained in Estonia because of the outbreak of World War II in September 1939. Taking into account Estonia's population, the country had more rifles than Finland, Latvia, Lithuania or Poland.

Another noteworthy fact is that Estonia also had a number of own modifications of the abovementioned models. They were produced by the

T. Nõmm

armament factory Arsenal and included upgrades of the Russian rifle M1891, the British Pattern 1914 and the Japanese M1905.

After Soviet Russia occupied Estonia in 1940, the country's armament was largely sent to Russia, scattered or destroyed. Thus the findings of pre-war Estonian original arms are extremely rare.

Pioneerpataljoni lipu pühitsemine 26. mail 1929.
Erakogu.

MILITAARNE DISLOKATSIOON JA OMAVALITSUS NÕMME LINNA NÄITEL

Leho Lõhmus, dr. phil.
Laidoneri Muuseumi asedirektor

Omavalitsuse ja kohaliku garnisoni suhted ennesõjaaegses Eesti Vabariigis on teema, mida seni pole praktiliselt uuritud. Pealegi kummitavad inimeste mälu need sassiläinud kontaktid, mis valitsesid nõukogude okupatsioonivägede ja kohaliku võimu vahel. Kummalisel kombel polnud need head isegi ENSV „parimatel päevadel”. Hulgaliselt huvitavat leidub selle kohta omaaegsetes kohalike täitevkomiteede ja parteikomiteede materjalides. Viimastele, salastatud materjalidele, on uurijad ligi pääsenud alles peale Eesti taasiseseisvumist.

Möödunud aeg on jätnud teadvusse oma pitseri – uue Eesti sõjaväe ja tema paiknemise-tegevuse vastu võideldakse mõnedes kohalikes omavalitsustes praegu sama või veel suurema innuga kui omaaegse nõukogude armeega. Ometi olid need suhted 1920.–1930. aastatel välja kujunenud headeks ja vastastikku kasulikeks. Linn ja väeosa olid partnerid, mitte vaenlased-rivaalid.

Heaks näiteks on siin omaaegne Nõmme, mille garnisoni moodustas Pioneerpataljon – väeosa, mis paiknes selles vaiksuses aedlinnas peaaegu kogu eelmise iseseisvuse aja. Pioneerpataljoni juhtis peaaegu kogu selle aja üks mees – oma ametikohal kaptenist koloneliks tõusnud Johan Haljaste (enne eestistamist Johann-Bernhard Grünberg).¹

PIONEERPATALJON NÕMMEL

Peale Vabadussõja lõppu, 1920. aasta kevadel, asuti lahendama Insenerpataljoni rahuaegse paiknemise küsimust. Sõjavägede Staabi poolt valiti selleks Nõmmel asunud nn. „Pioneer Kasarmud”, kus I maailmasõja ajal paiknes vene sapöörüksus, Vabadussõja ajal, 1919. aasta kevadel, olid aga majutatud taani vabatahtlikud.²

Maa-ala, kus kasarmud paiknesid, oli poolkaares piiratud kitsarööpmelise Liiva–Vääna raudteetammiga ning põhja poolt Harku tänavaga. Mustamäe poolt laius kidura männikuga kaetud liivik, kuhu 1923. aastal rajati Nõmme kalmistu. Kalmistu ja väeosa vaheline tänav sai nime Suurtüki tänava otsas paiknenud merekindluse suurtüki järgi. Pataljoni värav avanes Nõmme-Väike raudteejaama poole. Sealt piki raudteed Harku poole suunduv tee nimetati 1927. a. Nõmme

¹ ERA, f. 495, n. 1, s. 29. Kapten J. Haljaste määrati Insenerpataljoni ülemaks 17.01.1923. Koloneli aukraadi sai ta veebruaris 1937.

² Richard G. Borgelin. Dannebrogli lipu all. Stockholm, 1973, lk. 68–69.

linna poolt väeosa auks Pioneeri tänavaks. Seda nime kandis tänav kuni 1959. aastani, mil nimede kordumise tõttu see algul Lao ja aasta hiljem Vääna tänavaks ümber nimetati.³

Kasarmuhooned olid viletsas seisukorras, soojustamata ning praktiliselt ilma vundamentideta. Seetõttu võttis nende elamiskõlblikeks saamine ning vajaliku mööbli hankimine aega. Kaasa mängis ka subjektiivne faktor – väeosa ohvitserid ei tahtnud pealinnast ümber kolida unisesse suvitusalevisse, mida Nõmme tol ajal ju oli.⁴

Kolimisega alustati peale hädapäraste korrastustööde tegemist 1920. aasta septembris ning kogu pataljon koondati Nõmmele 1921. aasta jooksul. 15. märtsil 1924 lahutati Insenerpataljonist sideüksused ning väeosa nimetati ümber Pioneerpataljoniks.⁵

PATALJON NÕMME LINNA JA ELANIKE KAITSEL

Pioneerpataljon moodustas Nõmme linna garnisoni ja pataljoni ülem oli ühtlasi Nõmme garnisoni ülem. Seetõttu oli väeosale peale oma otseste ülesannete pandud kohuseks ka linna kaitse korraldamine. Nõmme oli 12. novembrist 1926 iseseisev linn, mille omavalitsus oli allutatud Harju maavalitsusele ning kohalikud suuremad ühingud-seltsid (näit. tuletõrje) olid osa Harjumaa vastavatest organisatsioonidest. Erandiks oli siin linna kaitsesüsteem, mis oli osa Tallinna kaitsest. Kaitseliidu Nõmme malevkond allus Tallinna malevale, politseikomissar aga Tallinn-Harju prefektile. Nõmme moodustas Tallinna kaitsesektori IV jaoskonna ühe alljaoskonna. Kriisi korral allutati nii kohalik omavalitsus kui ka jõustruktuurid, kaitseliit ja politsei, Pioneerpataljoni ülemale.

Juba 1920. aastatel asus pataljon abistama kohalikku kaitseliitu väljaõppel. 1931. aastast asus malevkonna noortekursusi juhendama leitnant A. Schäfer (Saluste).⁶

Koostöös kaitseliiduga rajas Pioneerpataljon Mustamäe alla lasketiiru. Tiir avati 16. märtsil 1930, esimese püssilasu tegi kaitseliidu vanematekogu liige kindralmajor Ernst Põdder.⁷ Lasketiiru juurde viiva tee rajas aga Nõmme linn teedeministeriumi rahalise abiga. Selleks kaevati hädaabi tööde korras läbi Mustamäe nõlv ning rajati teetamm, rakendust leidis kuni 60 inimest.⁸ Tee pikendati hiljem üle Mustamäe liiviku ning teda tunti hiljem Haabersti (praegu Ehitajate) tee nime all. Nii said uuest rajatisest kasu nii linn, kaitseliit kui ka Pioneerpataljon. Rääkimata juba kaitseliitlastest ja sõjaväelastest, kes tiirus oma laskeosavust lihvida said.

³ Aleksander Kivi. Tallinna tänavad. Tallinn, 1972, lk. 146.

⁴ Igor Kopõiin. Insenerpataljoni pioneeriüksused 1917–1924. Tallinna Ülikool, 2005 (diplomitöö), lk. 111–113.

⁵ Sõdur 26.05.1929, lk. 493.

⁶ Kaitseliit Nõmmel, Nõmme, 1935, lk. 23.

⁷ Päevaleht 17.03.1930.

⁸ Nõmme Teataja 08.04.1930.

1930. aastate keskel, kui sai üha ilmsemaks läheneva sõja oht, asus pataljoni G-kompanii (gaasikompanii) koos Nõmme Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu (NVTÜ) ja linnavalitsusega korraldama gaasikaitsekursusi. Imiteeriti vaenlase gaasi- ja süütepommide rünnakut linnale ning harjutati selle tagajärgede likvideerimist – esmaabi andmist, pääste- ja kustutustöid. Vajalikud vahendid (gaasimaskid, keemiakaitse ülikonnad, gaasiimitaatorid jms.) saadi pataljoni varudest.⁹ Töö tõhustamiseks asutati 1936. aastal Nõmme Vabatahtlik Kodanliku Õhukaitse Ühing (VKÕ), mille ülesanne oli nõmmelastest tsiviilelanike ettevalmistamine võimalikuks sõjaks. Juhtivad tegelased selles organisatsioonis olid Nõmme linnapea, politseikomissari ja KL ülema kõrval Pioneerpataljoni ülem kolonel Haljaste ja kolonelleitnant Eduard Metstak. Nõmme VKÕ evis ligi 40-liikmelist täies varustuses rakendusmeeskonda, ühingul oli üle 200 liikme. 1940. aastaks sooritasid üle 400 nõmmelase Pioneerpataljoni instruktorite juhtimisel gaasi- ja õhukaitse katsed.

Koostöö kohaliku kaitseliidu ja omavalitsusega aitas välja töötada Nõmme linna sisekaitse plaani, mille lõplik versioon kinnitati Pioneerpataljoni ülema kolonel J. Haljaste poolt 1938. aasta detsembris. Plaan¹⁰ sätestas abinõud olukorraks, kui on toimunud rünnak kehtiva riigikorra vastu. Plaani järgi tuli rahutused ja võimuhaaramise katsed resoluutselt maha suruda, keelatud olid igasugused läbirääkimised mässulistega. Sealjuures tuli „võimalikult vähem tülitada rahulikke kodanikke.”¹¹

Pataljoni õppekompanii pidi valve alla võtma Nõmme raudteejaama ühes postkontori ja telefoni keskjaamaga, Rahumäe viadukti ning Nõmme piirkonnas asunud tsiviilfirmade lõhkeainelaod Mustamäel ja Pääskülas.¹² Pataljoni G-kompanii pidi valve alla võtma Nõmme-Väike ja Pääsküla jaama ning Nõmmel asunud postitalituse raadiojaama. Ühtlasi pidid nad tugevdama Harku ja Nõmme laskemoonalaosid. Pataljoni pargi- (helgiheitjate) kompanii ülesandeks oli üle võtta raudteeliikluse kontroll Nõmme–Keila ja Liiva–Kiisa vahel. Ühtlasi pandi välja patrullid Rahumäe–Pääsküla jaamade vahel. Pioneerpataljonile allutati kriisiolukorras ka Männikul asunud Vahipataljoni 1. kompanii, kes pidi valve alla võtma Liiva raudteejaama ja Männiku laskemoonalaosid. Juhul, kui mõni nimetatud objektidest oli juba langenud vaenlaste kätte, tuli need hõivata „kindlalt ja julgelt, purustades väljaastujate jõud”. Kaitsekava pidi rakenduma kas Sõjavägede Ülemjuhataja või diviisiülema korraldusel, kehtiva korra vastu sihitud väljaastumise puhkemisel aga „käsku ootamata”.

Eraldi osana kinnitati 1939. aasta jaanuaris Kaitseliidu Nõmme malevkonna sisekaitsekava.¹³ Selle järgi allutati Pioneerpataljoni ülemale nii Nõmme kui ka Nõmmel elavad Tallinna kaitseliitlased. Määrati ära teavitamise süsteem ja kogunemispunktid eraldi Nõmme ja Tallinna kaitseliitlastele.

⁹ Nõmme Sõna 8.12.1934; Eesti Tuletõrje nr. 12 (116), 12.12.1934.

¹⁰ ERA, f. 636, n. 1, s. 488.

¹¹ Plaan oli märkega „Täiesti salajane” ja sellega olid tutvunud vaid neli Pioneerpataljoni ohvitseri.

¹² Siin olid laod Eesti suurimatel lõhketöödega tegelenud firmadel „Lõhkejõud”, „Kapsi & Ko”, „Lignoza” ja „Freibach”.

¹³ ERA, f. 636, n. 1., s. 505. Ka see plaan oli märkega „Täiesti salajane” ning trükitud 2 eksemplaris, millest üks oli hoiul malevkonna ja teine pataljoni staabis.

Kogunemispunktidesse tuli ilmuda hiljemalt poole tunni jooksul vormis (vähemalt vormimütsi ja käelindiga) ning täies varustuses. Täiendav laskemoon tuli eraldada Pioneerpataljoni varudest. Haavatute koondamispunktideks määrati nii Nõmme garnisoni kui ka Nõmme linna ambulants.

Pataljoniülema üldjuhtimise alla läks kriisisituatsioonis ka Nõmme politsei, kelle ülesannete hulka kuulus üldise korra tagamise kõrval ka linna lukustamine, s.o. kõigi teede sulgemine. Politsei ülesannete hulka kuulus samuti Nõmme taksoautode mobiliseerimine ning suunamine Pioneerpataljoni käsutusse.¹⁴

Pioneerpataljoni sõdureid kasutati linnaasutuste valvamiseks ka rahuajal. 1934. aasta kevadtalvel, vapside liikumise kõrgpunktis, turvasid kaitseväelased Nõmme linnavalitsuse palvel kohaliku volikogu valimisi ning naiselts „Avitaja” korjandusüritust.¹⁵

PATALJON RAUDTEELIIKLUSE KORRALDAJANA

Peeter Suure Merekindluse jäänukina jäi Nõmmet läbima Liiva–Vääna kitsarööpmeline raudtee. 2. detsembris 1918 anti see liin lahkuvate Saksa okupatsioonivõimude poolt üle Eesti Vabariigi raudteele.¹⁶ Teisalt – Pioneerpataljon vajas polügooni, õpetamaks välja oma raudteekompanii kaitseväelasi. Niisugune lühike, riiklikus mastaabis vähetähtis ja majanduslikult vähetasuv liin oli selleks nagu loodud. 11. mail 1928 sõlmisid teede- ja sõjaministerium lepingu, millega Liiva–Vääna raudtee koos kõigi haruteedega läks Pioneerpataljoni raudteekompanii teeninduse alla.¹⁷ Raudteevalitsus jättis liinile neli ametnikku: Nõmme-Väike jaamaülema, ühe teemeistri ja kaks veepumba masinisti. Ajutiselt jäeti kohale ka Vääna jaamaülem. Kõik teised ametikohad, kaasa arvatud vedurijuhtide ning Harku, Sõrve ja Vatsla jaamaülema omad, täitis Pioneerpataljon. Ka reisirongi konduktoriteks ja piletimüüjateks olid raudteekompanii ajateenijad. Kõik kulud (v. a. palgad) kandis raudteevalitsus. Neile laekusid ka reisijate- ja kaubaveost saadavad tulud. Raudtee andis ka teeremondiks vajalikud materjalid ja tööriistad. Remondi ja korrastustöid teostasid seevastu raudteekompanii kaitseväelased.

Kõik kaitseväelased, kes Liiva–Vääna raudtee eksploatatsiooni kaasati, pidid läbima vastavad kursused ja tegema katsed Raudteevalitsuse juures. Raudtee ametnikud võisid kontrollida tehniliste nõuete ja määruste täitmist, kuid sealjuures pidid nad jälgima teatavat subordinatsiooni. Märkatud rikkumistest pidid nad ette kandma otse raudteekompanii teemeistrile või ülemale – „astuda vaielustesse sõduritega” polnud lubatud.

Raudteel teenivad kaitseväelased pidid sõjaminister August Keremi käskkirja järgi¹⁸ kandma mundril eritunnuseid: jaamaülem ja -korraldaja kaitseväge mütsil punast katet ning rongijuht ja konduktor vasakul varrukal käesidet vastavalt tekstiga „rongijuht” või „konduktor”.

¹⁴ Samas, s. 504, l. 22–28.

¹⁵ Samas, s. 136, l. 35, 40.

¹⁶ ERA, f. 49. n. 1, s. 1180.

¹⁷ ERA, f. 636, n. 1, s. 94.

¹⁸ Sõjaministri käskkirj nr. 189, 11. mai 1928. ERA, f. 495, n. 6, s. 52, l. 291, 292.

Kuidas siis pioneerid nõmmelasi ja Nõmme ümbruse elanikke teenindasid? Tallinn-Väike ja Liiva jaamade vahel liikus 1930. aastate alguses reisirong neli korda päevas. Esimene väljus Tallinn-Väike jaamast kell 4.20, viimane kell 19.10. Tagasi starditi vastavalt 6.30 ja 21.05. Sõiduaeg oli 1 tund 40 minutit.¹⁹ Raudteekompanii võttis ja andis „teatepulga” üle Liiva jaamas, mis ise oli veel Raudteevalitsuse teenindada. Kui oli vaja ümber istuda laiarööpmelise raudtee liinile, sai seda teha Hiiu jaamas, mis asus Nõmme-Väike jaamast vaid paarisaja meetri kaugusel.

Lisaks n.-ö. graafikujärgsetele reiselede korraldati suvistel nädalavahetustel ka erireise – nõmmelaste väljasõite rohelusse. Selleks kasutati tavalisi kaubavaguneid, millel puupingid sees. Hommikul viidi inimesed looduse rüppe – kuhugi Sõrve või Vatsla kanti, ning õhtul toodi tagasi Nõmmele. Eriti tihti kasutasid seda võimalust Nõmme VTÜ, spordiselts „Kalju” ja Nõmme Majaomanike Seltsi liikmed koos perekondadega.

Kaitsevälased tuli välja õpetada ka postiametnikeks, teenindamaks Harku ja Sõrve jaamades asuvaid postiagenteure. Selleks valiti tsiviilelus kontoritööga tegelenud ajateenijad.²⁰

1930. aastate majanduskriisi tingimustes pidi ka Pioneerpataljon oma kulutusi koomale tõmbama. Seoses raudteekompanii koosseisu vähendamisega muutus Liiva-Vääna raudteeliini haldamine väeosale ülejõukäivaks. Vastastikuse kokkuleppe alusel tagastatigi liin 1. aprillist 1933 Raudteevalitsusele.²¹

PATALJON JA NÕMME OMAVALITSUS

Kõrvuti otsese riigikaitse tegevusega sidusid Pioneerpataljoni ja Nõmme linna ka mitmed teised üritused ja kohustused. Loomulikult olid kaitsevälased seal, kus oli tarvis näidata sõjaväelist rühti. Koostöös kaitseliidu ja „seltskondlike organisatsioonidega” korraldati vabariigi aastapäeval ning 1930. aastatel ka Võidupüha tähistamist. Vabariigi juubelitähtpäevadel oli tseremoonia eriti pidulik – linnapea kõnele järgnes paraad ning Pioneerpataljoni marss läbi linna. Õhtul oli pidulik aktus kinos „Soleil” (praegune Nõmme Kultuurikeskus), kuhu pataljonile oli reserveeritud teatud arv kohti. Kogu üritus päädis pataljoni korraldatud ilutulestikuga.²² Koos linna juhtidega pandi pärjad Nõmme kalmistule maetud Eesti vabaduse eest langenuile: Vabadussõjas oma elu andnud õppursõdur Hugo Läänemetsale ja 1. detsembri 1924 mässu ohvrile Jaan Laanusele.²³

Paraadid toimusid kas Nõmme keskuses turuplatsil või Hiiul Rahu tänava ääres paiknenud „Kalju” spordiplatsil (nimetati ka Paraadiplatsiks – praegused tenniseväljakud). Suurim üritus oli 23.–24. juunil 1934 toimunud Nõmme III laulupäev, millel aukülalisisena osales ka kaitseväge ülemjuhataja

¹⁹ 1933 a. suvine sõiduplaan. KÜ „Eesti Raudtee” väljaanne. Tallinn, 1933.

²⁰ ERA, f. 54, n. 5, s. 788, l. 74.

²¹ Protokoll 18. märtsist 1933. ERA, f. 49, n. 1, s. 2155.

²² Käskkirj Pioneerpataljonile nr. 46, 23. veebruaril 1928. ERA, f. 636, n. 1, s. 93.

²³ L. Lõhmus. Hiiu-Rahu kalmistu. Nõmme, 2003, lk. 9, 14, 15.

kindral Johan Laidoner. 7000 osavõtjaga rivistust ja rongkäiku, milles osalesid kaitseväelased, kohalik kaitseleit ja tuletõrje (lauljatest-mängijatest rääkimata), juhtisid ja koordineerisid Pioneerpataljoni ohvitserid. Sõdurid valvasid korra järgi laulupeo platsil, programmi kuulus ka Nõmme linnapea jaataljoni ülema ühine vastuvõtt ohvitseride kasiinos.²⁴

Kõrvuti tähtpäevaüritustega pakkusataljon linnarahvale ka igapäevast meelelahutust. Talviti rajati väeosa territooriumile liuväli ja kelgumägi. Õhtuti mängis sealataljoni orkester,²⁵ liuvälja tegevust valvas aga spetsiaalselt selleks määratud korrapidaja, kes allusataljoni korrapidaja ohvitserile. Selle ametimehe ülesandeks oli muuhulgas jälgida, et liuväljal sõidetaks ringe vaid ühes suunas, et jääle ei loobitaks prahti, et kelgutajad ei „kihutaks“ sõiduteele ja muidu korrast kinni peetaks. Rikkujatest kaitseväelased tuli suunata otse väeosa korrapidaja juurde, eraisikutele aga „ette panna viibimataataljoni piirkonnast lahkuda“.²⁶ Liuvälja kõrvale rajasid kaitseväelased igal talvel ka laste lumelinna – lumest kindluse koos väravate ja tornidega. Sama traditsioon (taas)avastati Tallinnas alles aastakümneid hiljem.

Suurimaks Nõmme linna ja Pioneerpataljoni ühistööks oli Hiiu staadioni rajamine. 1928. aastal oli kohalikule spordiseltsile „Kalju“ linna reservmaast eraldatud maatükk, kuid tööde läbiviimine käis sellele väiksele organisatsioonile üle jõu. Nii moodustati 1930. aastal Nõmme Staadioni Komitee, kus peale spordiseltsi olid osanikeks Nõmme linnavalitsus ja Pioneerpataljon. Ühenduse etteotsa valitiataljoni ohvitser, leitnant (hiljem kapten) Harald Tomp. Kümnekonna aastaga tehti suur töö – tasandati kogu maa-ala, rajati jalgpalliväljak ja jooksurajad. Nagu saatelehtedest nähtub, toodi täitemuldataljoni halduses oleva kitsarööpmelist raudteed mööda Sõrve jaamast. Tööd tehti talgute korras sportlaste ja Pioneerpataljoni sõdurite poolt.²⁷ 26. mail 1935 viidi staadionil esimese suurema üritusena läbi Nõmme I riigikaitsepäev, kus aukülalisena osales nõmmelane kontradmiral Johan Pitka. H. Tomp juhtis Eesti Suusaklubi palvel ka Mustamäe suusahüppetorni ümberehitust. Töö tehti Pioneerpataljoni jõudude ja materjaliga ning valmis 1935. aasta veebruaris, torni „võimsus“ tõsteti 8 meetrilt 25 meetrile. Edukalt läbiviidud töö võimaldas I Eesti talimängude läbiviimise Nõmmel.²⁸

26. mail 1929 annetas Nõmme linnavalitsus Pioneerpataljonile lipu. See oli austuse ja lugupidamise märk oma garnisonile ja arenevale koostööle. Lippu tuli vastu võtmaataljon täies koosseisus.²⁹ Pidulikust üritusest võtsid osa riigivanem August Rei, sõjaminister Mihkel Juhkam, sõjaministri abi kindralmajor

²⁴ ERA, f. 636, n. 1, s. 136, l. 251, 252.

²⁵ Pioneerpataljonil oli koosseisuväline, s.o. ajateenijatest koosnev orkester, mida juhendas muusikaharidusega kapellmeister. Kõrvutiataljoni üritustega osaleti ka linna ettevõtmistes (laulupäevad, kevadpeod jms.). Märtsis 1934 võeti orkester Eesti Lauljate Liidu liikmeks, mängijate arvuks määrati siis 16. ERA, f. 636., n. 1, s. 136, l. 91, 132.

²⁶ ERA, f. 636, n. 1, s. 94, l. 1.

²⁷ Nõmme Staadioni Komitee arhiiv, autori valduses.

²⁸ ERA, f. 636, n. 1, s. 136, l. 485.

²⁹ Käsukiri Pioneerpataljonile nr. 121, 25. mail 1929. ERA, f. 636, n. 1, s. 100.

Paul Lill, kaitsevägede staabiülem kindralmajor Juhan Tõrvand ja 3. diviisi ülem kindralmajor Johan Unt. Loomulikult oli kohal kogu Nõmme linnavalitsus ja -volikogu. Nõmme linnapea Johannes Lindemann andis lipu riigivanemale, kes selle omakorda pataljoni ülemale J. Haljastele edasi andis.³⁰

KAITSEVÄELASED NÕMME LINNA ELUS

Pioneerpataljoni ohvitserid ja allohvitserid olid aktiivsed osalema ka kohalikus elus. Oli otse loomulik, et eesti ohvitser oli kaasatud kaitsetahte ja kasvava nooruse arendamisse. Pataljoni ülem Johan Haljaste oli aastaid Nõmme Skautide Maleva II rühma vanem, ühtlasi kuulus ta Nõmme Skaudisõprade Seltsi juhatusse. Malevasse kuulus erinevatel aegadel 200–300 poissi, 15 tegevusaasta (1925–1940) jooksul käis sealt läbi aga tuhandeid noori, kes said ellu kaasa hea treeningu ja isamaa-armastuse.³¹ Märtsis 1939 asutati Vabadussõja Üleriikliku Monumendi Püstitamise Nõmme linnakomitee. Selle pika nimega kogu ülesandeks oli anda Nõmme-poolne panus üle-Eestilisse üritusse – püstitada mälestusmärk kõigile Vabadussõjas langenuile. Ühenduse etteotsa sai linnapea Ludvig Ojaveski, abiesimeesteks valiti aga kohalike jõustruktuuride esindajad – KL malevkonna pealik, politseikomissar ja Pioneerpataljoni ülem.³² Komitee tegevus katkes 1940. aastal ja monument on siiani rajamata.

Pioneerpataljoni ohvitser kapten H. Tomp oli lisaks Nõmme Staadioni Komiteele ka Allveelaevastiku Sihtkapitali Nõmme toimkonna ja Seltskondlike Organisatsioonide Esindajate Kogu juhatuse liige. Esimene neist oli omataoliste hulgas üks tugevamaid riigis, kellelt laekus Eesti mereväe toetuseks üle 4000 krooni ja üle 100 tonni vanametalli.³³ Teise, 1936. aastal asutatud kogu ülesandeks oli linna suuremate ürituste (vabariigi aastapäev, võidupüha, laulupäevad jms.) läbiviimine ning linna asutuste ja seltside tegevuse koordineerimine. Ühendusel oli üle viiekümne liikme.³⁴

Kõrvuti Pioneerpataljoni ohvitseridega osalesid kohalikus seltskondlikus elus ka mitmed teised Eesti kaitseväge ohvitserid. Tuntuim nendest on kindlasti kolonel Eduard Putmaker, kes oli Nõmmega seotud juba Vabadussõja päevist. 1919. aastal oli ta nimelt Nõmme ja Harjumaa kaitseliidu ülem ning ühtlasi Nõmme jaama komandant. Hiljem, Varustusvalitsuse ohvitserina, osales ta aktiivselt linna majandusel – oli Nõmme Tarbijate Ühistu „Tulu” esimees ning Nõmme Majaomanike Panga nõukogu liige.³⁵ Koos J. Haljastega oli ta Nõmme Majaomanike Seltsi juhatuses ning esindas kaitseväge Nõmme Rotary Klubis. E. Putmaker moodustas kolonelide Mihkel Kattai ja Juhan Järveriga ning kindralmajor Richard Tombergiga ühtlasi väikese nõmmelastest ohvitseride sõpruskonna.³⁶

³⁰ Sõdur 07.06.1929, lk. 528–530.

³¹ L. Milles. Mälestusridu Nõmme Skautide Malevast. Eesti skautlus 50 aastat. Hälsingborg, 1962, lk. 217, 218.

³² Nõmme Leht 25.03.1939. Nõmme linna Vabadussõja mälestusmärgiks oli (ja on) Tartu rahu mälestuseks pühitsetud Rahukirik.

³³ Vaba Maa 16.11.1935. 4000 krooni oli tol ajal keskmise Nõmme kinnistu hind.

³⁴ Nõmme Leht 11.03.1939.

³⁵ L. Lõhmus. Viiskümmend XX sajandi esimese poole tuntumat nõmmelast. Nõmme, 2004, lk. 73, 74.

³⁶ Arvo Putmakeri suulised mälestused autorile.

Kaitseväelane pidi tavaelus olema oma käitumisega eeskujuks kaaslinlastele. Nii mõndagi, mis tsiviilisikule oli lubatud, polnud talle soovitav või loeti suisa keelatuks. Tallinna garnisoni ülem avaldas regulaarselt nende Tallinnas ja Nõmmel asuvate restoranide, võõrastemajade jm. söögikohtade nimekirju, kus kaitseväelane võis ja kus ta ei võinud käia vormis. Nõmmel figureeris sellel keelatud poolel pidevalt restoran-võõrastemaja „Madrid” (hilisema nimega „Tokio”) oma „soojade kabinetidega” ning restoran „Liiva”³⁷. Viimane omandas nii kurja kuulsuse, et tuli politsei poolt lausa sulgeda. „Soovitavate” ajaviitmiskohtade hulka loeti Nõmme peenemad lõbustusasutused – restoran „Silva” (hilisema nimega „Palais Royal”) ning restoran-kabaree „Maxim”. „Maximis” toimusid 1930. aastate teisel poolel ka Nõmme koorekihi suuremad ballid garnisoni ohvitseride osavõtul.

Kõige soovitavam oli muidugi lõõgastuda pataljoni oma kasiinodes. Ohvitseride kasiino asus Mustamäe (praegu Vana-Mustamäe) ja allohvitseride kasiino Lääne (praegu Läänekaare) tänaval. Nendes asutustes oli puhvet alkoholiga, mille lahtioleku aja määras pataljoni ülem oma käskkirjaga. Tsiviilisikud võisid kasiinot külastada vaid selleks määratud üritustel pataljoni kaadrisõjaväelase kutsel ning vastutusel.

Suhted linnarahvaga polnud muidugi alati pilvitud. Probleeme tekitas just nende „keelatud” asutuste külastamine ja ajateenijate purjutamised-korrarikumised linnas. Kuid teole järgnes vääramatu karistus – pataljoni ülem ei olnud kartsapäevade jagamisega kitsi. Pahategijate nimed jäädvustati käskkirjades, „preemia” ulatus 3-st päevast 14 päevani vee ja leiva peale. Mitmekordne korrarikumine ja suurem üleastumine (näit. vargus) lõppes aga tavaliselt kohtus kriminaalkaristusega.

LAHKUMINE

1940. aastal jagasid senised head partnerid ühte saatust. Nõmme linn ühendati Tallinnaga 29. juulil 1940.³⁸ Pioneerpataljoni likvideerimisprotsess käivitati sama aasta hilissuvel. 2. septembril sai senine 3. pioneerikompanii ülem major Erich Möldre käsu alustada 22. Territoriaallaskurkorpuse üksiku sapöörpataljoni formeerimist.³⁹ Järk-järgult võttis uus väeosa Pioneerpataljonilt üle vara, hooned ja inimesed. Viimased muidugi ainult valikuliselt. 18. detsembril 1940 avaldati likvidaatori lõpparuanne ja üks Eesti väeosa lakkas olemast.⁴⁰

³⁷ Näit. Tallinna garnisoni ülema käskkiri nr. 28, 22.03.1928; nr. 13, 21.03.1933 jne. Need käskkirjad avaldas regulaarselt ka Pioneerpataljoni ülem oma päevakäskudes. Loomulikult kehtis see kord vaid ohvitseridele ja kaadriallohvitseridele, ajateenijatel oli igasugune „joogiasutuste” külastamine keelatud.

³⁸ Vabariigi Valitsuse otsus 27. juulist 1940. Riigi Teataja nr. 86, 1940, lk. 1171.

³⁹ Pioneerpataljoni ülema salajane käskkiri nr. 118, 09.09.1940. ERA, f. 636, n. 1, s. 195, l. 140.

⁴⁰ ERA, f. 636, n. 1, s. 545.

Nõmme viimane linnapea Ludvig Ojaveski läks 6. augustil 1940 vabaturma. Pioneerpataljoni ülem kolonel Johan Haljaste arreteeriti koos paljude kaasteenijatega Värskla laagris 14. juunil 1940. Tema elutee lõpetas timuka kuul Norilski vangilaagris 29. juunil 1942.⁴¹

Nõmme linna ja Pioneerpataljoni koostöö sümbolid – lipp koos diplomi, auaadressi ja lipuhaamriga – anti üle Sõjamuuseumile. Nende asjade edasine saatus on teadmata.⁴²

Nõmme alljaoskonna kaitsekava skeem.

(ERA, f. 636, n. 1, s. 488)

⁴¹ Ü. Uluots. Nad täitsid käsku. Tallinn, 1999, lk. 162, 265, 365. H. Tomp suri samas 24.12.1942. Ühena vähestest Eesti ohvitseridest elas Norilski vangilaagri õudused üle ja tuli tagasi major E. Möldre.

⁴² ERA, f. 636, n. 1, s. 545, l. 261. Enamus Sõjamuuseumi fondidesse kuulunud nn. „fašistlikest materjalidest“ hävitati 1950. aastal, peale EKP VIII pleenumit.

Pioneerpataljoni lumesahk Nõmmel Väina tänaval. 1930. aastad. Erakogu.

Pioneerpataljoni lumelinn. Erakogu.

L. Lõhmus

SUMMARY

Military Dislocation and Local Government

The Case of the City of Nõmme

Leho Lõhmus, *PhD*

The relation between local government and the garrison between the two world wars is a subject virtually unexplored. The present article discusses the problem, taking the Pioneer Battalion and the City of Nõmme during the 1920's – 1930's as an example.

The Pioneer Battalion was stationed to Nõmme in 1920 and was closely tied to the city ever since. Chief of the battalion, Colonel J. Haljaste, was also Chief of the Nõmme Garrison. In case of military threat all city defence structures – the armed forces, the Defence League and the police – would have gone under his command. The battalion took part in organizing the Defence League's trainings and in providing gas defence courses for the civilians.

In 1928–1933 the Pioneer Battalion also administrated the Liiva-Vääna railroad and military personnel were engaged in passenger and goods transport. Under the initiative of the Pioneer Battalion many sports facilities like the firing range, the stadium and ski jumping hill were erected. The contingent's ice-rink was open also for townspeople.

In cooperation with the city government the battalion organized celebrations of Estonia's Independence Day, Victory Day, song festivals etc. *Ex gratia*, the Nõmme City gave the Pioneer Battalion its flag in 1929.

Officers of the Pioneer Battalion took active part in social life, too. They belonged to boards of the local bank and the House Owners' Society, participated in the scout movement and in the Nõmme Rotary Club.

After the occupation of Estonia in 1940 the City of Nõmme was united to Tallinn and the battalion was dissolved. The cooperation that had lasted for years came to an end.

Ratsarügement saabus Petseri Põhjalaagrisse rännakkorras.
Siin ja edaspidi fotod erakogust.

RATSARÜGEMENDI VÄLJAÕPE PETSERI PÕHJALAAGRIS

Mairi Laanetu, MA

Laidoneri Muuseumi ekspositsiooniosakonna juhataja

Eesti iseseisvuse realiseerimiseks ja toetamiseks vajati rahvusväeosi. 25. aprillil 1917. aastal kirjutati Venemaa sõjaministri Aleksandr Gutškovi poolt alla Eesti väeosade formeerimise päevakäsk. Selles päevakäsus oli ette nähtud ka ratsaväe loomine. Läbi raskuste loodud ratsapolk saadeti aga 1918. aasta veebruaris laiali.¹

Ratsaväe uuestisünd algas 11. novembril 1918. aastal, esialgu Kaitseliidu ratsaosakonnana. 20. novembril formeeriti ratsaosakond ümber 1. ratsapolguks. Polgu ülemaks määrati kapten (hilisem kindralmajor) Gustav Jonson. Sel hetkel oli polgus 149 ratsaväelast ja 8 hobust ning juba 9. detsembril saadeti 1. eskadron Vabadussõtta. Sõja lõppedes asusid polgu üksused Tartu piirkonda. Kohe tehti ka algust väeosa rahuaegsele koosseisule üleminemisega. Vabadussõja ajal formeeritud uued väeosad (2. ratsapolk jt.) liideti 1. ratsapolguga. Ühes koondamisega algas ka demobilisatsioon. Ratsapolgu (alates 22. 11. 1922 rügement) alaliseks koduks sai ja jäigi Tartu.

1920. aastal võeti ratsarügementi esimesed ajateenijad – 185 meest. Esimesel sõjajärgsel aastal lasus väeosal ka piirivalve teenistuse kohustus. Piirivalve teenistuse lõppedes asuti Lembitu kasarmutesse, kuhu alaliselt ka pidama jäädi.

1921. aasta kevadel sai rügement teise kutse ajateenijaid, 66 meest ning nemad said juba kavakohase väljaõppe. Väljaõpe oli puhtalt ratsaväeline ning olevat olnud parim ratsa-asjanduse alal. Antud kursus sai ka teerajajaks tulevasele ratsaväe väljaõppele. 1921. aastal formeeriti õppekomando, et leevendada allohvitseride puudust. Kursusele määrati 23 meest. Õppeprogramm nägi ette ratsasõitu, raiumist (möögaga), piigivõitlust, sisemäärustikku, garnisonimäärustikku, topograafiat, välimäärustikku ja jalarivi.²

Õppetöö ja väljaõppe korraldamine oli sõltuvuses majanduslike võimalustega, mis olid esimestel sõjajärgsetel aastatel napid. Korterid ja tallid ei vastanud minimaalsetele nõuetele. Õppeplatsid olid kas sõjaaegses korratuses või puudusid üldse. Korrastus- ja ehitustöödega alustati ratsarügemendi Tartu kodust.

¹ E. Kramm. Eesti ratsavägi 11. XI 1917.–11. XI 1927. – Sõdur nr. 44/45, 1927, lk. 1093.

² Samas, lk. 1104, 1116–1120.

Koheselt asuti ka väljaõppe tingimusi parandama. Selleks vajati suuremat maa-ala, mida aga Tartu ümbruses polnud saadaval. Korteriolude kitsikus maal sundis rügemendil asuma eskadronide kaupa Avanduse, Kuremäe, Hellenurme ning Kambja mõisatesse. Selline paiknemine takistas aga rügemendil ühise väljaõppe läbiviimist.³ Nii tuli päevakorda korraliku laskevälja muretsemine.

Tulevane laskevälja asus Petserimaal Värska ja Petseri vahelisel maa-alal. Laskevälja alla kuulus 3701,11 ha maad. Maa sundvõõrandati sõjaministeeriumile 1926. aastal. Üheks omapäraks olid laskeväljal ka kõrbelise iseloomuga tuiskliivalagendikud. Samal aastal alustati ka ehitustöödega Petseri Põhjalaagris (Õrsava järve kallastele Kostkova ja Õrsava külla 2 km kaugusele Värska külast). Tööd teostati väeosade oma tööjõu ja säästusummadega. Sinna rajati laager ratsarügemendile ja teistele II diviisi väeosadele (välja arvatud 7. jalaväerügement, kes asus Petseri Lõunalaagrisse). Laagri asukoha valikul lähtuti ratsarügemendi vajadustest: veekogu lähedus ja paremad juurdeveo võimalused.⁴

Üsna pea selgus, et veneaegsed ratsarivi õpetamise alused vajasisid uuendamist, kuna need ei vastanud enam uutele lahingupidamise viisidele.

1932. aasta 8. aprillil moodustati kaitseministri käskkirja alusel komisjon, kes töötas läbi ja pani kokku Ratsaväe eeskirja I osa „Üksikmehe väljaõpe“. Komisjoni kuulusid: esimees kindralmajor G. Jonson, liikmed: kolonelleitnant Martin Bergmann, kapten B. Andree, kapten Vidrik Sibul, kapten Johannes-Voldemar Till.⁵

„Üksikmehe väljaõppe“ eeskiri sisaldas juhtnööre hobuse ja tema hooldamise, ratsaniku lahinguvarustuse ja sadulduse, ratsasõidu üldreeglite, ratsasõidu tehnilise väljaõppe, vooližeerimise, relvade, gaasitorbiku, signaalsarve käsitlemise, ratsa-lahingõppuse kohta.⁶ Ratsaväe eeskirja II osa anti välja 1936/37. aastal, sisaldades üksuste väljaõppe kirjeldusi.⁷

Oma õppekava puudumine mõjus halvasti ratsaväe väljaõppele. Väljaõpet reguleeriti ajutiste õppekavadega. Ajutiste õppekavade koostamise aluseks oli aga üldine õppekava, millele poogiti juurde ratsaasjandus. Loomulik, et niisugune mehhaaniline täiendamine ei moodustanud sisuliselt terviklikku kava. Selle olukorra parandamiseks seati rügemendis kokku ratsaväe õppekava, mille tulemusena ilmus 1936. aastal „Ratsaväe õppekava I osa. Noorte 4-kuuline ettevalmistus“ ning tehti algust õppekava II osa – „Reameeste 8-kuuline ettevalmistus“ kokkuseadmisega.⁸

Selleks, et paraneks väljaõpe, tuli kokku seada ka ratsaväe eeskirja III osa, mis käsitleks ja ühtlustaks väljaõpet lahingutegevuseks ratsa (välisteenistus ratsa), rännakut, puhkust, julgendamist, luuret, tegutsemisviise ratsalahingus,

³ Eesti ratsavägi 11. XI 1917.–11. XI 1927. – Sõdur nr. 44/45, 1927, lk. 1116–1120.

⁴ Laanetu, Mairi. Eesti Kaitseväe Petseri Põhjalaager. Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool. Tartu, 2002 [Bakalaureusetöö], lk. 10.

⁵ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. 495, n. 12, s. 580, l. 327–331. Ratsaväe eeskiri, I osa. Üksikmehe väljaõpe.

⁶ ERA, f. 495, n. 12, s. 580, l. 327–331. Ratsaväe eeskiri, I osa. Üksikmehe väljaõpe.

⁷ ERA, f. 495, n. 12, s. 581, l. 3–6. Ratsaväe eeskiri, II osa. Üksuste väljaõpe.

⁸ ERA, f. 513, n. 1, s. 1, l. 338–339. Õiendus: vajalikkude lähemate ülesannete ja tööde kohta Ratsaväe inspektuuris.

koostööd teiste relvaliikidega, sidet ja tagalateenistust. Antud tööga tehti algust 1939. aastal.⁹

1939. aastal oli noorte kursus juba 3-kuuline ja reameeste kursus 9-kuuline. Ilmunud oli mitmeid uusi eeskirju ning muudetud mõningaid nõudeid ratsaväe kasutamise põhimõtete ja tegutsemisviiside kohta. Selline olukord nõudis uue ratsaväe üldõppekava koostamist, milles tuli fikseerida väljaõppe üldalused, eesmärgid ning noorte reameeste, reservallohvitseride, raskekuulipilduja-, side-, ja pioneeraladel ettevalmistusmahud.¹⁰

Samal aastal tehti algust ka Petseri Põhjalaagri laiendamisega. Tegevuse katkestas 1939. aastal alanud II maailmasõda, mille käigus likvideeriti Eesti kaitsevägi. See kõik muutis Eesti riigi saatust.

VÄLJAÕPE LAAGRIS

Ratsarügemendi õppetöö sai alguse Tartus ja lõppes Petseri Põhjalaagris. Tartus toimus üksikõppus ja taktikalised eelõppused, sest suurema õppevälja puudumine ei võimaldanud rohkemat. Viidi läbi veel talviseid taktikalisi õppusi ja rännakharjutusi ettevalmistuseks suviseks laagrisse minekuks.¹¹ Õppused laagris algasid mais ja lõppesid augustis. Suvine laagriperiood oli jaotatud väeosades ja üksustes järgmiselt – suurtükivägi ja insenerivägi teostasid taktikalist väljaõpet 3. diviisi Jägala laagris.¹²

Ratsarügement ja jalavägi teostasid väljaõpet Petseri Põhjalaagris. Juunis ja juulis toimusid eraldi õppused ratsaväele ja jalaväele. Kõige laiemaid koostöövõimalusi pakkus aga laskeväli jala- ja ratsaväele. Koostöö, kus ratsarügemendi juht juhatas jalaväge selle väeliigi juhi juhtnõõride alusel, andis väeliikide juhtidele hea võimaluse üksteist tundma õppida.

Petseri Põhjalaagrisse saabuti rännakkorras (umbes 20.05.–1.06.). Kohale jõudes seati end sisse. Sõdurid majutati barakkidesse, hobused tallidesse ja ohvitserid oma suvemajadesse, mis asusid järve kaldal. Laagris oli oma kodukord, millest kinnipidamist kontrollis ratsarügemendi korrapidaja. Hommik algas laagris kell viis, kui sõdurid olid end korda seadnud, kell 5.15 oli talliteenistus, mis kestis kuni 6.00. Teine talliteenistus oli kella 12.00–13.00 ja kolmas 17.30–19.00. Hommikueine oli 6.45–7.15. Peale seda mindi õppustele. Päevas oli õppustele määratud kuus tundi.¹³

Laagris läbi viidud ratsaväe õppused sisaldasid ratsarivilisi harjutusi üksuste koosseisus, jalaõppusi, rügemendi taktikalisi õppusi, diviisi taktikalisi õppusi või rügemendi manöövreid ning rännakharjutusi (Tartusse).

⁹ Samas, l. 338.

¹⁰ Samas, l. 338–339. Õiendus: vajalikkude lähemate ülesannete ja tööde kohta Ratsaväe inspektuuris.

¹¹ Samas, l. 105. Kaitseväe Ülemjuhatajale.

¹² Laanetu, Mairi. Eesti Kaitseväe laagrid. Tallinna Pedagoogikauilikooli sotsiaalteaduskond, ajaloo osakond. Tallinn, 2004 [Magistritöö], lk. 47.

¹³ Laanetu, Mairi. Eesti Kaitseväe Petseri Põhjalaager. Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool. Tartu, 2002 [Bakalaureusetöö], lk. 21.

NOORTE VÄLJAÕPE

Noorte suvine ratsaväeline kursus 1936. aastal kestis poolteist kuud. Sel ajal toimusid loengud ja õppused järgmistes õppeainetes: distsipliin, sisekord, üldhariduslik ettevalmistus, vahiteenistus, tervishoid, üldteadmised, kehaline kasvatus, ratsasõit ja terarelva käsitlemine ratsa, laskeasjandus, rivi ja lahingdrill: ratsa ja jala (jao koosseisus), taktikaline ettevalmistus ratsa ja jala ning gaasiasjandus. See õppekava ei sisaldanud igapäevast talliteenistust, mis kestis 5–6 tundi. Kursuse lõppedes kontrolliti sõdurite oskusi järgmistel aladel:

1. Ratsasõit;
2. Koond- ja lahkrivi ratsa;
3. Koond- ja lahkrivi jala;
4. Laskeasjandus;
5. Side, pioneer- ja gaasiasjandus;
6. Määrustik;
8. Taktikaline ettevalmistus.

Tulemused ratsasõidus olid rahuldavad. Traavil tuli ette vigu. Üksikud noored ei suutnud hobust õigest jalast galoppi tõsta. Takistuse ületamisel oli istak ja juhtimine rahuldavalt omandatud, nii ei tulnud ette ratsmetest rebimist ja enamik suutis hobuse rahulikult takistusele juhtida.¹⁴

Ratsa koond- ja lahkrivi oli läbi võetud üksi ja jao koosseisus. Ümberrivistused jao koosseisus olid hästi omandatud. Jalastamine galopil oli kiire ja hea, ei tulnud ette kukkumist ega hobuste käest lahti rebimist. Sõit hobuhoidurina traavi ei teinud raskusi, galopp nõudis veel viimistlemist. Sadulasse istumine hobuse liikumise ajal ilma jalusteta oli hästi omandatud, välja arvatud mõni üksik, kes ei suutnud rasket pingutust nõrkade käte tõttu teha. Terarelva käsitlemist ratsa ei jõutud kursustel läbi võtta. Püssi käsitlemine hobuste juhtimise ajal ei olnud aga hästi omandatud. Kokkuvõttes oli väljaõppele pühendatud palju aega ning noored olid omandanud vajalikud oskused.¹⁵

REAMEESTE VÄLJAÕPE

Suvisel laagriperioodil said reamehed väljaõppe nii sõjatehnilisel kui ka taktikalisel alal, tegutsedes jao, rühma, eskadroni ja divisjoni koosseisus kui ka iseseisvalt ratsa ning jala. Õppuste käigus tuli reameestel juhtida oma hobust üksiksõidul ja kolonnis, kasutada igat allüüri (*Allüür – hobuse liikumisviis: samm, traav, galopp või küliskäik. Autor.*) nii pikemal kui lühemal sõidul, hinnata maastikku ja seal leiduvaid esemeid nii ratsa läbipääsul kui varjamisel. Tuli hooldada hobust peale pikka ja väsitavat sõitu. Sõita ratsarivis igal allüüril ja igal ümberrivistusel jao, rühma, eskadroni ja divisjoni koosseisus. Tegutseda

¹⁴ ERA, f. 619, n. 2, s. 7, l. 131–131p. Akt.

¹⁵ Samas.

vaatlejana ja piilkonna ülemana. Töötada vahipostil ja lahingeposti ülemana.

Peale selle anti teadmisi relvade ja laskemoona omaduste ja taktikalise kasutamise kohta. Toimusid treeningud maastikul takistuste ületamises ja raskuse kandmises nii kõndides kui joostes.¹⁶

OHVITSERIDE VÄLJAÕPE

Peale noorte ja reameeste said laagris ratsaväe väljaõpet ka ohvitserid. 1936. aastal kavandati 10-päevaline ratsaväe väljaõpe Kõrgemasse Sõjakooli sisseastuvatele ohvitseridele. Tunniplaan nägi ette järgmisi tunde:

I päev

- 10.00–12.00 Tutvuti ratsarügemendi organisatsiooniga, relvade ja varustusega.
- 12.00–14.00 Tutvumine ratsahobuste nõuetega, rügemendi hobuste komplekteerimise korraga ja hobuste ratsastamise ja selle kestvusega. Hobuste puhastamise (abivahendid, nende hoidmine jne.) toitmise ja jootmisega. Peale lõunat tutvuti laagri ja selle korraga.¹⁷

II päev

- kell 07.15–09.15 Toimus ratsasõit ratsasõidu platsil.
- 09.15–13.15 Tutvuti iseseisvalt ratsarügemendiga. Demonstreeriti 2–3 ratsanikuga eeskirja tähtsamaid osi.

III päev

- kella 07.15–09.15 Toimus ratsasõit.
- 09.15–11.15 Tutvuti Rattureskadroni koond- ja lahkriviga.
- 11.30–13.00 Toimus loeng ratsaväe põhiomadustest ja taktikalistest eripäradest. Loengu läbiviija oleks olnud Jaan Kurvits.

IV päev

- kella 07.15–13.15 Toimus taktikaline õppus maastikul, teemaks tugevdatud mõõgarühm teostamas luurepatrulli ratturite vastu. Õppuse organiseeris rügemendiülema abi. Osa võtsid õpperühm ja suusk-jalgratturite rühm. Järgmisel päeval õppus teemal ratturrühm teostamas luurepatrulli ratsaväe vastu.

V päev

Võeti osa soomusmasinate demonstratsioonist ja kahepoolsetest taktikalistest õppustest vaatlejana. Kohale saabuti ratsa.

VI päev

Vaba päev.

VII päev

Rügemendi kahepoolsest taktikalistest õppustest osavõtt; stažöörid jaotatud allüksuste kaupa, teemaks tugevdatud eskadronid kohtamislahingus.

¹⁶ ERA, f. 513, n. 1, s. 1, l. 19–20. Üldine õppekava – sõduri aastaseks ettevalmistamiseks ratsaväes.

¹⁷ ERA, f. 619, n. 2, s. 7, l. 119. Kava.

VIII päev

kella 07.15–13.15 Tutvumine mõõgarühma ja raskekuulipilduja rühma koond- ja lahkriviga. Sõit õppeväljale ja tagasi maastikusõiduga. Juhatajaks leitnant Teniste.

IX päev

Taktikalise ülesande lahendamine maastikul – luuresalga tegevus. Õppusteks oli stažöörid jaotatud kahte gruppi. Gruppide juhid olid kolonel J. Kurvits ja kolonelleitnant Martin Bergmann.¹⁸

X päev

kella 05.00–22.00 Võeti osa rügemendi päevasest tööst, et tutvuda rügemendi sisemise eluga ja väljaõppetööga allüksustes.

XI päev

kella 07.15–10.15 Maastikusõit
13.30 Eine enne laagrist lahkumist.¹⁹

TAKISTUSED VÄLJAÕPPES

Õppuste edukas läbiviimine laagris ei olnud alati võimalik. Üheks põhjuseks olid majanduslikud raskused. Näiteks 1928. aastal takistas kinnise maneeži puudumine talvise ja kevadise kursuse täielikku läbiviimist. Olukorda prooviti parandada suvisel laagrisoleku ajal, mil loodeti pooleli jäänud kursus lõpule viia. Kursuste jätkamiseks koostati ühine õppekava oktoobri ja veebruari sissekutse meestele. Kuid see ei lahendanud olukorda. Nimelt toimus veel 1928. aastal vilgas ehitustegevus Petseri Põhjalaagris. Veel ei olnud valminud tallid, vaid neid tuli alles ehitama hakata (ehitas eskadron). Peale selle tehti veel mitmesugused muud töid (kooriti ja veeti palke ning korrastati ümbrust). Nendel asjaoludel jäi laagris (kahe kuu jooksul) kavatsatud õppustest pidamata u. 50%.²⁰ Õppuste edukat läbiviimist takistas ka ratsarügemendi kohustus välja panna alalised ratsakäskjalad ning hobuste ja voooriga tegelemine. Palju aega kulus mitmesugustele toimkondadele ja lõbureisijate laevade kohalejõudmisel erakorralise patrulli teostamisele. Peale selle oli rügemendil kohustus hoida korras kõik Põhjalaagri hooned, valvata neid ning korraldada ühistoitolustust.

Eelpool loetud tegevused takistasid Põhjalaagris täies mahus väljaõpet teostada. Kokkuvõttes kaotati iga kaitsevaelase pealt 1. juunist–1.augustini 1928. aastal (2 kuu jooksul) 146 õppetundi.²¹ Sellise olukorra lahendamiseks tuli vähendada ratsarügemendi kohustusi laagri ajal ning vabastada sõdurid igasugustest kõrvalistest töödest ja ülesannetest.

¹⁸ ERA, f. 619, n. 2, s. 7, l. 119–120.

¹⁹ Samas.

²⁰ ERA, f. 513, n. 1, s. 1, l. 12, 12 p.

²¹ Samas.

Puudusi oli ka noorte ratsaväelises väljaõppes. Palju üksikasju väljaõppes oleks võinud noored õppida koos varasema kutse sõduritega, näiteks talli korda ja teenistust, sisekorda ja distsipliini, hobuste eest hoolitsemist, rakmete korrashoidu. Selle eraldi õpetamine nõudis kaadrilt palju aega ning suuri pingutusi, kuid tagajärg oli siiski see, et need noored said halvema väljaõppe kui noored, kes vanema kutsega koos õppisid.²²

HOBUNE JA HOBUSE HOOLDAMINE

Ratsa-alane väljaõpe algas hobuse eksterjöõri ja füsioloogia tundmaõppimisega ning lõppes taktikaliste õppustega. Oluline osa väljaõppest oli hobuse tundmaõppimine ja tema hooldamine. Sellesisulise õppega tehti algust juba talvekuudel. Igal sõduril oli oma hobune, kelle eest ta hoolitses. Sõdur pidi tundma hobust nii kehaliselt kui hingeliselt, õigesti kohtlema, toitma ja tema eest hoolitsema. Hobuse hooldamisel ja töötamisel tuli jälgida, et hobune oleks terve. Õnnetusjuhtumite vältimiseks märgiti tigidamate ja perutavate hobuste latrid punase nimelauaga. Hobuseid puhastati vähemalt kaks korda päevas, enne ja pärast tööpäeva.²³

Hobuseid söödeti kaera, heina ja kaerapõhu, odra, klii ning kartulitega. Peamine jõuallikas oli aga siiski kaer. Seda said hobused harilikult kolm korda päevas – hommikul, keskpäeval ja õhtul. Heintega söödeti hobuseid ööpäeva jooksul vähemalt 5-6 korda. Kella 23.00–05.00 oli hobusel puhkus, siis ei antud ka süüa. Õppetöös olev hobune vajab keskmiselt ühe ööpäeva jooksul toitu järgmiselt: ratsa- ja kergeveohobused – kaeru 4 kg ja heinu 7 kg; raskeveo- ja suurtükihobused – kaeru 5 kg ja heinu 7 kg. Peale selle tuli igale hobusele anda 25 g soola ja 1,5 kg aluspõhku.

Hobuseid joodeti harilikult kolm korda päevas enne kaerte andmist. Kuumal suvepäeval tuli aga vett anda ka vastu ööd, et hobused järgmisel hommikul ei jooks liiga ahnelt ning päevasel tööajal vähem higistaks.²⁴ Soojadel suvepäevadel pesti hobuseid Örsava järves, selleks tegevuseks kindlaks määratud kohas. Ujutamine puhastas hobuste nahka tolmust, higist ja mustusest kõige paremini. Hobuseid võidi ujuma viia tund aega enne söötmist, kuid pärast tööd, higistamist ning külma vee ning külma ilmaga ei tohtinud hobust ujutada.²⁵

Hobuse ujutamisel istus sõdur hobuse seljas või ujus ise kaasa, hoides ühe käega lakast ja juhtides teisega hobust. Pärast pesemist jalutati hobusega, kuni ta kuivas. Üldise korra eest hobuste söötmisel ja talli koristamisel vastutas veltveebel.²⁶

²² ERA, f. 513, n. 1, s. 1, l. 12, 12.

²³ ERA, f. 495, n. 12, s. 580, l. 332–339. Ratsaväe eeskiri, I osa. Üksikmehe väljaõpe.

²⁴ Samas.

²⁵ Laanetu, Mairi. Eesti Kaitseväe Petseri Põhjalaager. Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool. Tartu, 2002 [Bakalaureusetöö], lk. 48–49.

²⁶ ERA, f. 495, n. 12, s. 580, l. 332–339. Ratsaväe eeskiri, I osa. Üksikmehe väljaõpe.

Üheks oluliseks päevatööks ainult ratsa- ja suurtükiväel oli talliteenistus. See algas hobuste jootmisega, seejärel viidi hobused tallist välja ja seoti lasingu külge. Tallivalvurid koos toimkonnaga koristasid talli sõnnikut, künad tolmust ja purust. Peale tallide koristamist puistati talli põrand üle värske liiva või saepuruga. Seejärel viidi hobused talli tagasi ning söödeti neile kaeru. Peale seda tööd jäi talli vaid toimkond.

Sissepääs talli oli lubatud ainult oma väeosa ohvitseridele, veterinaarvelskritele, oma eskadroni sõduritele ja allohvitseridele; teised isikud võisid talli siseneda eelpool loetud isikute saatel.²⁷

Lahinguvarustus

Ratsanikul ja hobusel oli oma lahinguvarustus ja saduldused. Ratsaniku lahinguvarustus koosnes tulirelvast ja vöörihmal ning õlarihmadel kantavatest võitlusesemetest. Hobusel kantavaks varustuseks olid valjad ja sadul ühes sellele kinnitatud lahinguvarustusega (riietus, hobuse hooldamise vahendid, toit ning mõök).

Lahinguvarustuse juurde kuulunud sadulaid oli kolme liiki: ratse-, kergekuulipilduja ja paunsadul. Ratsesadul tegi istumise hobuse seljas kergemaks ja osa ratsaniku lahinguvarustusest mahtus ka sinna.²⁸ Ratsesadula lahinguvarustusse kuulus: päevane annus kaeru, palitu, mõök, peakott, sidumisrõngas, padrunitagavara, söömisvahendid, päevane toiduports, pesemisseebid, jalarätikud ja hobuse puhastushari- ja suga, riiete ning rakmete parandusvahendid. Padrunisadula paunades olid magasinidesse laaditud kuulipilduja padrunid. Pioneerisadul sisaldas purustusvahendeid. Lahingusadul asetati hobuse turjale kahe mehe abil.²⁹

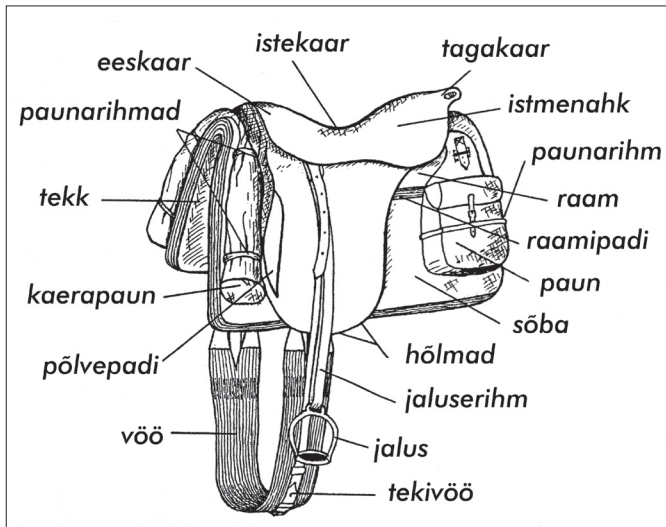
Ratsasõidul kasutati kolme saduldust: õppe-, rivi- ja lahingusaduldust. Õppesaduldust kasutati peamiselt ratsutusteel ja noorte ratsasõidu kursusel. Rivisadulduseks nimetatakse saduldustpaunade ja palituga. Rivisaduldust kasutati reameeste õppustel, paraadidel, rännakharjutusel ja üksikmehe lahingulisel ettevalmistamisel. Lahingusaduldust kasutati kõikidel rännakutel, taktikalistel õppustel ja manöövritel. Kui õppusel lahingumoon ja purustusaineid välja ei antud, siis koormati sadulad vastava raskusega. Õppustel määrati saduldus kindlaks tunnikavades või õppuste organiseerija poolt iga kord eraldi käsuga.³⁰

²⁷ ERA, f. 495, n. 12, s. 580, l. l. 343. Ratsaväe eeskiri, I osa. Üksikmehe väljaõpe.

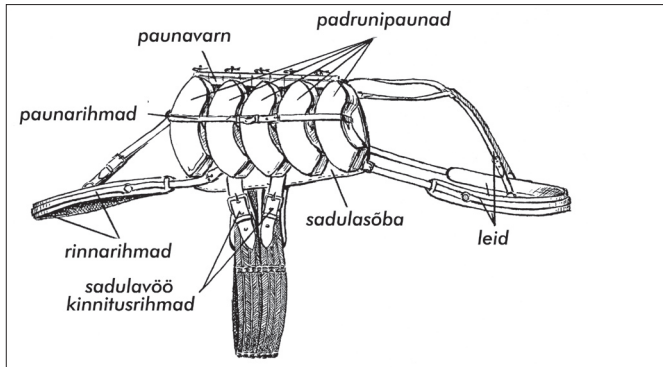
²⁸ Samas, l. 362.

²⁹ ERA, f. 495, n. 12, s. 580, l. 351. Ratsaväe eeskiri, I osa. Üksikmehe väljaõpe.

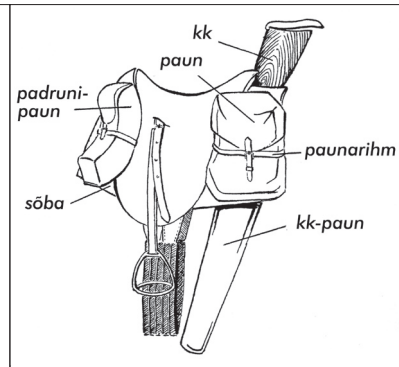
³⁰ Samas.

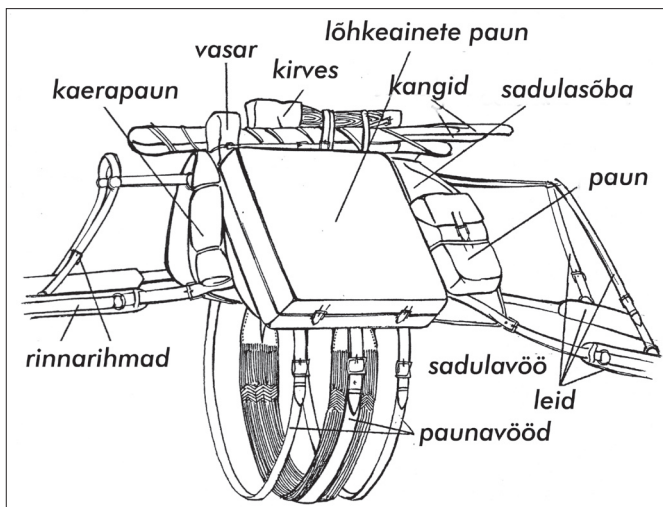
Ratsesadul.

Padrunisadul.

Kergekuulipilduja (KK) sadul.

Pioneerisadul.

Põhupakid hobustele. Petseri Põhjalaagris Õrsava järve ääres.

Hobuste puhastamine oli ratsaväe väljaõppe tunniplaani lahutamatuks osaks.

ÕPPUSED

Maastikul

Õppus maastikul oli lahingõppuse tähtsam osa. Eesmärgiks oli anda ratsanikule oskusi lahingülesannete täitmiseks maastikul. Õppida maastikul leiduvate esemete vaatlemist, kirjeldamist, hindamist ja orienteerumist kaardi järgi; maastiku ja sellel leiduvate esemete kasutamist varjatud liikumiseks; moondamist, vaatluspunktide valikut ja hüpete sooritamist ühest vaatluspunktist teise; teatesõite nii teedel kui väljaspool teid; käskluste, leppemärkide, signaalide ja suuliste teadete vastuvõtmist, edasiandmist ja nende järele liikumist, maastiku objektide vaatlemist, kirjeldamist, hindamist ja orienteerumist kaardi järgi.³¹

Ratsanikul pidi olema selge kujutus kinnisest ja lahtisest, soisest ja kõvapinnalisest, tasasest ja künkalisest maastikust, murdmaastikust ja asjaolust, millisel määral üks või teine maastik soodustas või takistas ratsa liikumist. Maastiku kirjeldamise ja hindamise õppusi peeti koos maastikul toimuvate ratsutamissoodustustega, samaaegselt harjutati orienteerumist ja liikumist maastikul ka kaardi ja kompassi abil.³²

Maastikusõitu õpiti ja harjutati suvisel laagriajal kõige enam. Eesmärgiks oli liita ratsanik hobusega ja õpetada teda hindama ja kasutama hobuse jõudu ja võimeid.

Maastikusõidu õppus oli ainukeseks võimaluseks õpetada ratsanikku tähelepanelikuks ja kergesti liiklevaks sõidjaks situatsioonides, kus tuli kiiresti tegutseda, kuuletudes juhi taatele.³³

Pehmel ja soisel maapinnal tuli sõita sammu, anda ratsmed vabamaks ja hoida keha ette. Hobust tuli juhtida rahulikult ning mitte astuda eessõitja jälgedesse. Tasakaalu hoidmiseks võis ratsanik vaba käega lakast kinni hoida, kui hobune hakkas vajuma või hüppama, tuli sadulast maha hüppata ja viia hobune käekõrval edasi.

Lohulisel, mättalisel või kännulisel alal tuli hoiduda kiiretest käikudest ning lasta hobusel endale teed valida. Kivisel ja kõval maapinnal tuli sõita sammu ning metsas hoiduda järskudest pööretest. Pimeduses aga hoida hobune keset teed.

Madala veega jõgi ületati vastuvoolu liikudes. Sügav jõgi ületati laskudes sadulast vette, hobusest vastuvoolu. Varjamiseks õhuvaatluse eest ratsa, tuli peita end puude või muude esemete varju; lagedal väljal peatuda, maha tulla sadulast ja hoida end hobuse varju; liikumisel teed mööda astuda teelt kõrvale.

Maastikusõidu eelharjutuseks oli sõit nelinurgas ja sõit malekorras. Rännakgaloppi harjutati algul üksikhaaval. Maastikusõidu viimistlemise harjutuseks oli jahisignaal ja teatesõidud. Nimetatud harjutused, eriti jahisõit, nõudis ratsanikult raskes olukorras kiiret ja iseseisvat otsustamist ning otsuste

³¹ Samas, I. 400.

³² ERA, f. 495, n. 12, s. 580, I. 400. Ratsaväe eeskiri, I osa. Üksikmehe väljaõpe.

³³ Samas, I. 377–379.

täideviimist. Signaalsõidul ratsanikud orienteerusid akustiliste või optiliste signaalide järgi, nagu lasud, sarvehelid, raketid, lipud jne.³⁴

Teatesõit toimus murdmaastikul, kus asusid vajalikud vaatluspunktid. Sellele maa-alale paigutati kontrollpunktid üksteisest nähtavale kaugusele (2–5 km). Sõitu alustati ükskhaaval eesmärgiga viia suuline teade kohale kõige lühema ajaga (ka kirja kujul).³⁵ Ratsanikule teatati punkt, kuhu ja millise kiirusega oli vaja viia teatis. Ratsanik koostas sõidukava kaardi järgi ja täitis ülesande iseseisvalt. Teele paigutatud kontrollijad märkisid üles läbisõidu aja ja märgatud vead, milliste andmete põhjal hinnati ülesande täitmise oskust. Teatis viidi kohale kõige otsemat ja kohasemat teed mööda, kasutades maastikku ja teid. Teatise sihtkohaks pidid olema kergesti leitavad objektid, rajoon või suund, kus viibis või liikus teatise saaja. Ratsa teostamiseks antavad täitekäsklused hääldati venitatult. Leppemärke anti kas käega, mõõgaga, püssiga, mütsiga või sarvega.³⁶

„Tähelepanu“ („Valvel“) – tõsteti mõök või käsi mütsiga või ilma püstloodis üles või anti üks pikk vile või signaalsarve heli. „Edasi“ („Jätkata endist tegevust“) – sirutati välja ülestõstetud mõök või käsi liikumissuunas või anti kaks pikka vilet või signaalsarve heli.

Tähtis osa õppustel oli ka õppida takistusi ületama, sest tõelise sõja olukorras oli vähe ideaalseid maastikke ilma takistuseta. Takistusi, mida ei saanud ületada harilikku käiguga, ületati hüppega, mis jagunesid kõrgus-, kaugus- ja astmehüpeteks.

Takistuste ületamise eesmärgiks oli valmistada ratsanik ette maastikusõiduks. Sellist õppust teostati ratsutusteel ning selle õppuse ülesandeks oli arendada julgust, ratsaniku tunnetust oma kehahoiu ja hobuse liigutuste vahel.

Maastikusõidu õppustel ratsutusteel kasutati takistustena lattaeda ühe, kahe, kolme või nelja latiga, härdelit, kraave, kivimüüre, muldvalle, väravaid, lamavat meest, puud, põim- ja laudaedu. Hüppeharjutusi teostati õppetunni lõpus.³⁷

Galopis

Galoppi kasutati kiireks liikumiseks, käikude vaheldamiseks ja üleminekul lahingugalopilt traavile.

Õppegalopi kiirus oli 250 m minutis (1 km 4 min. jooksul). Õppegaloppi sõideti ainult ratsutusteel ratsaniku istaku kindluse, vabaduse ja painduvuse arendamiseks. Õppegalopp oli aga hobusele võimlemis- ja painduvusharjutuseks.

Lahingugalopi kiirus oli 400 m minutis (1 km 2,5 min. jooksul).

³⁴ ERA, f. 495, n. 12, s. 580, l. 400. Ratsaväe eeskiri, I osa. Üksikmehe väljaõpe.

³⁵ Samas, l. 383.

³⁶ Samas, l. 380–383.

³⁷ Samas, l. 372–375.

Lahingugalopi kasutati ümberrivistusel, hargnemisel lahingukorda ning kui liiguti vastase tulemöju piirkonnas. Rännakugalopp oli hobuse kiireim liikumisviis. Rännakugaloppi kasutati ohtlike alade ületamisel ja rännakul.³⁸

KEHALISED HARJUTUSED

Võimlemistunnis ratsa täidetavad kehalised harjutused jagunesid värskendavateks ja painduvusharjutusteks.

Värskendavate harjutuste (käärid, tugiiste sadulal jalad üheloop sadulat, hüpe sadulast maha ja sadulasse, hobuse talutamine käekõrval, hobuse silitamine jne.) ülesandeks oli anda ratsanikule vaheldust ratsasõidu õppetunnil sõiduõppuse esimesel perioodil. Veel olid harjutused kaelale, kätele, jalgadele ning ülejäänud kehale – painutamine ette. Vastavalt sõdurite vormile võis õpetaja määrata õpilasele veel lisaharjutusi, nagu näiteks ratsmete pikendamis- ja lühendamisharjutused, ratsmete ühte ja kahte kätte võtmise harjutused jne. Võimlemistunni juurde arvestati ka talliteenistus ja ratsutamine, kuna need sisaldasid kehalist koormust.³⁹

Mõõga ja tulirelva käsitsemine ratsa

Mõõga käsitsemisharjutuste eesmärgiks oli õpetada mõõka kasutama lahingus. Mõõga käsitsemise harjutused pidid arendama julgust, osavust, silmamõõtu, kiiret otsustamisvõimet ja ratsutamisoskust. Mõõka kasutati raieteks, torgeteks ja kaitseks. Mõõga käsitsemist harjutati kõigepealt jala ja puuhobusel, kui võtted olid enamvähem selged, algas harjutamine elusal hobusel. Mõõga käsitsemist elusal hobusel harjutati alguses sammul, seejärel kiirematel käikudel. Märkide kaugus üksteisest oli algul suurem, pärast seda lühendati. Nii jäi pärast esimese märgi tabamist aega vaid hoovõtuks. Hobuse juhtimise harjutamiseks paigutati lõpuks märgid kõverale teele, kuhu märkide vahele asetati veel teisi takistusi.⁴⁰

Mõõga käsitsemisharjutuste läbiviimiseks vajati saviraiumise pukki, raieteks jala ja ratsa vajati vitsaraiumise pukki, torkeketta pukki, torkerõnga pukki, mitmesuguseid kujusid torgeteks või raieteks, traatrõngaid ja savipüramiide või koonuseid.

Vintpüssi kasutamine vastase tulistamiseks ratsa oli lubatud üksikul ratsanikul ja paigalt. Püssi laadimine, palgelepanemine, sihtimine ja lasu andmine ratsa pidi toimuma ilma käskluseta. Püssi kanti seljas rihmaga üle vasaku õla. Püstolist võis lasta igas suunas. Käsigranaati tarvitati ratsa vaid erandkorras. Näiteks vastase jälitava ratsaväe vastu või vastase pihta, kes oli end peitnud aedade või müüride taha ning majadesse.⁴¹

³⁸ Samas, I. 364. Ratsaväe eeskiri, I osa. Üksikmehe väljaõpe.

³⁹ Samas, I. 376.

⁴⁰ Samas, I. 384, 394. Ratsaväe eeskiri, I osa. Üksikmehe väljaõpe.

⁴¹ Samas, I. 394, 397–398.

Ratsaväe tulevik ja tema koht uutes sõdades jäi vaatamata põhjalikule väljaõppele siiski küsitavaks. Üha kiirenev sõjatehnika areng tegi küsitavaks ratsaväe efektiivsuse sõjas. 1927. aasta ajakirja Sõdur artiklis „Moodne ratsavägi” saame teada endise Saksamaa maavägede endise ülema kindralkolonel Hans von Seeckti optimistlikust prognoosist ratsaväe tuleviku kohta, rollist uues sõjas ning kuidas tuleks teostada väljaõpet ja uuendada ratsaväge. Vaatamata mitmete uuendustele sai ratsaväest kaduv väeliik, mis ei mänginud tulevastes sõdades erilist rolli.⁴²

⁴² Moodne ratsavägi. – Sõdur nr. 44/45, 1927, lk. 1134–1137.

Ratsarügement õppustel Petseri Põhjalaagris.

Takistuste ületamine oli ratsarügemendi õppuste tähtis osa.

LISAD

Tabel 1
Noorte õppeaja jaotus õppeainete vahel⁴³

Ettevalmistamise alad	Õppeainete nimetus	Tundide arv		Märkused
		Õppeainete järgi	Kokku ettevalmist. alade järgi	
I. Sõduri-kodaniku üldine ja sõjaline kasvatus	1. Distsipliin	6		
	2. Sisekord	12		
	3. Üldhariduslik ettevalmistus	4		
	4. Vahiteenistus	10		
	5. Tervishoid	2		
	6. Üldteadmised	4		
	7. Kehaline kasvatus	28	66	
II. Sõjaline ja taktikaline ettevalmistus	8. Ratsasõit ja terarelva käsitsemine ratsa	120		Hobuste eest hoolitsemist õpetatakse praktiliselt talliteenistuses
	9. Laskeasjandus	84		
	10. Rivi ja lahingdrill: ratsa			
	a) üksikmehena	12		
	b) jaona	12		
	jala üksikmehe ja jaona	30		
		10		
	11. Taktikaline ettevalmistus: ratsa	36		
	jala	24		
	12. Gaasiasjandus	10	338	
	Kokku		404	

⁴³ ERA, f. 513, n. 1, s. 1, l. 15. Õppeaja jaotus õppeainete peale ratsarügemendis, noored.

Tabel 2
Reameeste tunniplaan laagris⁴⁴

Ettevalmistamisalad	Õppeainete nimetus	Tundide arv	
		Õppeainete järgi	Kokku ettevalm. alade järgi
I. Sõduri-kodaniku üldine ja sõjaline kasvatus	1) Üldine ettevalmistus	3	
	2) Hobuste tervishoid	2	
	3) Kehaline kasvatus	33	
			38
II. Sõjatehniline ja taktikaline väljaõpe	4) Ratsasõit ja terarelva käsitlemine	65	
	5) Väliteenistus ja rännakdrill ratsa	14	
	6) Laskeasjandus	148	
	7) Rivi ja lahingdrill:		
	jaol jala	10	
	rühmal ja eskadronil ratsa	35	
	divisjonil ratsa	9	
	8) Taktikaline väljaõpe:		
jaol jala,	10		
rühmal ja eskadronil ratsa,	50		
divisjonil ja rügemendil ratsa,	24	365	
maastiku organiseerimine			
	Kokku	–	403

⁴⁴ ERA, f. 513, n. 1, s. 1, l. 19–20.

SUMMARY

Training of Cavalry Regiment in the Petseri North Camp

Mairi Laanetu, MA

The Estonian Cavalry saw birth during the formation of Estonian national military units in 1917. Cavalry units participated in the War of Liberty and later became one branch of the Estonian Defence Forces. After being stationed to its new position in the Lembitu barracks, Tartu, training and peacetime rearrangements began.

For these goals land and accommodations for officers, soldiers and horses were needed. Land was allocated to the defence forces in 1923 at Petseri and after the territory of the shooting range was expropriated in 1923, construction works began. By 1928 buildings for the 2nd Division of the Cavalry Regiment had been erected on the shore of Örsava Lake, Kostkova Village, approx. 2 km from Värskä.

Training was originally conducted according to tsarist time regulations. New rules and curricula were finished in 1932–1939. The process was slow and thus only in 1939 the compilation of the 3rd Chapter of the Cavalry Code, regulating training in military actions, began.

The camp erected on the northern skirt of the Petseri shooting range was named the Petseri North Camp. First shooting practices took place already in 1923 but only after the buildings were erected in 1928 trainings could fully start. Besides the cavalry regiment also other branches of the defence forces (armored trains, infantry, artillery, engineers) carried out tactical field trainings on the Petseri shooting range.

Training of the cavalry began in Tartu and ended in the Petseri North Camp (from May to August). In summer time, however, training of rookies lasted for one and a half month. During this period training and lectures were conducted in the following syllabus: discipline, house rules, general knowledge, health, physical preparation, instructions for using a sword/spike when riding, gunnery, drill, military technical and tactical preparation (on squad/squadron/division/regiment level), safety in case of a gas attack. An important part of the training was studying the physiology of the horse.

The training, however, did not always work smoothly. Problems included financial difficulties, incomplete fulfilling of the courses and also the lack of timely curricula and regulations.

Terrain training was also an important part of battle preparation. The goal was to qualify the horseman complete its mission on hard terrain. The training included observation, description and evaluation of objects, map orienteering, covert moving, camouflage, selection of lookouts, relay runs, receiving and imparting messages, cavalry envoy.

M. Laanetu

In spite of thorough training the future of cavalry in wars to come remained questionable. New military techniques and equipment put the effectiveness of the cavalry under question. We can nevertheless read in the 1927 magazine "Soldier" an optimistic prognosis for cavalry training and modernization from the former commander of the German *Reichswehr* Hans von Seeckt. But regardless of numerous innovations the cavalry was doomed to become a disappearing army branch that had no significant role in future wars.

„Tuhande valitseja maa”. Teeviidad Tartus Narva maanteel Saksa okupatsiooni ajal. Üalt: välitöökoda, piirkonnakomissar, SSi ja politsei Tartu–Pärnu piirkonnajuht, Korrapolitsei kaitsepolitsei osakond, korteriamet, välikomandantuur, asulakomandantuur, 607. eriotstarbelise rügemendistaabi komandopunkt.

Foto Eesti Rahva Muuseumi kogust.

T. Hiio

EESTI KUI *WEHRMACHT*'I OPERATSIOONIPiIRKOND 1941–1944

VÄEGRUPI „NORD” TAGALAPIIRKOND JA
207. JULGESTUSDIVIIS

Toomas Hiio
Laidoneri Muuseumi teadusdirektor

Oskar Angelus pealkirjastas oma mälestusteraamatu „Tuhande valitseja maa”. Pealkirjas peegeldub Saksa okupatsiooni aegse Eesti Omavalitsuse sisedirektori suhtumine Saksa okupatsioonivõimu Eestis. Halvakspanuga kirjeldavad oma mälestustes okupatsioonivõimu tegevust Eestis teisedki Eesti Omavalitsuse direktorid, Hjalmar Mäe ja Oskar Öpik. Mida saab muidugi põhjendada sellega, et Saksamaa erinevate võimuharude esindajate toimimine okupeeritud aladel ei olnud mitte alati põhjendatud ega ratsionaalne isegi Saksa riigi eesmärke arvestades. Kuid endiste omavalitsuse liikmete negatiivne hinnang Saksa okupatsioonivõimule Eestis on ka kontseptuaalselt paratamatu, nad pidid oma rolli tagantjärele esitama ainuvõimalikul viisil – päästa, mis päästa annab, ikka Eesti huvides.

Eesti ajaloolased on Saksa okupatsioonivõimu institutsioone Eestis väljaspool julgeolekupolitsei süsteemi vähe uurinud. Ka seniavaldatu tugineb peaaesjalikult juba viidatud Eesti Omavalitsuse liikmete mälestustele ning Eesti arhiivides säilitatavatele Saksa okupatsiooni aegsete asutuste dokumentidele, mis on enamasti Eesti Omavalitsuse ja selle allasutuste materjalid. Detailsemat tähelepanu Saksa okupatsiooni ajal Eestis toimunud väljaspool Eesti juutide tapmisega seonduvat ei ole pööranud teiste riikide ajaloolasedki, sest tunnistagem – maailma, Euroopa ja isegi Ida- või Põhja-Euroopa mõõtkavas on Eesti üsna vähetähtis koht. Tänapäev on selles vallas klassikutena tsiteeritavaiks jäänud Seppo Myllyniemi, Peter Kleist ja Otto Bräutigam, kelle teosed on ilmunud 30 ja rohkem aastat tagasi. Kuid teema aktuaalsust rõhutab Hjalmar Mäe mälestuste uustrüki ilmutamine Eestis veel 2005. aastal.¹

Nõnda on eestikeelne ajalookirjandus tahtmatult suurendanud kohalike eesti asutuste rolli Saksa okupatsiooni ajal Eestis langetatud otsustes. Mõned

¹ O. Angelus. Tuhande valitseja maa : mälestusi Saksa okupatsiooni ajast, 1941–1944. Stockholm, EMP, 1956; 2. tr., Tallinn, Olion, 1995; H. Mäe. Kuidas kõik teostus : minu mälestusi. Stockholm, Välis-Eesti & EMP, 1993; 2. tr. [Muraste], Matrix Kirjastus, 2005; O. Mäers. Häda võidetuile. Stockholm, EMP, 1958; S. Myllyniemi. Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944 : zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. Helsinki, Suomen Historiallinen Seura, 1973; P. Kleist. Mahamängitud võit. Stockholm, Välis-Eesti, 1952; O. Bräutigam. So hat es sich zugetragen : Ein Leben als Soldat u. Diplomat. Würzburg, Holzner (1968); O. Bräutigam. Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges. Tübingen, Institut f. Besatzungsfragen, 1954.

sissejuhatavad laused Saksa institutsioonide ülimuslikkuse kohta matab eesti asutuste argipäeva ülidetailne käsitelu. Ja nii panevadki lugejad ja kommenteerijad eesti asutustele ja sedakaudu ka eesti rahvale palju suurema vastutuse Saksa okupatsiooni ajal siin toimunu eest, kui need tegelikult üldse said kanda. Natuke on süüdi ka meie keel: eesti keeles katab sõna „valitsus” mitu tähendust, milleks teistes keeltes on erinevad sõnad, näiteks *Regierung* ja *Verwaltung* saksa või *government* ja *administration* inglise keeles. Eesti Omavalitsus saksakeelse mõistena oli just nimelt *landeseigene Verwaltung* ehk tegelikult mitte valitsus, vaid kohalik, „omamaine” administratsioon.

Alljärgnevalt keskendutakse Saksa sõjaväe, eelkõige väegrupi „Nord” tagalapiirkonna juhatajale alluvate väekoondiste, üksuste ja asutuste ülesannetele ja nende tegevusele Eestis. Eestlaste mälestustes suhtutakse sõjaväevõimudesse positiivselt, vastupidiselt suhtumisele tsiviilokupatsioonivõimu kandjatesse, ning väidetakse esimesi Eesti ja eestlaste suhtes sõbralikumateks. Tegelikult ei olnud selle põhjuseks muidugi mitte sõjaväelaste suurem tolerants SA, SD ja SSi meestega võrreldes. Tagalaohvitserid ja -kindralid olid vanuses 50–70 ning kasvanud ja hariduse omandanud Saksa keisririigi hiilgeaegadel, kui impeerium ulatus Vaiksele ookeanile ja Namibiasse ning kui suhtumine teistesse rahvastesse oli kõige paremal juhul üleolev. Pigem tulenes nende positiivne suhtumine eestlastesse *Wehrmacht*’i ja tsiviilokupatsiooniasutuste erinevatest eesmärkidest okupeeritud aladel. Sõjaväelased nägid eestlasi olude sunnil liitlastena. 1941. a. sügisel venima jäänud sõda idarindel sundis formeerima eesti vabatahtlikest julgustusüksusi, kes võtsid oma kanda osa partisanidevastasest võitlusest väegrupi „Nord” ja 18. armee tagalapiirkondades Leningradi oblastis ning Pihkva- ja Novgorodimaal. Samuti oli Eestil oluline roll rinde varustamisel nii toiduainete, hobusemoona kui ka talvevarustusega – eriti viimasega, sest Saksa välksõjaplaanid ei arvestanud 1941./1942. a. erakordselt külma talvega.

SAKSAMAA ADMINISTRATSIOON OKUPEERITUD IDAALADEL. SÕJAVÄE- JA TSIVIILVÕIM

Võimu üleandmine tsiviilvõimudele või jätmine sõjaväelastele okupeeritud aladel sõltus territooriumi tähtsusest Saksamaa tulevikuvisioonis, selle elanikkonna rahvuslikust koosseisust, territooriumi sõjamajanduslikust tähtsusest, strateegilisest asendist, partisaniliikumise ulatusest ja lähedusest rindele. Saksamaa juhtkond deklareeris korduvalt, et põhimõttelised poliitilised lahendused jäetakse aega pärast sõja võidukat lõppu.

Okupeeritud idaaladel (ametlik termin Nõukogude Liidult vallutatud alade kohta, saksa keeles *besetzte Ostgebiete*) valitsesid nii sõjaväe- kui ka tsiviilvõimukandjad. Võimu üleminek ühelt teisele konkreetsetel territooriumil sõltus nii 1941. kui ka 1944. a. rinde liikumisest. Maavägede Ülemjuhatus (saksa keeles *Oberkommando des Heeres*, edaspidi OKH) piiritles 3. aprillil 1941 erinevad sõjaväevõimu piirkonnad eelseisvas sõjas Nõukogude Liiduga.

Rindelähedases vööndis (~ kuni 20 km eesliinist) teostas võimu kas rindelõigus tegutseva diviisi ülem või armeekorpuse komandeeriv kindral. Territoorium ca 20–50 kilomeetri kaugusel rindest oli armee tagalapiirkond (sks. k. *rückwärtiges Armeegebiet*). Selle territooriumi haldamine oli armee tagalakomandandi (sks. k. *Kommandant des rückwärtigen Armeegebiets, Korück*) pädevuses. Järgmine võimuala oli väegrupi tagalapiirkond (*rückwärtiges Heeresgebiet*), mida juhtis väegrupi tagalapiirkonna juhataja (sks. k. *Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebiets*). Armee tagalakomandant oli diviisiülema, väegrupi tagalapiirkonna juhataja armeekorpuse komandeeriva kindrali staatuses.

Rindest veel kaugemale jäävad alad anti tsiviilokupatsioonivõimu alla. Tsiiviilvõimu aladel moodustati riigikomissariaadid riigikomissaride (sks. k. *Reichskommissar*) juhtimisel, kellele allusid kindralkomissarid (sks. k. *Generalkommissar*). Kindralkomissaridele allusid omakorda piirkonnakomissarid (sks. k. *Gebietskommissar*).

Adolf Hitleri Saksamaal kehtis juhprintsip, millega kaasnes juhtimise maksimaalne tsentraliseerimine ja millest tulenes ka teisejärguliste otsuste langetamine Hitleri ja tema lähikondlaste poolt. Adolf Hitler oli riigipea, valitsusjuht ja alates 4. veebruarist 1938 ka *Wehrmacht*'i Kõrgeim Ülemjuhataja (sks. k. *Oberster Befehlshaber*). 1941. a. detsembris võttis ta endale ka Maavägede Ülemjuhataja (sks. k. *Oberbefehlshaber des Heeres*) ametikoha. Heinrich Himmleri pädevusse kuulus kõik, mis puutus sisejulgeolekusse ja politseisse – ta oli 1929. aastast SSi riigifüürer (*Reichsführer-SS*), 1936. aastast Saksamaa politseiülem (*Chef der deutschen Polizei*) ja 1943. aastast ka siseminister. 1930. aastate lõpuks ühendas ta SSi struktuurid üleriikliku politseiga. Lisaks allus II maailmasõja ajal Himmlerile ka Relva-SS, alguses eliitväena mõeldud väekoondis, millesse sõja lõpuks kuulus mitukümmend diviisi ja mitusada tuhat meest, kelle seas oli palju välismaa vabatahtlikke või okupeeritud aladelt mobiliseeritud mehi. Hermann Göring, I maailmasõja aegne lahingulendur, oli lennuväe ülemjuhataja, mida ta juhtis riigimarssali auastmes, kuid tal oli oluline roll ka sõjamajanduse juhtimisel – alates 1936. a. oli ta niinimetatud Nelja Aasta Plaani Volinik (sks. k. *Beauftragter des Vierjahresplans*), kellele idaalade majanduslikuks ekspuuteerimiseks allus Ida Majandusstaap (*Wirtschaftsstab Ost*). Välispoliitika juhtimise pärast võistlesid kaks meest: Alfred Rosenberg ja Joachim von Ribbentrop. 1938. a. andis Hitler välisministri ametikoha Ribbentropile, kes ei olnud kuulsust kogunud bolševike fanaatilise vihkajana, nagu seda oli Rosenberg. Justkui kompensatsiooniks sai Rosenberg enda kontrolli alla tsiiviilvõimu juhtimise okupeeritud Nõukogude Liidu aladel: 17. juulil 1941 asutati talle Okupeeritud Idaalade Riigiministerium, millele allusid riigikomissarid tsiiviilvõimu alla antud okupeeritud aladel.

Oma esindused okupeeritud idaaladel olid kõigil võimuharudel. Eriti tugev oli Himmleri haldusala positsioon. Nõukogude Liidu vastase sõja planeerimise ajal 13. märtsil 1941 andis *Wehrmacht*'i kindralstaabi ülem kindralfeldmarssal Wilhelm Keitel juhtnöörid võimu jaotamise kohta tulevases

Wehrmacht'i tagalas. Nende järgi anti *Wehrmacht*'i tegevuspiirkonnas Heinrich Himmlerile Adolf Hitleri korraldusest lähtuvad eriülesanded, mis tulenesid „kahe vastandliku poliitilise süsteemi lõppvõitluse iseloomust“. Eriülesannete raames tegutsesid Himmler ja temale alluvad üksused iseseisvalt ja oma vastutusel.² Sellest tulenevalt juhtisid nii tsiviilvalitsuse alla antud okupeeritud aladel kui ka väegruppide tagalapiirkondades sisejulgeolekut ja politseikorraldust (viimast väljaspool välisandarmeediat ja sala-välipolitseid) Himmlerile alluvad kõrgemad SSi ja politseijuhid. Kõrgemad SSi ja politseijuhid määrati väegruppide tagalapiirkondade ülemjuhatajate juurde OKH ja SSi riigifüüreri 21. mai 1941. a. kokkuleppega. Neile allusid politseirügemendid, politsei- ja reservpolitseipataljonid ning Julgeolekupolitsei ja SD üksused ning neil oli ka sideohvitseri funktsioon kõrgema SSi ja politseivõimu ning *Wehrmacht*'i vahel. Pärast Ostlandi ja Ukraina riigikomissariaatide moodustamist määrati väegruppide „Süd“ ja „Nord“ juures olevad Kõrgemad SSi ja politseijuhid samasse ametisse ka vastavates riigikomissariaatides. Nii oli väegrupi „Nord“ juurde määratud Kõrgema SSi ja politseijuhi ametinimetus Kõrgem SSi ja Politseijuht (Juhataja) Põhja-Venemaal ja Riigikomissariaadis Ostland (sks. k. *Höherer SS- und Polizeiführer (Befehlshaber) Ostland und Rußland-Nord*). Peale SSi ja politseijuhtide allusid Himmlerile ka salapolitsei (Julgeolekupolitsei ja SD) ning korrapolitsei (tavaline politsei), mis riigi- ja kindralkomissariaatides olid esindatud vastavalt juhatajate ja ülematega, kes formaalselt allusid kõrgemale SSi ja politseijuhile, kuid tegelikult tegutsesid oma käsuliinide raames üsna iseseisvalt, eriti Julgeolekupolitsei ja SD.

Tsiviil-, majandus- ja politseivõimu sideohvitserid tegutsesid ka väegruppide tagalapiirkondade juhatajate peakorterites. Näiteks 1941. a. esindas väegrupi „Nord“ tagalapiirkonna juhataja peakorteris Kõrgemat SSi ja politseijuhti politsei kolonelleitnant von Zamory ning Julgeolekupolitseid ja SDd *SS-Sturmabführer* Wessel, Idaministeeriumi *SS-Sturmabführer* dr. Peter Kleist ja sõjamajandusvaldkonda majandusinspektor „Nord“, viitseadmiral Heinrich Ancker.³

Hitleri lähikondlaste omavaheline konkurents peegeldus ka okupeeritud idaaladel. Saksamaa sõjaline ebaedu tõrjus järjest rohkem tagaplaanile idaministeeriumi poliitilise rolli ning esiplaanile jäi sõjaliste ja sõjamajanduslike vajaduste rahuldamine, viimases vallas oli Eestis eriline roll põlevkivitööstusel. Pidevalt kasvas Himmleri juhitud SSi ja politseivaldkonna tegevuse roll ja ulatus: algul natsionaalsotsialistlike rahvusprojektide elluviimine (juutide ja mustlaste tapmine, samuti vaimuhaigete jt. kategooriate hävitamine), teiseks võitlus järjest rohkem pead tõstva partisaniliikumise, Balti riikides ka läänemeelse ning Ukrainas natsionalistliku vastupanuliikumise vastu, kolmandaks algul kohalike vabatahtlike värbamine, hiljem mobiliseerimine mitmesugustesse üksustesse, mis võitlesid partisanide vastu, ning viimaks Relva-SSi väekoondiste komplekteerimine vallutatud alade elanikest.

² Friedrich Wilhelm. Die Polizei im NS-Staat : Die Geschichte ihrer Organisation im Überblick. 2. trükk, Paderborn, 1999, lk. 136–137.

³ Geschäftseinteilung des Stabes Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord, [1941], Saksa Liiduarhiivi Sõjaarhiiv (*Bundesarchiv Militärarchiv*, edaspidi BA MA) RH 22 / 253, lk. 54–60.

Eesti üleandmisel tsiviilvalitsuse alla alates 5. detsembrist 1941 jättis Hitler Eesti eriklausliga ka *Wehrmacht*'i tegevuspiirkonnaks (sks. k. *Operationsgebiet*). Seetõttu oli väegrupi „Nord” tagala ülemjuhataja alates 1941. a. detsembrist ühtlasi ka *Wehrmacht*'i Eestis olevate üksuste juhataja Eestis (sks. k. *Befehlshaber in Estland*). Selle otsuse põhjustest ja tagamaadest allpool pikemalt.

EESTI TERRITOORIUMI ALLUTAMINE VÄEGRUPI „NORD” TAGALAPIIRKONNA JUHATAJALE

Väegrupi „Nord” tagalapiirkonna juhatajaks määrati 16. märtsil 1941 jalaväekindral Franz von Roques. Kindral von Roques sündis 1877. a. Treysa linnas, astus 1896. a. keiserlikku armeesse ja teenis pärast I maailmasõja lõppu *Reichswehr*'is, kust 1933. a. kindralleitnandi auastmes ja VI jalaväeülema (*Infanterie-Führer* VI) ametikohalt erru saadeti. 1939. a. kutsuti ta uuesti teenistusse, määrati alguses 177. jalaväediviisi ülemaks, oli 1940–41 eriülesannetega kindral (General z. b. V. I) ning ülendati 1941. a. jalaväekindraliks.

1. juulil 1941 andis ta korralduse väegrupi „Nord” tagalapiirkonna moodustamise kohta alates järgmise päeva keskpäevast. Tagalapiirkonna piirideks olid sel ajal Saksamaa piir vastu Ida-Preisimaad ning Košedarõ–Jonava–Kedainiai–Šiauliai–Mažeikiai–Liepāja joon. Tagalapiirkonna peakorter asus alates 3. juulist 1941 Kaunases endise Leedu Sõjamineisteriumi hoones.⁴

7. juulil 1941 ületasid väegrupile „Nord” alluva 18. armee XXVI armee-korpusele alluvad 61. ja 217. jalaväediviis Eesti piiri. Eestis Saksa vägede edasiliikumine aeglustus: kahe jalaväediviisi jõust, mis pealegi olid sõja algusest saadik pidevalt lahingus olnud ja kaotusi kandnud, jäi pealetungi jätkamiseks väheseks ning juuli keskel seiskus rinne nädalaks umbkaudu Virtsu–Võrtsjärve–Emajõe–Peipsi joonele. Saksa väejuhatuse oli sunnitud Eestisse tooma veel kolm jalaväediviisi (93., 254. ja 291.) ning XXXII armeekorpuse juhatuse. Punaarmee visa vastupanu jätkus ka augustis, Saksa väed vallutasid Tallinna 20.–28. augustini kestnud ja mõlemalt poolelt hulga ohvreid nõudnud operatsiooniga, Saaremaa vallutati oktoobri alguses ja Hiiumaa 21. oktoobriks.

Väegrupi „Nord” tagalapiirkonna üksused jõudsid Eestisse alles augusti lõpus: 25. augustil kulges väegrupi tagalapiirkonna põhjapiir Liivi lahest piki Eesti piiri kuni Mõisakülani ja sealt sirgjoonena itta Peipsi järveni. 1. septembril 1941 kell 12.00 nihutati piir rohkem kui 100 km põhja poole ja kulges nüüd Mõisakülalt kirdesse kuni Türini ja sealt itta kuni Rannapungerjani, kust edasi piki Soome lahe rannikut kuni endise Eesti–Nõukogude Liidu piirini. 20. septembri 1941. a. keskpäevast kulges 18. armee tagala ja väegrupi tagalapiirkonna vaheline piir Pärnust piki maanteed kuni Tallinnani, sealt piki rannikut Merekülani Kirde-

⁴ General der Infanterie von Roques, Bildung des rückw. Heeresgebietes Nord, 1.7.1941, Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord Ia Nr. 197/41 g. Kdos., BA MA RH 22 / 253, lk. 76–78.

Eesti rannikul ja sealt Slantsõni Venemaal. Eesti kirdenurk Merekülast Slantsõni ja koos Narva linnaga jäi 18. armee tagalasse kuni sõja lõpuni Eesti territooriumil.⁵ 21. oktoobril 1941 andis väegrupi „Nord” ülemjuhatus tagalapiirkonna juhatajale korralduse üle võtta ka Eesti saared.⁶

Seega läks Eesti territoorium väegrupi „Nord” tagalapiirkonna kontrolli alla neljas järgus: augusti lõpus Kagu-Eesti, 1. septembril Kesk- ja Ida-Eesti, 20. septembril ülejäänud Mandri-Eesti, välja arvatud Lääne-Eesti rannik Tallinn–Pärnu maanteest läänes ja 21. oktoobril 1941 ka Lääne-Eesti ning saared. Eesti autorite poolt on seni tähelepanu pööratud peamiselt ühele väegrupi tagalapiirkonna juhataja otsusele: 15. septembril 1941 andis ta „Volituse Eesti Omavalitsuse juhtidele”, mis oli Hjalmar Mäe juhitud Eesti Omavalitsuse juriidiliseks alusdokumendiks.⁷

1. aprillil 1942 muudeti väegrupi tagalapiirkonna juhataja tiitlit: sellest ajast oli ta „Julgestusüksuste komandeeriv kindral väegrupi „Nord” tagalapiirkonnas ja tagalapiirkonna juhataja” (*Kommandierender General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Nord*).⁸

VÄEGRUPI „NORD” TAGALAPIIRKONNA JUHATAJALE ALLUVAD ÜKSUSED EESTIS

Väegruppide „Nord”, „Mitte” ja „Süd” tagalapiirkondade (vastavalt tagalapiirkonnad nr. 101, 102 ja 103) peakorterid formeeriti 1941. a. märtsis. Nagu eespool nimetatud, andis väegrupi „Nord” tagalapiirkonna juhataja korralduse tagalapiirkonna enda formeerimiseks 1. juulil 1941. 18. novembri 1941. a. seisuga allusid „Nord” tagalapiirkonna juhatajale kolm julgestusdiviisi: nr. 207, nr. 281 ja nr. 285. Tagalapiirkond oli jaotatud kolme julgestusdiviisi vastutusalaadeks. Kõige lõunapoolsem neist oli 281. julgestusdiviis, mis vastutas territooriumi eest Pihkvast lõunas kuni väegrupi „Mitte” tagalapiirkonnani lõunas ja 16. armee tagalapiirkonnani idas. 285. julgestusdiviisi vastutusala jäi Pihkvast kirdesse kuni 18. armee tagalapiirkonnani Leningradi rindel. 207. julgestusdiviisi vastutusalas oli kogu Eesti (v. a. Narva ümbrus) ja Peipsi-tagused alad Pihkvast Narvani. Leedu ja Läti olid selleks ajaks antud tsiviilvalitsuse alla.

Väegrupi tagalapiirkonna juhataja otsealluvuses tegutsesid välikomandantuurid Valgas, Tallinnas, Oudovas, Sebežis ja Rakveres ning asulakomandantuurid Moloskovitsõs, Rezeknes, Novorževis, Sajanjes, Tartus,

⁵ Lage am 25.8.1941 abends, Entwicklung der Lage bis 8.9.1941 abends, Maßstab 1:1500 000 (Heereskarten der Heeresgruppe „Nord”), BA MA RH 19 III / 661, pp. 105, 112; V. Roques, General d. Infanterie, Vorverlegung der Grenze des rückw. H. G. Nord, Vorbereitung der Winterunterkünfte, 18.9.1941. Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord Ia Tgb.Nr. 1218/41 geh., BA MA RH 22 / 255.

⁶ Heeresgruppenkommando Nord, Übernahme und Sicherung der baltischen Inseln, 21.10.1941, Ia/Ib Nr. 7870/41 geh., BA MA RH 22 / 255, lk. 97.

⁷ Põhja tagala Sõjavägede Juhataja Volitus Eesti Omavalitsuse juhtidele, 15.9.1941, Ametlik Teataja 1941, 1, 1 = General der Infanterie von Roques, Vollmacht für die Leiter des estnischen Selbstverwaltung, 15. September 1941, Befehlshaber s. rückw. Heeres-Geb. Nord VIII 465/41, Anlage 1 zu Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- u. Ortskdren, Teil B, BA MA RH 22 / 254, lk. 75.

⁸ Kriegstagebuch Nr. 6 der Sicherungs-Division 207 (1.1.1942–31.12.1942), 1.4.1942. BA MA RH 26-207 / 13, l. 49p.

Slantsõs, Novgorodis, Petseris, Opotškas jm. Lisaks oli väegrupi „Nord“ tagalapiirkonna juhataja otsealluvuses sõjavangilaager *Dulag 200*.⁹

Väegrupi tagalapiirkonna juhataja otsealluvuses olid ka kaks rügementi ja 9 erineva otstarbega pataljoni. Kogu tagalapiirkonna sidepidamise eest vastutas 207. sidepataljon kahe sidekompanii ja ühe kaugekõneühenduste ehituskompaniiga. Viljandis asus 207. pioneeripataljoni staap ja kaks kompaniid, kolmas kompanii oli Paides ja üks rühm Saaremaal. Sõjaväepolitsei funktsioone täitis väegrupi tagalapiirkonnas 691. motoriseeritud välisandarmeeriapataljon. Julgestusülesannete täitmist väegrupi tagalas Venemaa aladel väljaspool julgestusdiviise, s.o. tagalapiirkonna juhataja otsealluvuses, koordineerisid kahe rügemendi staabid. 3. julgestusrügemendi (jalgratastel) staap asus Pihkvas ja sellele allusid 619. ja 620. vahipataljon ning 207. tankitõrjekompanii. 706. vahipataljon oli tagalapiirkonna juhataja otsealluvuses. Vahipataljonide ülesandeks oli peamiselt objektide kaitse, sõjavangilaagreid valvasid maakaitseväepataljonid (vt. allpool), mis olid julgestusdiviiside alluvuses.

Opotškas asus politseirügemendi „Nord“ staap, millele allusid 53., 320. ja 321. politseipataljon. Viimase staap ja kaks kompaniid olid Tartus, esimene, motoriseeritud kompanii aga Hiiumaal. Politseirügement ja -pataljonid allusid administratiivselt Kõrgemale SSi ja politseijuhile, kuid olid väegrupi tagalapiirkonna juhataja operatiivjuhtimise all.¹⁰

Näiteks käsuliinide näilisest keerukusest suure riigi suures sõjas sobib hästi esimeste eesti kaitsepataljonide moodustamine 1941. a septembris. Korralduse nende formeerimiseks andis väegrupi „Nord“ tagalapiirkonna juhataja kindral von Roques, lähtudes väegrupi „Nord“ ülemjuhataja korraldusest, mis omakorda lähtus *Wehrmacht*'i ülemjuhatause (*Oberkommando Wehrmacht*) kui sõjalis-poliitilise juhtkonna ja maavägede peakorteri (*OKH*) üldisematest juhtnõõridest kohalike elanike värbamise kohta okupeeritud aladel. Kindral von Roques andis oma korralduse selleaegsele Kõrgemale SSi ja politseijuhile *SS-Obergruppenführer* ja politseikindral Hans-Adolf Prützmännile, kes korralduse tegeliku täitmise tegi ülesandeks 321. politseipataljoni ülemale major Petersenile. Viimane korraldas vabatahtlike värbamist ning Tartu, Põltsamaa ja Viljandi eesti kaitsepataljonide (hilisemad politseipataljonid nr. 37–39) komplekteerimist, formeerimist ja väljaõpet.¹¹

1941. a. septembri lõpus tegi Maavägede Ülemjuhataja kokkuvõtte senisest sõjategevusest Nõukogude Liidu vastu. Muuhulgas nentis ta, et

⁹ *Dulag* – saksa keeles *Durchgangslager*, sõjavangide transiitlaager, kus sõjavangid selekteeriti ja vastavalt vajadusele ja võimalustele püsilagritesse (*Stalag – Stammlager*) edasi saadeti.

¹⁰ Befh. r. H. G. Nord, Sich. Div. 207, Sich. Div. 281, Sich. Div. 285, Stand vom 18.11.[1941], BA MA RH 22 / 55, lk217; Klaus Hammel. Kompetenzen und Verhalten der Truppe im rückwärtigen Heeresgebiet – Die Soldaten der Wehrmacht. Herausgegeben von Generalleutnant a. D. H. Poeppel, W.-K. Prinz v. Preußen, Staatssekretär a. D. K.-G. v. Hase im Verein zur Aufarbeitung der jüngeren Geschichte e. V., 6. trükk, München, Juli 2000, lk. 178–229.

¹¹ SS-Gruppenf. und Generallt. d. Sch. Prützmänn, Aufstellung von Schutzmannschafts-Abteilungen, 3.9.1941, Abschrift von Abschrift; Weigt, Major beim Stabe, 4.9.1941, Polizei-Regiment Nord 1 a 10 00 d, Abschrift von Abschrift, ERA, R-358-2-1, lk. 3a; Major Petersen für den Höheren SS- und Polizeiführer beim Befh. rückw. Heeresgebiet Nord, Aufruf!, O. U., 10.9.1941 – Postimees 12.9.1941, Võrumaa Teataja 13.9.1941.

„ohustamata tagalapiirkonda selle sõjakäigu ajal ei ole“.¹² Julgestusdiviiside jõudude nappus tõi kaasa okupeeritud alade elanike järjest laieneva rakendamise tagala julgestamise ülesannetesse.

PEAKORTER

Väegrupi tagalapiirkonna juhataja peakorter asus aastatel 1941–1944 Võrus. Tagalapiirkonna juhataja peakorteri koosseisus oli 20. veebruaril 1942 ligi 60 ohvitseri, osa ettenähtud ametikohti oli täitmata. Suurem osa ohvitseridest olid reservist või pensionilt sõja ajaks teenistusse kutsutud vanemate aastakäikude mehed, kes olid alustanud teenistust juba keiserlikus armees, paljud olid aadlikud. Osa nendest olid meelestatud üsna vaenulikult kehtiva poliitilise võimu suhtes, mis viis näiteks staabiülema Arno Kriegsheimi tagandamiseni defaitistlike (kaotus-) meeelolude levitamise eest.¹³ Ka kindral von Roques saadeti 1. aprillil 1943 pensionile tagasi¹⁴ ja ta suri kõrges vanuses. 1941. a. juulis oli ta oma ettekandes väegrupi „Nord“ ülemjuhatajale kindralfeldmarssal Wilhelm Ritter von Leebile protesteerinud suure hulga juutide mahalaskmise pärast Kaunases Saksa politseiüksuste ja leedu kaitseüksuste poolt. Hiljem seostati teda Hitleri-vastase opositsiooniga kõrgemate sõjaväelaste seas.¹⁵

Niisama hästi ei läinud Karl von Roquesil, kes oli nagu tema vendki jalaväekindral, ehkki oli kuni 1939. aastani Saksa Õhukaitseliidu president ja ülendati esmalt lennukindraliks. Aastatel 1941–1942 oli ta väegrupi „Süd“ ja hiljem väegrupi „A“ tagalapiirkonna juhataja ning saadeti samuti 1943. a. erru. 1948. a. mõisteti ta Nürnbergis niinimetatud OKW-protsessil tema vastutusosalal toime pandud sõjakuritegude eest 20 aastaks vangi ja ta suri järgmise aasta jõululaupäeval USA Landsbergi sõjaväevangla haiglas Baieris.¹⁶ *Wehrmacht*'i ja kitsamalt tagala julgeolekut tagavate sõjaväeosade vastutus nende vastutusosalal Julgeolekupolitsei, SD jt. allüksuste poolt toime pandud või ka partisanidevastases sõjas toimunud sõjakuritegude eest on olnud sadade raamatute ja artiklite aineseks.¹⁷

1. aprillist 1943 kuni 1. aprillini 1944 oli väegrupi „Nord“ tagalapiirkonna juhataja jalaväekindral Kuno-Hans von Both, kes seejärel suunati Ungarisse. Tema oli sündinud 1884. aastal Alsace'is, toonases Elsassis, ja juhtis 1939–1943 I armeekorpust, mis 1941. a. suvel tungis edasi piki Riia-

¹² Der Oberbefehlshaber des Heeres, Erfahrungen des Ostfeldzuges, 22.9.1941, OKH / GenStdH / Ausb. Abt. (I) Nr. 2200/41 g., BA MA RH 22 / 254, p. 97.

¹³ Vt. S. Myllyniemi, Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944 : zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. Suomen Historiallinen Seura, Historiallisia tutkimuksia, 90. Helsinki, 1973, lk. 75.

¹⁴ General der Infanterie von Roques, Esimesel aprillil käesoleval aastal annan mina üle ülemjuhatause Eestimaal, 28.3.1943, BA MA RH 26-207 / 21b.

¹⁵ Andreas Broicher, Die Wehrmacht in ausländischen Urteilen – Die Soldaten der Wehrmacht, lk. 427, 429; Helmut Krausnick, Hitlers Einsatzgruppen : Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942. Frankfurt am Main, 1985 [11.–12. Tausend: Januar 1998], lk. 181.

¹⁶ Vt: <http://www.ess.uwe.ac.uk/WCC/ghctrial1.htm> (vaadatud 24 jaanuaril 2006).

¹⁷ Eesti keeles ilmunust vt. I. Jürjo, Ajaloonäitus Saksamaal, mis suleti skandaaliga : [rändnäitus “Hävitussõda. Wehrmachtii kuritööd aastatel 1941–1944”] – Tuna nr. 1, 2000, lk. 154–158.

Pihkva kiviteed ning mille motoriseeritud eelüksus (kindralmajor Karl Burdachi lahinggrupp) tungis 1941. a. juulis esimese Saksa üksusena Tartusse. 1945–1947 oli ta sõjavangis ja suri 1955. a. Kasseli lähedal.

64-aastase kindral von Roquesi kõrval oli eakas mees ka väegrupi tagalapiirkonna staabiülem, kindralstaabi kolonelleitnant Arno Kriegsheim (s. 1880). Operatiivosakonna ülem major Günther Schmidt von Knobelsdorff oli Hitleri eakaaslane (s. 1889) ja kuulus vanasse aadlisuguvõssa, mis oli keiserlikule armeele andnud mitu kindralit. Kortermeister, kindralstaabi kolonel Hans Müller-Teusler oli sündinud 1886. a., adjutant kapten Erich von Unruh 1890. a. jne. Eesti mälestuskirjandusest on läbi jooksnud rittmeister Heribert von Parparti (s. 1884) nimi, kes oli väegrupi tagalapiirkonna juhataja sideohvitser Eestimaa kindralkomissari juures.¹⁸

Tagalapiirkonna peakorteris oli operatiivosakond (Ia), luureosakond (Ic), vastuluureosakond (A. O.). Kortermeisteri (Qu.) alluvuses tegutsesid intendantuur (IVa), mis tegeles majandus-, finants- ja varustusküsimustega, meditsiini- (IVb) ja veterinaariosakond (IVc), okupeeritud territooriumi haldusküsimustega tegelev osakond (VII), sõjavangide C-piirkonna komandant, Saksa sõjaarhiivi volinik, kes pidi koguma sõjaajaloolise väärtusega dokumente okupeeritud aladelt, tollipiirikaitse komando, personaliosakond (IIa ohvitseride ja sõjaväeametnike ning IIb allohvitseride ja sõdurite jaoks) jm. Peale selle kohus, ülalnimetatud sideohvitserid jt. Tegemist oli suure bürokraatiaaparaadiga, mis on mõistetav, arvestades hallatava territooriumi suurust.¹⁹

207. JULGESTUSDIVIIS

Julgestusdiviiside formeerimise juhtnöörid andis OKH Nõukogude Liidu vastase sõja planeerimise käigus 1941. a. märtsis. Iga väegrupi tagalapiirkonna jaoks formeeriti jalaväediviiside staapide baasil 3 julgestusdiviisi. Nende ülesanneteks määrati varustustugipunktide, ühendus- ja järeleveoteede ning järelevõtte enda, lennuväljade ja trofeeladude julgestamine, sõjavangide valvamine ja äravedu ning liikluskorraldus väegruppid tagalas. Potentsiaalsete ohuallikatena loetleti korralduses vastase laialipaisatud ja Saksa tagalasse jäänud väeosi, vastase ratsaväe ja motoriseeritud või tankiüksuste tiibrünnakuid, langevarjurite ja plaaneritega tagalasse heidetud üksuste ja mittekombatantide rünnakuid (eriti metsades ja asulates) ning vastase sabotaažiakte. Julgestusdiviiside tähtsaim ülesanne oli rindel võitlevate väekoondiste häireteta varustamise tagamine.

Julgestusdiviisidele allutati kolme tüüpi üksused:

a) julgestusüksused – maakaitseväepataljonid (*Landeschützen-Bataillone*) ja vahipataljonid (vt. eespool), mis formeeriti vanemate aastakäikude meestest;

¹⁸ Stellenbesetzung (Offiziere u. Beamte) des Stabes Befehlshaber d. rückw. H. G. Nord, Stand vom 20. Feb. 1942, BA MA RH 22 / 259, lk. 152–157.

¹⁹ Geschäftseinteilung des Stabes Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord, [1941].

b) välisandarmeeria- ja politseiüksused. Politseipataljonid ja politsei-reservpataljonid komplekteeriti politseinikest või ka mobiliseeritustest, kes said politseiväljaõppe ja need allusid administratiivselt Kõrgematele SSi ja politseijuhtidele. Lisaks tegutsesid julgestusdiviiside alluvuses väli-salapolitsei (*Geheime Feldpolizei*, GFP) grupid;

c) lahinguüksused (sks. k. *Eingreiftruppen*) – iga julgestusdiviisi koosseisu määrati tugevdatud jalaväerügement, mis tuli välja õpetada pealetungiks, võitluseks asulates ja metsades ning võitluseks hämaruses või pimeduses.

Julgestusdiviisidele allutati Saksa üksuste kõrval ka sõjavangidest ja kohalikest elanikest komplekteeritud üksused. Näiteks 1. septembril 1942. a. oli 207. julgestusdiviisi koosseis järgmine:

1) staap ja staabile alluvad üksused: 207. julgestusdiviisi staabi otsealluvuses oli väli-salapolitsei direktor ja 207. trofee-tankikompanii ning diviisi side eest vastutav 821. sidepataljon;

2) lahinguüksused: 374. tugevdatud jalaväerügement ja suurtükidivisjon I./207. Et rindel väekoondisi ei jätkunud, olid mõlemad 1941–1944 Leningradi rindel ega olnud tegelikult diviisi operatiivses alluvuses. Lahinguüksuste funktsioone 207. julgestusdiviisi alluvuses täitsid julgestusüksused, samuti kohalike vabatahtlike seast värvatud pataljonid ja kompaniid.

3) julgestusüksused: 94. julgestusrügemendi staap, 859., 636. ja 306. julgestuspataljon (endised maakaitseväepataljonid, määrati hiljem 94. julgestusrügemendi koosseisulisteks pataljonideks) ning 275. ja 252. maakaitseväepataljon (kasutati sõjavangide valvamiseks);

4) julgestus- ja korrakaitseüksused: valgevenelastest, ukrainlastest ja kasakatest sõjavangidest formeeritud 207. ratsapataljon (*Ostreiter-Abteilung 207*), 37., 40., 41. ja 42. eesti kaitsepataljon, 9. politseirügemendi II pataljon ning väli-salapolitseigrupid nr. 713 ja 722.

Lisaks olid selleks ajaks 207. julgestusdiviisile allutatud väegrupi koosseisuliste üksuste hulka kuuluvad linna- (*Standort-*), väli- (*Feld-*) ja asulakomandantuurid (*Ortskommandanturen*). Diviisile allus ka 607. eriotstarbelise rügemendi staap. Ilma koosseisuliste üksusteta rügemendistaape kasutati üksikute suuremate operatsioonide juhtimiseks, kuid ka näiteks rannakaitse organiseerimiseks Eesti saartel.²⁰ 207. julgestusdiviisi staap asus Tartus. Tartus asusid ka tagalaüksused numbriga 374, mis diviisi teenindasid: haldusaparaat, meditsiiniteenistus, välipost jm.

207. julgestusdiviis formeeriti 207. jalaväediviisi baasil. Viimane osales 1939. a. Poola ja 1940. a. Hollandi vallutamisel. 1941. a. jäeti diviisile alles

²⁰ Halder, Richtlinien für die Ausbildung der Sicherungsdivisionen und der dem Befehlshaber des rückwärtigen Heeres-Gebiets unterstehenden Kräfte, 21.3.1941, OKH GenStdH / Ausb. Abt. (Ia) Nr. 700/41 g., BA MA RH 22 / 271, lk. 205–207; Sich.-Div. 207, Stand 1.9.1942, BA MA RH 26-207 / 17a; KTB Sich.-Div. 207 Nr. 6, 1.1.–31.12.1942 mit Anlagen, BA MA RH 26–207 / 13, 14a, 15a, 16a, 17a, 17b, 18, 19; OKH, Unterstellung von Geheimer Feldpolizei unter die Sich. Divisionen und die Bef. des rückw. Heeresgebiets, 30.4.1941, OKH/GenStdH/Gen. u. Abt. K. Verw. (Qu 4 B/Org./GFP) Nr. II/2161/41 geh., BA MA RH 22 / 271, lk. 196–198; Klaus Hammel, Kompetenzen und Verhalten der Truppe im rückwärtigen Heeresgebiet, in *Die Soldaten der Wehrmacht*, herausgegeben von Generalleutnant a. D. H. Poepfel, W.-K. Prinz v. Preußen, Staatssekretär a. D. K.-G. v. Hase im Verein zur Aufarbeitung der jüngeren Geschichte e. V., 6. Auflage, München, Juli 2000, lk. 178–229.

vaid tema 374. jalaväerügement, 322. jalaväerügement anti 285. ja 368. jalaväerügement 281. julgestusdiviisi koosseisu. Diviisi 207. suurtükirügement jaotati samuti divisjonide kaupa väegrupi „Nord“ tagalapiirkonna julgestusdiviiside vahel, 207. julgestusdiviisile jäi I divisjon. Diviisiülem oli 1939–1942 kindralleitnant Karl von Tiedemann, kes täitis jalaväekindral Franz von Roques'i äraolekul ka tagalapiirkonna juhataja kohustusi. 1942–1943 juhtis diviisi kindralleitnant Erich Hofmann, kes oli 1941–1942 Pihkva linnakomandant (välikomandantuur nr. 241). 1944. a. alguses oli ta Narva ja Peipsi lahingukomandant, kaitstes talle alluvate saksa ja eesti julgestusüksustega Narva jõe ja Peipsi põhja- ja läänekalda positsioone, kuni Leningradi alt taganenud üksused end uuesti lahingukorda seadsid. Hiljem oli ta diviisiülemate reservis väegrupi „Nord“ peakorteri käsutuses ja juhtis mõnda aega 93. jalaväediviisi. 1944. a. sai 207. julgestusdiviisi ülemaks kindralleitnant krahv Bogislaus von Schwerin, kes hukkus 17. septembril 1944 Emajõe ääres Punaarmee suurrünnaku ajal. Päev hiljem kaotas diviis veel teisegi kõrge ohvitseri. Kasepää Peipsi ääres sai punalaevastiku Peipsi flotilli suurtükipaatide tulelöögis surma kolonel Paul Gallas, kes juhtis 1941–1944 välikomandandina nr. 247 (Idritsas) ja hiljem eriotstarbeliste rügemendistaapide eesotsas partisanidevastaseid aktsioone väegrupi tagalapiirkonnas. Tema ülendati postuumselt kindralmajoriks.²¹

1943. a. oli diviisi adjutant reservmajor Alfred Kropp ja operatiivosakonna ülem (la) kolonelleitnant Georg Hildebrandt.²²

Julgeolekupolitsei ja SD tegevus väegruppide tagalapiirkondades oli piiritletud Maavägede Ülemjuhataja 28. aprilli 1941. a. korraldusega. 1941. a. juulis juhtis 207. julgestusdiviisi ülem kindralmajor von Tiedemann sellele veel kord oma alluvate tähelepanu: „Julgeolekupolitsei (SD) erikomandod täidavad oma ülesandeid oma vastutusel. [...] Oma korraldused saavad nad Julgeolekupolitsei ja SD ülemalt. Erikomandodele on antud õigus oma vastutusel tsiviilelanikkonna suhtes eksekutiivabinõusid tarvitusele võtta. [...] Sellega on täiesti üheselt määratud, et julgeolekupolitsei ja SD ülesanded on sõjaväe ülesannetest täielikult eristatud ja on erinevates valdkondades. Seega keelan ma veelkord rangelt diviisi liikmetele julgeolekupolitsei ülesannetes osalemise, samuti väeosade ülematel selle lubamise või oma alluvate SD ülesanneteks rakendamise. Tulevikus võetakse iga allüksuse ülem, samuti iga diviisi liige, kes selle korralduse vastu eksib, vastutusele.“²³

Siin jõuame jälle tagasi küsimuse juurde, mis tihtilugu on tõstetud kogu Teise maailmasõja sündmuste teadusliku käsitelu keskpunktiks: nimelt sõjakuriteod. Kindral von Tiedemanni tsitaadist võime järeldada, et Julgeolekupolitsei ja SD tegevuse iseloom sõjaväeliste ülemate vastutuse

²¹ Lexikon der Wehrmacht <<http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/>>, Axis Biographical Research <http://www.geocities.com/orion~47/> (vaadatud 25. jaanuaril 2006).

²² Kriegsrangliste sämtlicher Offiziere und Beamten im Offz. Rang des Stabes der Sicherungs-Division 207 1.1.1943–30.6.1943. Kriegstagebuch Nr. 7 der Sicherungs-Division 207 (1.1.1943–30.6.1943). BA MA RH 26-207 / 20, I. 66.

²³ Von Tiedemann, Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im Verbands des Heeres, 22.7.1941, Sich.-Div. 207, Abt. Ia Az. 16 Nr. 809/41 geh., BA MA RH 22 / 271, lk. 17.

alla antud aladel oli viimastele teada, kuid neil ei olnud pädevust sellesse sekkumiseks, sest Saksamaa ei olnud tavaline riik ning Hitler ja tema lähikond ei käsitlenud sõda Nõukogude Liidu vastu tavalise sõjana Haagi IV konventsiooni „Maasõja seadustest ja tavadest“ vaimus. Samal ajal mõistis enamik kõrgemaid sõjaväelasi oma laiemat vastutust oma alluvate tegemiste eest ning üritas neid salapolitseiliste aktsioonide elluviimises osalemisest eemal hoida.

Karmid sõjaväelised korrakaitsemeetmed aladel, kus toimus sõjategevus või oli kehtestatud sõjaseisukord, olid aga loomulikud toona ja on seda ka tänapäeval. Nii andis korralduse Tartu koonduslaagri asutamiseks *Wehrmacht*'i Tartu välikomandant, major ja hiljem kolonelleitnant Hans Gosebruch, kes muuhulgas, sõjaväevalitsuse alla antud alade haldamise raamistikus, nimetas ka Edgar Kanti Tartu Ülikooli ajutiseks rektoriks; samuti kirjutasid 1941. a. suvel kümnete kommunistlikult meelestatud või Saksa vägedele relvastatud vastupanu osutanud isikute hukkamisotsustele alla *Wehrmacht*'i kohalikud komandandid.²⁴ 207. julgestusdiviisi 1941. a. sõjapäevik ja selle lisad ei ole säilinud. 1942. a. jooksul hävitas diviis julgestusülesannete täitmise raames võitluses 210 bandiiti (s. o. Nõukogude partisani) ja 22 langevarjurit. Vangi võeti 131 bandiiti, 128 langevarjurit ja 89 bandiitide abistajat, kellest pärast ülekuulamist lasti maha 322.²⁵ Ehkki suurem osa diviisi vastutusosalast oli Eesti territooriumil, olid enamik eelpool loetletuist Pihkva ümbruses ja Peipsi taga toimunud aktsioonide ohvrid. Kuid üksikuid Nõukogude partisane tegutses ka Eestis, samuti heideti siia langevarjureid, kelle vastase tegevuse üksikasjaliku ülevaate saab eesti lugeja Omakaitse tegevusaruannetest.

Ruumipuudusel jäävad selles artiklis käsitlemata kaks julgestusdiviiside tegevuse valdkonda: sõjavangilaagrite haldamine ja üksuste formeerimine kohalikest elanikest. Need teemad on sedavõrd mahukad, et väärivad eraldi artikleid. Siinkohal vaid lühidalt sõjavangilaagritest. Üksused „sõjavangilaagrite piirkonnakomandant“, transiitlaagrid (*Dulag*) ja armee sõjavangide kogumispunktid (*Armee- Gefangenessammelstelle*) määrati 1942. a. väegrupi koosseisulisteks üksusteks. OKH kindralkortermeistri korraldusel allutati nad väegruppidele, armeedele või tankiarmeedele – teenistuslikes, personali-, distsiplinaar- ja kohtuküsimustes. Erialased korraldused andis kõrgemalseisva peakorteri Sõjavangide Ülem (*Kommandeur der Kriegsgefangenen*). 26. juunil 1942 arvati 207. julgestusdiviisi koosseisust välja *Dulag*'id nr. 101, 102, 154 ja 200. Diviisile allutati *Stalag*'id (statsionaarsed laagrid) nr. 332, 372, 381 (vastavalt Viljandis, Pihkvas ja Tapal).²⁶

207. julgestusdiviisi muidu asjalikus ja konspektiivses sõjapäevikus, kus tapetud vaenlaste arvu kõrval ei puudu ka oma kaotuste nentimine, on siiski inimlikumatki laadi detaile, mis sobivad selle lõigu lõpetuseks.

²⁴ I. Paavle. Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944. Tartu, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002, lk. 26.

²⁵ Kriegstagebuch Nr. 6 der Sicherungs-Division 207, BA MA RH 26-207 / 13, l. 155p.

²⁶ Sicherungs-Division 207, Unterstellung von Kriegsgefangenen-Lagern, 26.6.1942, Abt. Ia Az. 8 Nr. 903/42 geh., BA MA RH 26-207 / 15b.

817. välikomandantuur asus Saksa okupatsiooni ajal Tartu Ülikooli peahoones.
Fotod Eesti Rahva Muuseumi kogust.

„Välikomandanturi“. Teeviit Tartus
Raekoja platsi lähedal Saksa okupatsiooni
ajal.

General v. Tiedemann, Kommandeur der 207. I.-D.
und Hauptmann i. G. Rechlin †

Kindralleitnant Karl von Tiedemann, 207. jalaväediviisi ülem 1941–1942.
Foto: Traditionsverband der 207. u. 281. Division.

24. 12. 1942: „Kella 18.00 paiku läheb diviisistaap ühiselt Vanemuise teatri restorani jõulupeole” ja 31. 12. 1942: „Diviisistaabi ohvitserid tähistavad koos lahkuva kauaaegse diviisiülema von Tiedemanniga pidulikult vana-aasta õhtut. Iga peab liigutava hüvastijätukõne ja kindral von Tiedemann jätab diviisistaabi kolleegidega südamlike sõnadega hüvasti. Diviisi päevakäsuga läkitab ta viimased tunnustussõnad ka kõigile diviisi liikmetele.”²⁷

KOMANDANTUURID

Linna-, väli- ja asulakomandantuurid olid väegrupi koosseisu kuuluvad sõjaväelised haldusüksused, mida allutati vastavalt vajadusele kas armee või väegrupi tagalapiirkonna komandandile ja juhatajale või ka julgestusdiviisidele. Linnakomandandil oli diviisiülema, välikomandandil rügemendiülema ja asulakomandandil sõltuvalt piirkonna suuruselt ja sõjalisest tähtsusest pataljoni- või kompaniiülema staatus (vastavalt *Ortskommandantur I* ja *Ortskommandantur II*).

15. juunil 1942 täpsustas väegrupi „Nord” tagalapiirkonna juhataja komandantuuride alluvusvahetust. Vastavalt OKH 29. mai 1942. a. korraldusele olid komandantuurid väegrupi koosseisulised üksused, mis maavägede kindralstaabi poolt määratakse tagalapiirkondade juhatajate, armeede ülemjuhataste või julgestusdiviiside alluvusse. Seni armeede koosseisuliste üksustena näidatud komandantuuride tuli nüüdsest näidata kui armeede allutatud väegruppide koosseisulisi üksusi.²⁸ Asulakomandanturi tegevuspiirkond Venemaal langes kokku rajooni ja Eestis maakonnaga. Väli- ja linnakomandantuuride oli Eestis üldiselt neli ja need langesid kokku Saksa tsiviiladministratsiooni piirkonnakomissariaatidega.²⁹

1942. a. alguses oli Eesti territooriumil veel üsna palju komandantuuride, sest siia koondati ka need komandantuurid, mida hiljem rakendati Peipsi-tagustel aladel. 30. jaanuaril olid välikomandantuurid nr. 817, 819, 182 ja 238 vastavalt Tartus, Haapsalus, Viljandis (kuni 18. jaanuarini 1942 Valgas) ja Rakveres. Tallinnas oli 192. linnakomandantuur. 852. asulakomandantuur Narvas allus 18. armeele ja 291. asulakomandantuur Tartus 207. julgestusdiviisile. Ülejäänud asulakomandantuurid allusid välikomandantuuridele: asulakomandantuurid nr. 360, 366 ja 332 vastavalt Tallinnas, Paines ja Nõmmel allusid Tallinna 192. linnakomandantuurile, asulakomandantuurid nr. 858 ja 356 Pärnus ja Viljandis 182. Viljandi välikomandantuurile, 859. asulakomandantuur Kuressaares allus Haapsalu 819. välikomandantuurile, 860. asulakomandantuur Jõhvis Rakvere

²⁷ Kriegstagebuch Nr. 6 der Sicherungs-Division 207, lk. 153p, 154p.

²⁸ General von Tiedemann, Unterstellung von Kommandanturen, 15.6.1942, Sich.-Div., 207 Abt. Ia Az. 8 Nr. 811/42 geh., BA MA RH 26-207 / 15b.

²⁹ Sicherungs-Division 207 an den Kommandierenden General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Nord, Umbenennung der Ortskommandanturen, 30. Mai 1943, Abt. Ia Az. 9 Nr. 851 / 43 geh., BA MA RH 26-207 / 22b.

238. välikomandantuurile ning 301., 306., 316. ja 281. asulakomandantuurid vastavalt Valgas, Võrus, Petseris ja Tartus 817. Tartu välikomandantuurile.³⁰

Seoses Eesti andmisega tsiviilokupatsioonivalitsuse alla 5. detsembril 1941 viidi välikomandantuuride piirid vastavusse piirkonnakomissariaatide piiridega. Nõnda kattis 238. välikomandantuur nüüdsest Virumaa, 192. Tallinna linnakomandantuur Tallinna, Harju- ja Järvamaa, 819. välikomandantuur Lääne- ja Saaremaa, 817. välikomandantuur Tartu-, Võru-, Valga- ja Petserimaa ning 182. välikomandantuur Viljandi- ja Pärnumaa.³¹

31. maiks 1942. a. olid neli asulakomandanturi – nr. 356, 360, 366 ja 291 – viidud Pihkvamaale vastavalt Karamõševosse, Slavkovitšisse, Krestõsse ja Puškinskije Gorõsse.³² 31. oktoobriks 1942 oli 182. välikomandantuur paigutatud Viljandist Pärnusse. Asulakomandantuurid nr. 281, 306, 858 ja 859 olid selleks ajaks samuti Venemaale viidud.³³ 26. mail 1943 olid Eestis välikomandantuurid nr. 182, 238 ja 817 vastavalt Pärnus, Rakveres ja Tartus ning 192. linnakomandantuur Tallinnas. Asulakomandantuurid (nr. 301, 306, 860 ja 332) olid vastavalt Valgas, Petseris, Jõhvis ja Nõmmel.³⁴

1943. a. teisel poolel alustas *Wehrmacht* oma jõudude tagasitõmbamist idarinde põhjalõigis, mis tähendas armeede tagalapiirkondade nihkumist lääne suunas ja väegrupi tagalapiirkonna territooriumi vähenemist, sest Eesti ja Läti jäid endiselt tsiviilvalitsuse alla. Tagalaüksused koos eesti, läti, leedu, armeenia, põhja-kaukaasia ja vene ning ukraina kaitsepataljonidega ei tulnud enam toime pead tõstva partisaniliikumisega Leningradi ja Novgorodi oblastis (Pihkvamaa kuulus sel ajal Novgorodi oblastisse), mida Punaarmee suutis efektiivselt varustada ja juhtida. 1943. a. teisel poolel sagesid juhtumid, kus armeede ja väerühmade tagalapiirkondades rakendatud venelastest, valgevenelastest, ukrainlastest ja kasakatest formeeritud idaüksused läksid üle Punaarmee poolele või partisanide juurde või hakkasid mässama. 1943. a septembri lõput alates saadeti enamik väegrupi „Nord“ tagalapiirkonna ülemjuhatajale ning 16. ja 18. armee tagalakomandantidele alluvaid idaüksusi OKH korraldusel Prantsusmaale, Norrasse ja Taanisse ning asendati saksa üksustega. Eesti, läti ja leedu pataljonid jäeti idarindele. Usaldusväärseks peeti ka 844. põhja-kaukaasia poolpataljoni, mis koosnes islamiusulistest tšetšeenidest. Septembri lõpus hakkas mässama Oudova 611. välikomandantuurile allunud 207. idaratsapataljon. Pataljoni juures tõlgiks olnud *Sonderführer* Guido von Glasenapp tapeti. 94. julgestusrügemendi kahe kompanii abiga õnnestus relvad ära võtta 306-lt pataljoni liikmelt, 292 meest põgenesid.³⁵

21. oktoobril 1943 allutati seni 207. julgestusdiviisile allunud 611. Oudova välikomandanturi ja 241. Pihkva linnakomandanturi territooriumid

³⁰ Einsatzübersicht der 207. Sich.-Div., 30.1.1942, BA MA RH 26-207 / 19.

³¹ Kriegstagebuch Nr. 6 der Sicherungs-Division, 207, 9.1.1942, lk. 18.

³² Einsatzübersicht der 207. Sich.-Div., 31.5.1942, BA MA RH 26-207 / 19.

³³ Einsatzübersicht der 207. Sich.-Div., 31.10.1942, BA MA RH 26-207 / 19.

³⁴ Sich.-Div. 207, Gesamtübersicht nach dem Stande vom 26.5.1943, 26.5.1943, Abt. Ia Az. 34 Nr. 839/43 geh., BA MA RH 26-207 / 22b.

³⁵ Heeresgruppe Nord an A.O.K. 16, A.O.K. 18, Befh. H. Geb. Nord, 24.9.1943, Ia/IId Nr. 3110/43 g. Kdos.; der Chef des Generalstabes der AOK 18 dem Oberkommando der Heeresgruppe Nord, 26.9.1943, Ia Nr. 4010/43 g. Kdos., BA MA RH 19 III / 252, lk. 14, 16; KTB Sich.-Div. 207 Nr. 8, 25.9.–28.9.1943, BA MA RH 26-207 / 23, lk. 43–45.

285. julgestusdiviisile³⁶ ning väli- ja asulakomandantuuride süsteem Eesti territooriumil korraldati ümber. Juba 1943. a. juuli teisel poolel oli 817. välikomandantuur suunatud OKH käsutusse ja Viini saadetud.³⁷ Selle asemele toodi Pärnust 182. välikomandantuur. 12. novembril 1943 paigutati 611. välikomandantuur Pärnusse ja sellele allutati Viljandi ja Pärnu maakonna asulakomandantuurid. 301. asulakomandantuur Pärnus, mis allus seni Tallinna linnakomandantuurile, viidi nüüd Pärnust Valka ja allutati 182. Tartu välikomandantuurile.³⁸ 1943. a. lõpus olid Eestis järgmised komandantuurid: 192. linnakomandantuur Tallinnas, 182., 238. ja 611. välikomandantuur vastavalt Tartus, Rakveres ja Pärnus ning 281., 301., 306., 860. ja 332. asulakomandantuur vastavalt Kuressaares, Valgas, Petseris, Jõhvis ja Nõmmel.³⁹

Ka välikomandantideks olid vanemad ohvitserid, enamasti kolonelid, kes pensionilt või reservist sõjaajaks teenistusse kutsuti. 1. jaanuarist 1942 ülendati Eesti ala kolonelistest välikomandandid kindralmajoriteks. Tallinna linnakomandant oli alguses kindralmajor Bruno Scultetus, kes määrati 1942. a. 281. julgestusdiviisi ülemaks. 1943. a. septembris määrati Tallinna linnakomandandiks kindralmajor Artur Bisle, kes oli enne teeninud Prantsusmaal okupeerivate Saksa väekoondiste ülemjuhataja peakorteris ning olnud seejärel Bliosi, Tunise ja Viin-Liesingi välikomandant. Tallinna komandandiks jäi ta kuni Eesti mahajätmiseni. Välikomandant nr. 238 oli 17. juulist 1941 kuni 15. augustini 1944 kindralmajor Heinrich Aschenbrandt, kes 1935–1941 teenis OKH sõjateaduse osakonna nõunikuna. Rinde jõudmisega Eesti alale sai temast ühtlasi veebruaris Narva rindel formeeritud armeegrupi „Narwa“ tagalakomandant. Tema lahkumisel määrati 238. välikomandandiks kolonel Schuppan. Tartu 817. välikomandantuuri juhtis alguses kolonelleitnant Hans Gosebruch. Välikomandantuur paigutati Tartu Ülikooli peahoonesse. Kui ülikool 1942. a. alguses jälle käima pandi, tehti ülikooli jaoks eraldi sissekäik läbi ühe akna peasissekäigu kõrval. Välikomandantuuri lahkumisel 1943. a. saatis välikomandant Tartu Ülikoolile südamliku tänukirja peahoone kasutamise eest. Sõjajärgne nõukogulik ajalookirjandus kasutas mõnikord Tartu Ülikooli peahoone pilti välikomandantuuri sildi ja Saksa sõjalipuga peasissekäigu kohal. Välikomandant nr. 182 oli aastatel 1941–1944 kindralmajor Georg Moritz, kes 1945. a. mais langes Punaarmee kätte ja sõjakurjategijana süüdi mõisteti. Ta suri Nõukogude vangilaagris. Muuhulgas süüdistati teda sõjavangide hukkamises Viljandi sõjavangilaagris.⁴⁰ Dokumentidest on leitavad ka asulakomandantide perekonnanimed, kuid selle artikli tarvis pole neid oluliseks peetud.

³⁶ Kriegstagebuch Nr. 8 der Sicherungs-Division 207, 1.7.–31.12.1943, 21.10.1943, BA MA RH 26-207 / 23, I. 59p.

³⁷ Kriegstagebuch Nr. 8 der Sicherungs-Division 207, I. 9.

³⁸ Generalmajor Hofmann, Verlegung von Ortskommandanturen, 12.11.1943, Sich.-Div. 207 Abt. Ia Az. 37 Nr. 2562/43 geh., BA MA RH 26-207 / 25b.

³⁹ Sich.-Div. 207, Einsatz-Übersicht, Stand vom 26.12.1943, 26.12.1943, Abt. Ia Az. 38 Nr. 3113/43 geh., BA MA RH 26-207 / 25b.

⁴⁰ Axis Biographical Research, Lexikon der Wehrmacht, Web.genealogie : Le site de la généalogie historique http://web.genealogie.free.fr/Les_militaires/2GM/Allemagne/Heer/Generalmajor/M.htm jt. (vaadatud 25. jaanuaril 2006).

KOMANDANTUURIDE SÕJALISED ÜLESANDED

18. septembril 1941 andis jalaväekindral Franz von Roques „Juhtnõõrid väli- ja asulakomandantuuride tegevuseks”.⁴¹ Komandantuuride ülesanded jaotusid sõjalisteks ja haldusülesanneteks. Sõjaliste ülesannetena loetleti:

1) territooriumi, objektide ja liikluse julgestamine;
2) ladude (varustuslaod, sõjasaagi kogumispunktid), sidesõlmede, elutähtsate ja sõjalise tähtsusega ettevõtete, sõjavangilaagrite, raudteede ja teiste objektide valve;

3) liikluskorraldus ja -järelevalve (liikluse reguleerimine välisandarmeeria abil, asulate nimesiltide ja teeviitade paigaldamine, sõjaväelaste ja tsiviilisikute kontrollimine);

4) territooriumi julgestamine ja korra tagamine, eriti elanikkonna kontrollimine. Laskerelvad, sealhulgas jahirelvad, tuli kokku koguda. Komandantuur hoolitses tagalapiirkonna juhataja korralduste teadaandmise eest ja kontrollis nende täitmist. Komandantuuri ülesandeks oli ka võitlus Saksa tagalasse jäänud punaarmeerlaste ja partisanide vastu.

5) kui väli- või asulakomandant oli kõrgeima auastmega ohvitser oma piirkonnas, oli ta ühtlasi piirkonna vanem. Kui piirkonnas asus mõni väekoondis, mille ülem oli kõrgema auastmega, siis oli viimane piirkonna vanem ning komandant pidi hoolitsema tiheda ja häireteta koostöö eest temaga.

6) garnisoniülemana hoolitses väli- või asulakomandant asukoha kaitse korraldamise eest, tagas liikumiskeelu ning pimendamis- ja õhukaitse eeskirjade järgimise, üksuste majutamise ja uute majutuspaikade sisseseadmise, sõjaväevaimulike olemasolu, sõdurikodude rajamise, läbisõitvate sõjaväelaste majutamise, sanitaar- ja hügieenieeskirjade järgimise ning võitluse epideemiaohu vastu, seda ka loomahaiguste osas.

7) eriti rõhutati distsipliini hoidmise tähtsust, seda öörahust kinnipidamise, mundrite korrashoiu ja sõjaväelise tervitamise mõttes, samuti oma üksusest mahajäänute kogumist ja arestikambrite sisseseadmist.

KOMANDANTUURIDE ÜLESANDED TSIVIILVALDKONNAS – SÕJALISE OKUPATSIOONI KORRALDUS

Ülesanded tsiviilvaldkonnas olid sätestatud eraldi Eesti ja Venemaa jaoks. Eesti haldusülesannete loetelu preambulas nimetas kindral von Roques: „Erinevalt Lätist ja Leedust pole Eestis veel „omamaist” keskasutust, mille vahendusel ja kaastegevusel taastataks eesti haldussüsteem. Sellepärast tuleb silmas pidada, et kuni kogu Eesti ala ühendamiseni tagalapiirkonnaga on üksikute haldusharude juhtimine usaldatud järgmiste eestlaste kätte:

⁴¹ Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- u. Ortskommandanturen, 18.9.1941, Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord Abt. Ia/VIII/Qu. Tgb. Nr. 1527/41, BA MA RH 22 / 254, I. 74–87.

- 1) Dr. H. Mäe: personaliküsimused, usuasjad, haridus, kohus (justiits), propaganda;
- 2) Direktor Angelus: siseasjad, kohalik politsei, riigikontroll, ehitusküsimused;
- 3) Dr. A. Wendt: majandus, rahandus, transport;
- 4) Direktor O. Leesment: sotsiaalküsimused, töö ja tervishoiuküsimused;
- 5) Direktor H. Saar: põllumajandus.⁴²

Igasugune teenistussuhe ja kirjavahetus nimetatud isikutega toimus tagalapiirkonna peakorteri VII (haldus-) osakonna kaudu.

Tagalaohvitseridel tuli esmalt ametisse nimetada uued linnapead, vallavanemad ja maavanemad – seda juhul, kui senised (mõeldi enne 1940. a. suve ametis olnuid) olid kadunud. Komandantidele anti piiratud pädevus haldusaktide andmiseks – linnapead, valla- ja maavanemad pidid haldusülesandeid täitma lähtuvalt Eesti Vabariigi seadusandlusest, kuid vajaduse korral oli komandantidel õigus haldusakte muuta või täiendada. Komandantide üks esimesi ülesandeid oli elanikeregistri korrastamine: tuli koondada andmed elanike arvu kohta komandantuuri piirkonnas Saksa vägede sissemarski ajal, võrrelda neid viimaste andmetega enne Nõukogude okupatsiooni ning saata tagalapiirkonna peakorteri VII osakonda üldaruande koostamiseks.

Väli- ja asulakomandandid olid oma piirkonnas karistusvõimu instantsiks tsiviilelanikkonna suhtes. Samal ajal pidid nad ilma viivitusega asuma „omamaiste” esimese astme kriminaalkohtute ning kriminaalpolitsei taastamisele, kuid järele valvama, et viimaste rakendatud „(karistus)meetmed ja kohtuotsused ei oleks vastuolus Saksa Riigi huvide ja „saksa õigustundega” (*Rechtsempfinden*)”.

Üksikasjaliselt reguleeriti politseikorraldus. Eesti kaitseüksuste moodustamine (mõiste *Schutzmannschaften* kattis nii välispolitseid, Omakaitset kui ka kaitsepataljone) oli Kõrgema SSi ja politseijuhile alluvate ametiisikute pädevuses, keda pidid kohtadel abistama väli- ja asulakomandandid. Vahistamiste ja hukkamiste korra sätestas tagalapiirkonna juhataja 3. augusti 1941. a. korraldus, mis keelas põhimõtteliselt vahistamised ja hukkamised mittedaksa asutuste ja isikute poolt. „Omamaistele” abipolitseiasutustele lubati vahistamisi läbi viia ainult Saksa asutuste, eriti Kõrgemale SSi ja politseijuhile alluvate asutuste korraldusel, „omamaiste” kriminaalkohtute arreteerimisorderi alusel või otsese hädaohu korral. Tagalapiirkonna juhataja keelas sõjaväelastele kategooriliselt igasuguse osalemise Saksa politseiasutuste poolt või nende korraldusel kohalike abipolitseiasutuste poolt täide saadavates hukkamistes.

Kohalike elanike kontrollimiseks tuli sisse seada Saksa isikutunnistused (*Ausweis*) või varustada olemasolevad isikutunnistused Saksa templitega. Elanike liikumine asulate vahel jäeti vabaks, elama asumine teise linna või asulasse oli lubatud kohaliku asukakomandandi nõusolekul.

⁴² Samas, 71.

Komandandid pidid tagama ka selle, et kõik juudid kannaksid vasakul rinnal kollast Taaveti tähte. Juudid tohtisid oma erialal edasi töötada ainult juhul, kui see oli *Wehrmacht*'i või kohaliku elanikkonna tarviduste rahuldamiseks mõeldav. Muudel juhtudel tuli nad tööle suunata, kasutades neile rakenduse leidmiseks „omamaiste“ asutuste abi. Tööle tuli suunata ka mustlased – nii rändava eluviisiga kui ka paiksed.

Väli- ja asulakomandantidele pandi järelevalvekohustus ka elanikkonna poliitilise tegevuse üle. Erakondade ja nende organisatsioonide, samuti mittepoliitiliste seltside ja ühingute tegevus keelati edasiste korraldusteni. Kodanikeühenduste vara suhtes tuli säilitada *status quo*. Asulakomandantuurid pidid koostama kõigi poliitiliste ja mittepoliitiliste ühingute nimekirjad. Keelati igasugused koosolekud, erandjuhtumitel tohtis neid kokku kutsuda vaid välikomandandi loal. Järelevalve tagati usaldusisikute või nuhkide (*Spitzel*) abil.

Kõigile ajalehtedele, ajakirjadele ja muudele trükistele kehtestati eeltsensuur kõiges, mis puudutas nende poliitilist suunitlust. Raamatukaupmehi tuli karistuse ähvardusel hoiatada bolševistlikku või muidu vaenulikku propagandat sisaldavate trükiste levitamise eest. Raamatukaupluste sulgemist ei peetud otstarbekaks, sest väiksemates kohtades müüdi nendes ka tarbekaupu. Järelevalve alla tuli võtta kõik trükikojad.

Kõigi „maale iseloomulike“ (*landesüblich*) usukoguduste tegutsemine oli lubatud.

Eraldi reglementeeriti rahandus- ja liiklusvaldkond ning postikorraldus. Kirjavahetus, postkaartide ja rahakaartide saatmine oli lubatud, kuid postkontoriülemad kandsid isiklikku vastutust selle eest, et postisaadetised väljapoole Eestit esitatakse kontrollimiseks välikomandantuuridele.

Majanduse juhtimine oli jagatud sõjaväevõimu ja Ida Majandusstaabile alluva Tallinna Majanduskomando (*Wirtschaftskommando Reval*) vahel. Sõjaväevõimu pädevuses oli koostöös „omamaiste“ võimudega võidelda tööpuuduse vastu. Tuli koostada töötute nimekirjad ning neid vajaduse korral rakendada saagikoristusel. Tsiviilisikute üldise töökohustuse sisseseadmist Eestis esialgu ei kavandatud. Igasuguse tootmistegevuse korraldamine oli Tallinna Majanduskomando pädevuses, kelle käsutuses oli iga välikomandanturi IV osakond. Meetmed tootmise korraldamise vallas, eriti mis puudutas komisaride ja volinike määramist ettevõtete ja majandusühingute valitsejateks, nõudis välikomandantide nõusolekut.

Tsiviilisikute jaoks oli jahipidamine keelatud ning jahirelvad korjati ära. Jäägritele ja metsaametnikele anti pärast nende kontrollimist relvad tagasi, takistamaks salaküttimist ja metsavargusi. Sõjaväelaste jahipidamisõigust reguleeris erimäärus.

Tervishoiuvallas pidid komandandid tagama tsiviilelanikkonna arstliku teenindamise, kaasates vajaduse korral välikomandantuuride või julgestusdiviisi arste. Samuti tuli tagada apteekide häireteta töö ning nende varustamine ravimite

ja vaktsiinidega. Lubatud oli Punase Risti ühingute tegevus, kuid tuli jälgita, et neil poleks kontakte luureteenistustega. Eraldi rõhutati lihakontrolli tähtsust ja loomataudide leviku tõkestamist, mille eest vastutasid välikomandantuuride ja tagalapiirkonna peakorterite veterinaarohvitserid.⁴³

Venemaa aladel oli sõjaväevõim oluliselt karmim. Eeskirjade sissejuhatuses toonitati, et Venemaal on kohaliku halduse ülesehitamine tuginedes olemasolevatele institutsioonidele reeglina võimatu ning sisse tuli seada sõjaväevalitsus, rakendades usaldusväärseid kohalikke elanikke ettevaatlikult praktiliste haldusülesannete lahendamiseks. Õiguskaitse vallas oli väli- ja asulakomandantidel välikohtu õigus, nende kanda oli kogu karistusvõim. Kohalike kohtuasutuste sisseseadmine oli lubatud vaid tagalapiirkonna juhataja kirjalikul nõusolekul. Välistati kaitseüksuste värbamine vene elanikkonna seast, neid võis rakendada vaid liikluse reguleerijatena, käskjaladena jms. Kõigile tsiviilelanikele tuli välja anda uued isikutunnistused, seniste kasutamine välistati põhimõtteliselt. Igasugune poliitiline tegevus oli keelatud, bolševistlikud agendid ja kuulujuttude levitajad tuli kinni võtta ja kõrvaldada (*beseitigen*). Karmim oli komandantuuride tegevus ka tervishoiu-, majandus- jm. valdkondades.⁴⁴

SAKSA SÕJALINE OKUPATSIOON EESTIS NING HAAGI IV KONVENTSIOON „MAASÕJA SEADUSTEST JA TAVADEST”

1907. a. rahvusvaheline Haagi rahukonverents võttis 18. oktoobril 1907 vastu sõjaseaduste IV konventsiooni „Maasõja seadustest ja tavadest”, mis jõustus 1910. a. Konventsioon täiendas 1899. a. vastu võetud II konventsiooni „Maasõja seadustest ja tavadest”. Konventsioon pühendas suurt tähelepanu ka sõjaväelise okupatsioonivõimu õigustele ja kohustustele okupeeritud aladel.⁴⁵ Sellele olid alla kirjutanud nii Saksamaa kui ka Nõukogude Liidu õiguseellased, Saksa ja Vene keiser. Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelises sõjas rahvusvahelist sõjaõigust ei järgitud. Ühelt poolt ei tunnustanud Nõukogude Venemaa Vene Keisririigi sõlmitud rahvusvahelisi lepinguid, teiselt poolt käsitles Saksamaa sõda Nõukogude Liidu vastu „kahe vastandliku poliitilise süsteemi lõppvõitlusena”, milles sõjaõigusele kohta ei olnud. Pärast Teist maailmasõda toimunud niinimetatud OKW-protsessil, kus kohtu alla anti mõnikümme Saksa kõrgemat ohvitseri, mõisteti nad süüdi inimsusevastastes ja sõjakuritegudes okupeeritud aladel, eriti tsiviilelanike tapmises ja sõjavangide halvast kohtlemises, mille tulemuseks oli sadade tuhandete sõjavangide hukkumine, kuid ka näiteks nn. „komissaride korralduse” järgimises. Selle Hitleri korralduse järgi tuli Punaarmee komissare jt. poliitvõimkondi käsitleda mitte-kombatantidena ehk nn.

⁴³ Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- u. Ortskommandanturen, 18.9.1941, Verwaltungsaufgaben in Estland, I. 71–69 (toimik on tagurpidi numereeritud).

⁴⁴ Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- u. Ortskommandanturen, 18.9.1941, Verwaltungsaufgaben in Rußland, I. 85–87.

⁴⁵ Vt. “Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, Section III, Military Authority over the Territory of the Hostile State” in *The Avalon Project at Yale Law School*, <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm> (vaadatud 26. jaanuaril 2006).

franktirööridena ja nad kohapeal maha lasta.⁴⁶ Pärast Teist maailmasõda käsitleti rahvusvahelist sõjaõigust Teise maailmasõja ajal üldkehtinud tavaõigusena ning selle mittejärgimist aegumatu rahvusvahelise kuriteona. Tõsi küll, ainult sõja kaotanud poole suhtes.

Rahvusvahelise sõjaõiguse mittejärgimist rõhutavad ka 1942. a. septembris välja antud uued juhtnõõrid välikomandantuuride tegevuseks. Sissejuhatuses sätestatakse: „Venemaa okupeeritud aladel Haagi maasõja seadusi ei rakendata, sest Nõukogude Liit ei ole neid tunnustanud. Nõukogude Liit, sedavõrd, kuivõrd ta on Saksa vägede poolt okupeeritud, on lakanud rahvusvahelis-õiguslikult eksisteerimast. Kogu võim (täidesaatev võim) okupeeritud aladel kuulub Saksa Riigile. Väegrupi „Nord“ tagalapiirkonnas rakendavad seda Julgestusüksuste Komandeeriv Kindral ja Väegrupi „Nord“ Tagalapiirkonna Juhataja ning tema nimel julgestusdiviiside ülemad, välikomandandid ja asulakomandandid“.⁴⁷ Väärrib aga märkimist Eesti ala suhtes tehtud eriklausel: „Kui Juhtnõõrid ei sätesta teisiti, lähtuvad väli- ja asulakomandantuuride ülesanded sätetest, mis on antud tegutsemiseks oma maal“.⁴⁸

Saksa okupatsioonivõimude tegevuse vähemast karmusest Eestis võrreldes okupeeritud Venemaa aladega on palju kirjutatud. Eelnenust nähtub, et see oli ka juriidiliselt fikseeritud. Niisuguse poliitika põhjused ja Saksamaa tulevikukavad Eesti suhtes ei ole käesoleva artikli ülesandeks.

DISKUSSIOON EESTI ALA ANDMISE ÜLE TSIVIILOKUPATSIOONIVALITSUSE ALLA

Pärast sõjategevuse lõppu Leedu ja Läti territooriumil 1941. a. suvel anti need alad peagi tsiivilokupatsioonivõimu alla ning ametisse nimetati Läti ja Leedu kindralkomissarid. Riigikomissar Hinrich Lohse peakorter seati sisse Riias. 1941. a. septembri lõpus alustati ettevalmistusi ka Eesti ala üleandmiseks riigikomissariaadile Ostland – Eestimaa kindralkomissariaadina kindralkomissar *SA-Obergruppenführer* Karl-Siegmund Litzmanni juhtimisel. Sellekohase kirja, paludes väegrupi „Nord“ ülemjuhatusse seisukohta, saatis Maavägede Kindralstaap väegrupi „Nord“ ülemjuhatusle 25. septembril 1941. Oma vastuses põhjendas väegrupi kindralstaabi ülem, miks Eesti ala üleandmine tsiivilvalitsuse alla ei ole võimalik, eeskätt sellega, et sõjalised operatsioonid ei ole veel lõppenud: saared ei ole veel vallutatud, Põhja-Eestisse on maha jäänud palju punaarmeelasi, kes ei ole veel vangi võetud, miiniväljad on kohati üles võtmata. Samuti on nendel aladel, mis enne Esimest maailmasõda kuulusid

⁴⁶ vt. näiteks “Case no. 72, the German High Command Trial, Trial of Wilhelm von Leeb and thirteen others, United States Military Tribunal, Nuremberg, 30th December 1947 – 28th October 1948” in <http://www.ess.uwe.ac.uk/WCC/ghctrial1.htm> (vaadatud 26. jaanuaril 2006).

⁴⁷ Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, 18.9.1942, Kommandierender General der Sicherungstruppen u. Befehlshaber im Heeresgeb. Nord, BA MA RH 22 /265, I. 49.

⁴⁸ Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen in Estland. Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, 18.9.1942, I. 58. Originaali rõhutus.

Saksa okupatsiooni aegseid võimukandjaid Tartus Tartu vabastamise aastapäeval 1942. a. juulis: vasakult teine Julgeolekupolitsei ja SD ülem Eestis dr. Martin Sandberger, kolmas Tartu linnaeape Karl Keerdoja, neljas Hjalmar Mäe, viies 207. julgestusdiviisi ülem kindralleitnant Karl von Tiedemann, kuues Tartu välikomandant Hans Gosebruch, seitsmes Tartu piirkonnakomissariaadi osakonnajuhataja E. Eckey.

Foto Karl Hintzer, Herderi Instituut, Marburg.

Üritus Tartus Saksa okupatsiooni ajal. Vasakult esimene linnaeape Karl Keerdoja, kolmas kindralleitnant Karl von Tiedemann, neljas Eestimaa kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmann, viies Tartu piirkonnakomissar Kurt Meenen.

Avaldatud „Postimehes”, Eesti Riigiarhiiv.

Pihkva ja Peterburi kubermangu, elavnenud partisanide tegevus. Ta pidas võimalikuks Eesti ala üleandmist tsiviilvalitsuse alla alates 1. novembrist, jättes Narva jõe tagused alad ja osa Petserimaast edasi väegrupi tagalapiirkonda.⁴⁹

Ka Eestis asuvad sõjaväelased olid Eesti ala tsiviilvalitsuse alla üleandmise vastu. 207. julgestusdiviisi ülem kindralleitnant Karl von Tiedemann kirjutas 14. oktoobril 1941 jalaväekindral Franz von Roques'ile, et Eesti ala tsiviilvalitsuse alla andmise korral tuleb suur osa Ida-Eestist jätta sõjaväevõimu alla, sest 18. armee operatsioonid Leningradi rindel nõuavad suurt tagamaad. Ta pidas silmas Tartu, Valga, Võru ja Petseri maakondi. Ta rõhutas, et ka liiklusolude poolest kujutab Eesti endast 18. armee loomulikku tagamaad: põhjas kulgevad raudtee ja maantee üle Narva, keskel käivad ühendusteel üle Peipsi järve Pihkvast Oudovasse, Tartusse ja Narva ning lõunas on Pihkva raudteisi ühenduses Võru, Valga ja Petseriga. Ta lõpetas oma kirja: „Tuleb samuti arvesse võtta, et suured nõudmised, mida tulevikus esitatakse Eestile majanduse vallas, võetakse elanike poolt vastu ja täidetakse meelsamini, kui need lähtuvad sõjaväevalitsuselt, sest Vene ajal raskesti kannatanud elanikkond tunneb end tänuvõlglasena. Sisseseatav tsiviilvalitsus saavutab samasuguse kontakti elanikkonnaga alles teatud aja möödumise järel.”⁵⁰ Tsiviilvalitsus ja politseivõimud samasugust kontakti elanikkonnaga ei saavutanudki, vähemalt sõjaväelaste arvates. 1943. a. lõpus, põhjendades vajadust Omakaitse lahingurügementide formeerimiseks, kirjutas tagalapiirkonna staabiülem kindralstaabi kolonel Pamberg: „[...] kasarmeeritud mobiilse Eesti Omakaitse formeerimine võib äratada Kõrgema SSi ja politseijuhi huvi ning ta võib kõrgematelt võimudelt taotleda ka selle temale allutamist. Eestlased aga hindavad eriti kõrgelt seda, et neid juhitaakse *Wehrmacht*'i ja mitte politsei poolt. Politsei on andnud eestlastele erinevaid lubadusi, millest ei ole aga kinni peetud, [...]”.⁵¹

Kahe päeva pärast, asendades jalaväekindral Franz von Roques'i viimase kohustustes tagalapiirkonna juhatajana, kirjutas kindralmajor von Tiedemann Eesti ala üleandmise asjas väegrupi „Nord” ülemjuhatajale pikema kirja, milles põhjendas igakülgset, miks Eesti ala ei ole võimalik tsiviilvalitsuse alla anda. Ta kirjutas, et olukorras, kus operatsioonid Eesti saartel ei ole veel lõppenud (Hiiumaa vallutati 21. oktoobriks) ja samal ajal peavad rindeüksused tegema talveettevalmistusi, on Eesti ala tsiviilvalitsuse alla andmine vähemalt Ilmeni järvest põhja pool tegutsevate väekoondiste seisukohalt võimatu. „Kõigi Ilmeni järvest põhja pool asuvate vägede varustamine talvel ainult sõjaväe kontrolli all olevate Venemaa alade baasil ei ole absoluutselt võimalik. See maa on nii oma loodusliku iseloomu tõttu kui ka bolševiseerimise pärast suhteliselt vähetootlik ja peateede-äärsed olemasolevadki võimalused on Punaarmee kangekaelse

⁴⁹ Für das Heeresgruppenkommando Nord der Chef des Generalstabes an Befehlsh. rückw. H. Geb. Nord, Abgabe von Estland, 29.9.1941, Ib Nr. 7040/41 geheim, BA MA RH 22 / 255, lk. 36–37.

⁵⁰ Karl von Tiedemann an Befehlshaber rückw. Heeres-Geb. Nord, Übernahme Estlands durch die Zivilverwaltung, 14.10.1941, Sicherungs-Division 207 Abt. Ia Az. Sam. Akte Nr. 81/41, BA MA RH 22 / 255, lk. 75–76.

⁵¹ Oberst i. G. Pamberg an Oberkdo. Heeresgruppe Nord, Umgliederung des estn. Selbstschutzes, 3.12.1943 16.45, Befh. Heeres-Geb. Nord Ia Nr. 2180/43 geh., Fernschreiben, BA MA RH 19 III / 251, lk. 28–29.

vastupanu tõttu üldiselt purustatud. Seetõttu peavad üksused talvise varustamise seisukohalt tingimata tuginema Venemaaga võrreldes hoopis rikkamale Eestile. Sõjaväe piisav talvine varustamine ilma Eesti ala kaasamata ei ole võimalik." Haldustehniliselt pidas ta võimatuks ka osa Eesti jätmist sõjaväevalitsuse alla. Tagalapiirkonna juhataja oli okupeeritud idaalade riigiministri nõusolekul ametisse nimetanud Omavalitsuse direktorid, kellega koostöös taastati suures osas haldussüsteem ja avalikud asutused. Osa Eesti andmine tsiviilvalitsuse alla ja teise osa jätmine sõjaväevalitsuse alla lõhkunuks orgaanilise haldusterviku. Sellisest topeltvalitsusest oli halb kogemus Lätis toimunu näol juba olemas. Ka maa sisejulgeoleku mõttes pidas kindral von Tiedemann sõjaväevalitsuse säilitamist otstarbekaks. Tsiviilvalitsuse alla üleandmise korral läinuks Eestis paiknevate *Wehrmacht*'i üksustega seotud ülesanded Ostlandi riigikomissariaadi *Wehrmacht*'i juhataja pädevusse, kellel aga Eesti ala katmiseks puudus personal. Seega ei tähendanuks Eesti ala üleandmine tsiviilvõimu alla ka üksuste vabanemist, et neid Venemaal rakendada.⁵²

Sõjaväelased pidid poliitikute ees taganema, kuid sõjaliste kaalutluste toel sõlmiti kompromiss: alates 5. detsembri 1941. a. keskpäevast anti Hitleri 29. novembri 1941. a. korralduse alusel Eesti tsiviilvalitsuse alla, kuid jäi samal ajal ka sõjaväe operatsioonipiirkonnaks – „kuni edasiste korraldusteni”.⁵³ 6. detsembril 1941 andis jalaväekindral von Roques korpusekäsu (tagalapiirkonna juhatajal oli korpuse komandeeriva kindrali staatus), millega määratles sõjaväevõimu pädevuse Eestis. Peale tagalapiirkonna juhataja tiitli lisati kindral von Roquesi tiitlile ka nimetus [*Wehrmacht*'i] juhataja Eestis (*Befehlshaber in Estland*). Sõjaväevõimu peamiste ülesannetena Eestis määratles ta: territooriumi sõjaline julgestamine ootamatu välisohu tõrjumine ning Eestis paiknevate üksuste majutamine ja varustamine. 207. julgestusdiviis pidi Eesti territooriumi jaotama Tallinna, Valga, Tartu ja Rakvere välikomandantuuride vahel (hiljem nende asukohti muudeti, vt. eespool). Narva ümbrus jäi nagu seni „kuni edasiste korraldusteni” 18. armee tagalapiirkonda.⁵⁴

Pädevuse jaotamisel sõjaväelaste ja tsiviilvõimude vahel sõlmiti 1. oktoobril 1942 kompromiss Ostlandi Kõrgema SSi ja politseijuhi SS-*Obergruppenführer* Friedrich Jeckelni ja sõjaväelaste vahel ka Eesti Omakaitse küsimuses. Omakaitse oli vabatahtliku kaitseorganisatsioonina abipolitsei staatuses, seda varustas *Wehrmacht* väegrupi „Nord” tagalapiirkonna institutsioonide kaudu. Pärast Eesti andmist tsiviilvalitsuse alla hakkas Kõrgem SSi ja politseijuht taotlema ka Eesti Omakaitse andmist oma administratiivsesse ja operatiivsesse alluvusse, sest üldises raamistikus, mis oli määratud kohalikest elanikest moodustatud üksuste formeerimise ja rakendamise kohta, kuulunuks

⁵² Der Befehlshaber, i. V. Generalleutnant von Tiedemann an Heeresgruppenkommando Nord, Abgabe Estlands an die Zivilverwaltung, 16.10.1941, Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord la Tgb. Nr. 1355/41 geh., BA MA RH 22 / 255, lk. 83–85.

⁵³ Adolf Hitler, 29. November 1941 Der Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht OKW/WFSt/Abt. L.-IV/Verw.-Nr. 841/1, Abschrift, BA MA RH 22 / 255, lk. 207.

⁵⁴ General der Infanterie von Roques, Korps-Befehl, 6.12.1941, Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord (Befehlshaber in Estland) Tgb. Nr. 1577/41 geh., BA MA RH 22 / 255, l. 229.

ka Omakaitse SSi ja politsei haldusalasse. *Wehrmacht* oli Omakaitse üleandmise vastu, sest rohkem kui 40 000-mehelisel, vabatahtlikel alustel organiseeritud väekoondisel oli oluline roll sisejulgeoleku tagamisel, Eestisse saadetud partisanide ja siia heidetud langevarjurite jälitamisel, objektide valvel, eriti aga rannakaitses. 1. oktoobril 1942 sõlmiti kompromiss: Omakaitse kasarmeeritud palgalised üksused loovutati SSi ja politseisüsteemile, vabatahtlik Omakaitse jäi edasi väegrupi „Nord“ tagalapiirkonna juhataja alluvusse.⁵⁵ Kasarmeeritud üksustena olid 23. juuli 1942. a. seisuga Omakaitse koosseisus kaks pataljonistaapi (Tallinnas ja Tartus), 27 üksikkompaniid ja 16 üksikrühma. Koos Omakaitse peastaabi, territoriaalrügementide, -pataljonide ja -kompaniide staapide ning orkestritega oli sel ajal Omakaitse 4457 palgalist, enamik neist kasarmeeritud üksustes. Palgalisi ametikohti oli ette nähtud 5643.⁵⁶ Kasarmeeritud üksused formeeriti 1943. aasta alguseks vahi-kaitsepataljonideks nr. 29–33, mis jäid oma senistesse asukohtadesse, kuni 1944. a. alguses saadeti selleks ajaks politsei-vahipataljonideks ümber nimetatud pataljonid nr. 29–32 Narva rindele, 33. pataljon võitles 1944. a. veebruaris Mehikoorma dessandi vastu. 1944. a. mais ja juunis pataljonid likvideeriti ja nende liikmed määrati 1941. aastast väegrupi „Nord“ tagalapiirkonnas Venemaal tegutsenud ja selleks ajaks samuti politseipataljonideks ümber nimetatud pataljonide nr. 37, 38 ja 40 täienduseks. Vabatahtlik Omakaitse jäi *Wehrmacht*'i alluvusse lõpuni. 1944. a. augustis saadeti väegrupi „Nord“ ülemjuhataja korraldusega Omakaitse lahingupataljonid Lõuna-Eestis rindele.

ÜLEVAADE MÕNEST VÄEGRUPI „NORD“ TAGALAPIIRKONNA TEGEVUSVALDKONNAST

RINDEÜKSUSTE MAJUTAMINE RINDELÄHEDASEKS PUHKUSEKS

Sõjategevuse soikudes Leningradi rindel toodi mõned seal võidelnud väekoondised Eestisse talvepuhkusele. Tuleb ka silmas pidada, et 1941/1942. a. talv ei olnud väga külm mitte ainult sakslaste jaoks ja Saksa propagandas, vaid oli seda ka tegelikult. Oma 1941. a. detsembri kuuaruandes kirjutas tagalapiirkonna juhataja, et Eestisse kavatseti talvekorterisse paigutada 2 tankidiviisi ja kosumisele 18. armee hobused.⁵⁷ See võis tähendada kümneid tuhandeid hobuseid, sest ainuüksi jalaväediviisile oli olenevalt formeerimise tüübist ette nähtud 4000 kuni 5000 hobust.⁵⁸ Loomulikult jäi osa hobuseid ka talvel rindele.

⁵⁵ Karl v. Tiedemann, Übernahme des estn. Selbstschutzes, 3.10.1942, Sich.-Div. 207 Ia Az. 31 Nr. 1535/42 geh., BA MA RH 26-207 / 17a.

⁵⁶ Generalmajor v. Tiedemann, Estnischer Selbstschutz, 6.2.1942, Sich.-Div. 207 Ia Az. Sam. Akte Nr. 52/42, BA MA RH 26-207 / 14a; Oberstleutnant Reissaar, Oberst Maide, Übersichtstabelle über die Gliederung und Stärke des Selbstschutzes, 23.7.1942, BA MA RH 26-207 / 16a.

⁵⁷ Major Schmidt von Knobelsdorf, Monatsbericht der Abt. Ia, 2.1.1942, Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord Ia Tgb. Nr. 12/41 geh., BA MA RH 22 / 255, I. 34–35.

⁵⁸ Lexikon der Wehrmacht, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Zusatz/Heer/Infanterie-Division4.htm> (vaadatud 26. jaanuaril 2006).

Eestis paiknes 1941./1942. a. talvel talvekorteris 12. tankidiviisi. 1942. a. aprillis oli diviis Rakvere piirkonnas ja see määrati Rakvere lõigu rannakaitse reserviks. Sel ajal oli Rakvere piirkonnas 68 12. tankidiviisi ohvitseri, 508 allohvitseri ja 2566 sõdurit.⁵⁹ 15. veebruaril 1944 saatis väegrupi „Nord” ülemjuhatus 12. tankidiviisi uuesti Eestisse, sedakorda väljaõppele ja reservi Tartust põhja poole.⁶⁰ Rannakaitsekeemidelt nähtub ka teiste rindeüksuste viibimine Eestis. 22. aprillil 1942 kanti 207. julgestusdiviisi sõjapäevikusse, et Rakvere välikomandantuuri piirkonnas oli „värskendusel” 76 ohvitseri, 622 allohvitseri ja 2816 sõdurit ning Petseri asulakomandantuuri piirkonnas 1738 meest.⁶¹ 8. novembril 1942 oli ainuüksi Tallinnas ja Nõmmel 3400 maavägede sõdurit ja ohvitseri, 4967 mereväelast ja 800 lennuväelast.⁶² Tallinnas asus Ostlandi mereväe juhataja viitseadmiral Theodor Burchardi peakorter, kellele allusid mereväe kaldaüksused, aga ka 9. mereväe julgestusdiviisi, mille väikesed laevad julgestasid Läänemere idaosa.

Eestisse paigutatud rindeüksustega oli ka probleeme. 1944. a. alguses saadeti demoraliseerunud ja täielikult võitlusvõime kaotanud 250. jalaväediviisi, mis on rohkem tuntud kui „Sinine Diviis” (*Division Azul*) või ka Hispaania Leegion, Leningradi rindelt ära. 26. jaanuaril 1944 teatas diviisiülem, et ta ei saa diviisi rindelpüsimise eest enam vastutada. 30. jaanuaril andis 18. armee ülemjuhataja korralduse viia hispaanlased Tapa piirkonda ja 5. veebruaril sõitsid hispaanlaste ešelonid Luuga jaamast Eestisse. Hispaanlased paigutati Tallinn–Narva raudtee äärde Tapalt Aegviiduni. 7. veebruaril palus väegrupi „Nord” tagalapiirkonna juhataja hispaanlased võimalikult kiiresti Eestist edasi saata, „et vältida Eesti elanikkonna meeleolude langust ning tagada kord maal”. 10. märtsil sai 18. armee Hitleri korralduse hispaanlased sama kuu lõpuks kolme ešeloniga Hispaaniasse saata. Viimased hispaania diviisi osad lahkusid Eestist 31. märtsil.⁶³

RANNAKAITSE KORRALDAMINE

Eesti ranniku kaitset peeti väga oluliseks, eeskätt peljati Soome lahelat lähtuvaid dessante. Ka Punaarmee oli rannakaitsele Eesti territooriumil pööranud suurt tähelepanu. Esiteks sellepärast, et 1917.–1918. a. oli Saksamaa vallutanud Eesti just lähtudes merelt, üle Saaremaa. Teiseks sellepärast, et takistada vaenulike laevade tungimist Balti laevastiku peabaasideni Kroonlinnas ja Leningradis. Saksa väejuhatuse mureks oli Eesti liigendatud rannajoon, mis pakkus häid

⁵⁹ Sicherungs-Division 207 an Befehlshaber im Heeres-Geb. Nord, Küstenschutz, 13.4.1942, Abt. Ia Az. 30 Nr. 451/42 geh., BA MA RH 26-207 / 15a.

⁶⁰ Kriegstagebuch von Oberkommando Heeresgruppe „Nord” (KTB „Nord”) (1.2.–29.2.1944), 15.2.1944 13.50, BA MA RH 19 III / 271, lk. 5.

⁶¹ KTB Sich.-Div. 207 Nr. 6, noch 22.4.1942, lk. 56p.

⁶² Sich.-Div. 207, Aufstellung und Erfassung von Alarheinheiten, 8.11.1942, Abt. Ia Az. 32 Nr. 146/42 g. K., BA MA RH 26-207 / 18.

⁶³ Armee-Oberkommando 18, Kriegstagebuch, Teil 4g, Zusammenfassungen von 1.1. bis 15.7.1944: 26.1., 30.1., 10.3., 31.3.1944, BA MA RH 20-18 / 739, l. 196, 191, 141, 119; KTB Nord, 7.2.1944 16.50, BA MA RH 19 III / 270, lk. 136.

võimalusi löögirühmade maalesaatmiseks. Eesti rannakaitse juhataja oli 207. julgestusdiviisi ülem. Vastavalt 13. aprillil 1942 kehtestatud Eesti rannakaitse skeemile jaotati Eesti rannakaitse 4 rannakaitseüksuseks (*Abschnitt*), mis omakorda jagunesid alalõikudeks (*Unterabschnitt*):

1. Rakvere välikomandantuuri (nr. 238) lõik:

1) Vainupää alalõik allus Eesti Omakaitsele, käsutuses 2 Omakaitse kompaniid ja 3 rannavalvepunkti (*Küstenaufsichtsstelle*);

2) Kunda alalõik, mille ülem oli leitnant krahv Ballström 12. tankidiviisist ja alluvuses 22. mootorratturite pataljoni üksus, mereväelased ja poolteist kompaniid Omakaitse mehi ning 2 rannavalvepunkti;

3) Aseri alalõik, ülem rittmeister Strahl, alluvuses oli 79-meheline 58. jalaväediviisi üksus ja 24 mereväelast, Omakaitse kompanii ja 1 rannavalvepunkt;

4) Toila alalõik, ülem kolonelleitnant Beyer, alluvuses 25. laskurrügemendi 216-meheline üksus, 12. tankidiviisi sanitaarkompanii (87 meest), 3 Omakaitse kompaniid ja 3 rannavalvepunkti.

Reserviks olid ülalnimetatud 12. tankidiviisi mehed.

2. Pärnu asulakomandantuuri (nr. 858) lõik. Pärnu asulakomandant allus Viljandi välikomandantuurile (nr. 182), asulakomandandile allus rannakaitse Pärnu piirkonna tollikomissar ja 7 rannavalvepunkti, mis olid tugevdatud Eesti Omakaitse meestega.

Pärnu asulakomandantuuri rannakaitseüksuse reserviks oli 1 Eesti Omakaitse kompanii.

3. Haapsalu välikomandantuuri (nr. 819) lõik:

1) Mandril oli rannakaitse ülem Haapsalu piirkonna tollikomissar Schäfer, kellele allusid 10 rannavalvepunkti Põõsaspeast Varblani;

2) Saaremaal oli rannakaitse ülem Kuressaare asulakomandant (nr. 859). Talle allusid Orissaare, Kihelkonna ja Kuressaare ringkonna tollikomissarid vastavalt 8, 6 ja 7 rannavalvepunktiga.

3) Hiiumaa rannakaitse ülem oli 859. maakaitseväepataljoni 2. kompanii ülem leitnant Bernau, kellele allus Kärdla ringkonna tollikomissar ja 8 rannavalvepunkti. Rannavalvepunktid olid tugevdatud Omakaitse üksustega.

Haapsalu rannakaitseüksuse reserviks olid 859. maakaitseväepataljoni 2. kompanii, 36. eesti kaitsepataljon, mis sel ajal oli Haapsalus formeerimisel, ja mereväeosad.

4. Tallinna linnakomandantuuri (nr. 192) piirkond:

1) Rannakaitse alalõigud olid jaotatud Tallinna Omakaitse pataljoni nr. 2, 1, Tallinna linna pataljoni, 5, 6, ja 10 vahel. Alalõikude ülemad olid pataljoniülemad, keda juhtis omakorda linnakomandandile alluv Tallinna Omakaitse ülem kolonelleitnant Ernst Leithammel. 2. pataljoni alalõik ulatus Harju maakonna läänepiirist Lohusaluni, 1. pataljoni alalõik Vasalemmast Naissaareni (mandril Kakumäeni), Tallinna Omakaitse alalõik Naissaarest Aegnani (mandril Kakumäest Piritani), 5. pataljoni alalõik Aegnast Kerini

(mandril Piritalt Kroodini), 6. pataljoni alalõik Kerist Malusini (mandril Kroodist Kuusaluni) ja 10. pataljoni alalõik Malusist Mohnini (mandril Kuusalust Harju maakonna idapiirini);

2) Lisaks allus rannakaitses linnakomandantuurile Tallinna Tolliamet (*Zollbefehlstelle*), mille alluvuses olid Tallinna ja Paldiski ringkonna tollikomissarid kumbki 8 rannavalvepunktiga.

Tallinna rannakaitselõigu reserviks olid Tallinnas paiknevad maa-, mere- ja lennuväeosad.⁶⁴

Lisaks oli 20. aprillil 1942 Juminda neemel: kolm 150-mm ja neli 105-mm, Aegnal kolm 130-mm, Naissaarel kaks 105-mm, Paldiskis kaks 100-mm, Osmussaarel kolm 100-mm, Tahkunas kolm 130-mm ja Sõrves kolm 130-mm rannakaitsepatareid.⁶⁵ Rannakaitsepatareid viidi hiljem Läänerindele ja asendati 1944. a. alguseks mereväe rannakaitsedivisjonidega ja armeesuurtükiväega, sest punalaevastik püsis Soome lahe idasopis ning dessandioht osutus kardetust väiksemaks.

SÕJAVÄEVÕIMUST EESTIS 1944. AASTAL

Väegrupp „Nord“ valmistus eeldatavaks Punaarmee suurpealetungiks alates 1943. a. teisest poolest. Piki Narva jõge, Peipsi järve idakallast ja Velikaja jõe suudmest üle Pihkva edasi lõunasse kulges väljaehitatud kaitseliin, nn. Pantriliin (*Panther-Stellung*). 26. septembril 1943 andis väegrupi „Nord“ ülemjuhataja korralduse evakueerida kogu töövõimeline tsiviilelanikkond selleaegse rindejoone ning Narva jõe ja Peipsi järve vahelt. Nende alade julgestamise eest vastutasid väegrupi „Nord“ tagalapiirkonna julgestusdiviisid nr. 207., 281. ja 285., samuti 16. ja 18. armeede tagalakomandandid. Evakueerimise koodnimeks määrati „Roboter“. Evakueerimisele kuulusid kohalike omavalitsusorganite liikmed koos perekonnaliikmetega, Saksa sõjaväe, majandusasutuste, organisatsiooni „Todt“ jt. asutuste juures töötanud isikud koos perekonnaliikmetega, kõik ülejäänud töö- ja sõjaväeteenistuskõlbulikud isikud (nii mehed kui naised). Viimase kategooria isikute perekonnaliikmed tuli kaasa võtta vaid juhul, kui üle poole neist olid töövõimelised (töövõimelisteks loeti lapsed, kes olid vähemalt 10 aastat vanad). Soomlaste, ingerlaste, eestlaste ja lätlaste evakueerimiseks kehtisid eraldi eeskirjad. Eestisse evakueeriti 207. ja 285. julgestusdiviisi piirkondade inimesed neljal marsruudil: Narva ja Jõhvi, Slantsõ ja Vasknarva, Pnevõ ja Mehikoorma ning Pihkva ja Petseri kaudu.⁶⁶ 1944. a. märtsi alguseks oli väegrupi „Nord“ tagalapiirkonnast Venemaalt

⁶⁴ Sicherungs-Division 207 an Befehlshaber im Heeres-Geb. Nord, Küstenschutz, 13.4.1942, Abt. Ia Az. 30 Nr. 451/42 geh. ja Generalmajor Scultetus, Befehl für die Sicherung der Küste des Stadt- und Landkreises Reval, 27.4.1942, Standortkommandantur Reval Ia Nr. 283/42 geheim, mõlemad BA MA RH 26-207 / 15a.

⁶⁵ General der Infanterie von Roques, Verteidigung der Küste, 20.4.1942, Kommandierender General der Sicherungsgruppen u. Befehlshaber im Heeresgeb. Nord Ia Tgb. Nr. 89/42 g. Kdos., BA MA RH 26-207 / 15a.

⁶⁶ Evakuierung der Zivilbevölkerung aus dem Gebiet zwischen der jetzigen vorderen Linie und der Panther-Stellung, Sicherungs-Division 207, Az. 36, Nr. 1707/43 geh., 28. Sept. 1943, BA MA RH 26-207 / 24a.

Eestisse, Lätisse ja Leedusse evakueeritud vastavalt 15 000, 135 000 ja 123 000 inimest. Kuid Eestimaa kindralkomissar teatas 24. märtsil 1944 Venemaalt Eestisse evakueeritute arvuks hoopis 30 000, lisaks 24 000 Venemaa eestlast.⁶⁷

1943. a. novembris määrati 207. julgestusdiviisi ülem kindralleitnant Erich Hofmann ühtlasi Narva jõe ja Peipsi järve kaitse ülemaks, et valmistada ette kaitsepositsioonid Pantriliinil. 1944. a. nimetati tema asemele 207. julgestusdiviisi ülemaks kindralleitnant krahv Bogislaus von Schwerin.

15. veebruaril 1944 allutati väegrupi „Nord” ülemjuhataja korraldusel armee tagalasse jäänud ja seni väegrupi tagala juhatajale allunud julgestusüksused operatiivselt armeedele. Tsiviilvalitsuste võim 20 km laiuses lahingutsoonis lõpetati. Alates 22. veebruari keskööst allutati kogu Eesti territoorium 18. armee ülemjuhatajale. Senine väegrupi tagalapiirkonna juhataja jalaväekindral Kuno-Hans von Both nimetati ühtlasi 18. armee tagalakomandandi kohustustesse (*Kommandant des rückwärtigen Armeegebiets 583*) Eestis. Aprillis määrati ta Ungarisse. 18. armee tagalakomandandiks väljaspool Eestit jäi kindralleitnant Oskar van Ginkel. Eestis asuvad SSi, politsei ja SD üksused jäeti Ostlandi kõrgema SSi ja politseijuhi Jeckelni alluvusse. *Wehrmacht* võttis üle raudteede kaitse, aktiivne võitlus partisanide vastu jäi politseijõudude pädevusse. Samuti jäi Jeckelnile eriülesannetega SSi ja politseiüksuste operatiivne juhtimine. Kindralkomissariaadi ametkonnad ja Eesti Omavalitsus tegutsesid edasi. Eraldi rõhutati tsiviilvalitsuse pädevuse jätkumist põlevkivipiirkonnas Jõhvi lähedal.⁶⁸

1944. a. juulis korraldati võimualad Eestis ümber. 11. juulil 1944 andis väegrupi „Nord” ülemjuhataja jalaväekindral Johannes Frießner Hitleri volitusel korralduse, millega täidesaatev võim Eestis, Lätis ja Leedus anti alates 12. juuli keskööst armeede ülemjuhatajatele, sealhulgas Põhja-Lätis ja Lõuna-Eestis 18. armee ülemjuhatajale ning Põhja-Eestis, Viru-, Järva- ja Harju maakondades ning Tartu maakonna põhjaosas armeegrupi „Narwa” ülemjuhatajale. Eestimaa kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmann allutati otse väegrupi „Nord” ülemjuhatajale. Eesti Omavalitsus Hjalmar Mäe juhtimisel jäi kindralkomissari alluvusse, kuid Eesti Omavalitsuse asutused allusid vastavalt asukohale ka 18. armee ja armeegrupi „Narwa” ülemjuhatajatele.⁶⁹

Narva välikomandant (nr. 238) kindralmajor Heinrich Aschenbrandt sai armeegrupi „Narwa” moodustamisel 1944. a. veebruaris armeegrupi tagalakomandandiks (*Korück Narwa*). 1944. a. augustis saadeti ta Saksamaale

⁶⁷ Reichskommissar für das Ostland an den Herrn Generalkommissar in Riga, Reval, Kauen, III – Aso – 2 E 8 a / 2 F 1/4 b, 3. März 1944, Läti Riiklik Ajalooarhiiv (edaspidi LVVA) P 70-5-67 II, pp. 415–419; Evakuierung von Estland-Russen aus dem Gefechtsgebiet. Generalkommissar in Reval an den Herrn Reichskommissar für das Ostland, Nr. H. A. III 660/44 g., 24. März 1944, LVVA P 70-5-72, p. 499.

⁶⁸ KTB Nord, 15.2.1944 01.10, 19.2.1944 24.00, 25.2.1944 abends, lk. 2, 60–61, 141–143; Armee-Oberkommando 18, Kriegstagebuch, Teil 4g, Zusammenfassungen, 22.2.1944, I. 160.

⁶⁹ Der Oberbefehlshaber der Heeresgruppe Nord, 11.7.1944, Ia/O. Qu. Nr. 1854/44 g. Kdos., BA MA RH 24-54 / 154, I. 215; Der Oberbefehlshaber der Armeegruppe Narwa, 14.7.1944, Ia/O. Qu. Nr. 440/44, g. Kdos., BA MA RH 24-54 / 154, I. 239.

Kindralmajor krahv Bogislaus von Schwerin, 207. julgestusdiviisi ülem 1944. a.

Foto: Traditionsverband der 207. u. 281. Division.

ja tema kohustustesse astus kolonel Schuppan. Pärast Tallinna ning Harju, Viru ja Järva maakonna allutamist armeegrupi ülemjuhataja täidesaatvale võimule jaotati armeegrupi tagalapiirkond kaheks osaks: Virumaa ja osa Harju- ning Järvamaast koos Türi linnaga jäid armeegrupi tagalakomandandi alluvusse, Tallinnas ja ülejäänud Harjumaa osas moodustati „Kommandanturiipiirkond Tallinn“ (*Kommandanturbereich Reval*) senise Tallinna linnakomandandi (nr. 192) kindralmajor Artur Bisle juhtimisel. Rannakaitse eest Virumaa rannikul vastutas Ida rannakaitsepiirkond (*Küstenverteidigung Ost*, hiljem *Küstenabschnitt Narwa*), mille ülem oli kindralleitnant Kurt Gerock.⁷⁰

24. juulil 1944 nimetas Hitler kindralkolonel Ferdinand Schörneri väegrupi „Nord“ ülemjuhatajaks ja ühendas sama korraldusega kõik *Wehrmacht*’i, Relva-SSi, NSDAPi ja tsiviilasutuste jõud ja vahendid „vaenlase rünnakute tõrjumiseks ja Ostlandi kaitsmiseks“ tema üldjuhtimise alla.⁷¹ Võimu jaotamine Eesti territooriumil erinevate sõjaväe- ja tsiviilametkondade vahel tekitas tõsiseid bürokraatlikke probleeme. Probleemide olemasolu nentides teatas ülemjuhataja Schörner 19. augustil armeegrupile „Narwa“, et võimujaotuse muutmine pole võimalik, sest:

„A) 18. armee ja armeegrupp „Narwa“ on Eestis võrdses staatuses ning ei ole võimalik, et üks armee saadab oma nõudmised tsiviilvalitsusele teise armee kaudu;

⁷⁰ Armeeabteilung Narwa an Korück Narwa, Generalmajor Aschenbrandt und Kommandant Reval, Generalmajor Bisle, 25.7.1944, Fernschreiben, BA MA RH 24-54 / 155, I. 168; Fahrt des O. B. am 22.7. zum vorgeschobenen Gefechtsstand Jõhvi, BA MA RH 24-54 / 155, pp. 135–136; Armeeabteilung Narwa an Standort-Kdtr. Reval, Korück Narwa, O. Qu., 20.7.1944, Fernschreiben, BA MA RH 24-54 / 155, I. 89.

⁷¹ Führerbefehl vom 24.7.44, OKH/Gend. d. H./Op. Abt. (I) Nr. 7340/44 g. K., auszugsweise Abschrift, BA MA RH 24-54 / 155, I. 205.

B) kindralkomissari kui tsiviilvalitsuse juhi allutamine ühele ülemjuhatajale Eestis (s. t. kas armeegrupi „Narwa” või 18. armee ülemjuhatajale) on võimatu, sest see oleks vastuolus ühe Hitleri põhimõttelise tähtsusega korraldusega, mille muutmist ei ole antud olukorras oodata;

C) Eesti kaitseväelaste mobiliseerimine ei ole mitte armee, vaid samuti selge Hitleri korraldusega määratuna SSi riigifüüreri ülesanne, keda kohapeal esindab Ostlandi kõrgem SSi ja politseijuht;

D) Eesti SS-Leegioni kindralinspektorit tuleb käsitleda vaid kui Ostlandi kõrgema SSi ja politseijuhi juures tegutsevat asutust.”⁷²

1944. a. augustis, pärast seda, kui Punaarmee murdis läbi Marienburgi kaitseliini Kirde-Lätis, vallutas Võru ja tungis edasi Tartu suunas, pandi armeegrupile „Narwa” vastutus ka kaitse eest Emajõe rindel Peipsi järve ja Võrtsjärve vahel. 15. augustil 1944 kehtestati armeegrupi „Narwa” ja 18. armee eraldusjooneks Pihkva järve lõunatipp – Põlva – Võrtsjärve põhjakallas Oiu juures – Kolga Jaani – Põltsamaa ja edasi jäi nagu varem (s. o. Harjumaa ja osa Järvamaast kuulusid „Narwa” võimupiirkonda).⁷³

16. septembril andis Hitler loa taganemiseks Mandri-Eestist. 17. septembril lõpetasid tegevuse Eestimaa kindralkomissari ametkond ja Eesti Omavalitsus ning kogu võim läks sõjaväelastele.

21. septembril 1944, päev enne Tallinna mahajätmist, allutati armeegrupp „Narwa” jälle 18. armeele. 7. septembril 1944 andis väegrupi „Nord” peakorter korralduse 23. jalaväediviisi paigutamiseks Saaremaale, Hiiumaale ja Muhusse. Diviis oli sõdinud 1943. ja 1944. a. Leningradi ja Neveli rindel. Diviisiülem kindralleitnant Hans Schirmer nimetati Läänemere saarte komandandiks (*Kommandant der baltischen Inseln*). Kindral Schirmer oli saarte komandant kuni Sõrve mahajätmiseni 24. novembril 1944. 30. septembril kell 14.00 viidi Läänemere saarte komandant 18. armee alluvusest välja ja allutati otse väegrupi „Nord” ülemjuhatajale.⁷⁴

KOKKUVÕTTEKS

Tagalapiirkonna juhatajale alluvad üksused osalesid ka 1944. a. kaitselahingutes. 207. julgestusdiviis vastutas Eesti territooriumi kaitse eest väljaspool armeegrupi „Narwa” territooriumi, alludes 18. armeele. 207. julgestusdiviisile allusid selleks otstarbeks 94. julgestusrügement, algul kõik eesti piirikaitserügemendid, pärast nelja rügemendi Narva rindele saatmist 1. ja 5.

⁷² Heeresgruppe Nord an Armeearbeitung Narwa, 19.8.44 21.30, la Nr. 3569/44 g. Kdos., BA MA RH 24-54 / 158, l. 76.

⁷³ Heeresgruppe Nord an Armeearbeitung Narwa, 13.8.44, la Nr. 3524/44 g. Kdos., Fernschreiben, BA MA RH 24-54 / 157, l. 139; Heeresgruppe Nord an Armeearbeitung Narwa, 14.8.44, la Nr. 7779/44 geh., BA MA RH 24-54 / 157, l. 152.⁷⁴ Armeearbeitung 18, Kriegstagebuch, Teil 4h vom 16.7. bis 7.10.44, Zusammenfassungen, 7.9., 21.9., 30.9.1944, BA MA RH 20-18 / 839, pp. 73, 40, 16; Armeearbeitung 18 an Kampfgruppe 23. Inf.-Division, 7.9.1944, Abt. la Nr. 3447/44 g. Kdos., BA MA RH 24-54 / 161, l. 158.

⁷⁴ Armeearbeitung 18, Kriegstagebuch, Teil 4h vom 16.7. bis 7.10.44, Zusammenfassungen, 7.9., 21.9., 30.9.1944, BA MA RH 20-18 / 839, pp. 73, 40, 16; Armeearbeitung 18 an Kampfgruppe 23. Inf.-Division, 7.9.1944, Abt. la Nr. 3447/44 g. Kdos., BA MA RH 24-54 / 161, l. 158.

piirikaitserügement, ja piirikaitserügementide tagavararügement, Omakaitse ja Omakaitse mobiilsed jahikomandod ning kõik 207. julgestusdiviisi haldusalas asuvad üksused. Pärast Mehikoorma dessanti vastutas veebruarist aprillini 1944 Peipsi rannakaitse eest L armeekorpus, mis aprillis, pärast jääminekut, loovutas volitused jälle 207. julgestusdiviisile. 1944. a. kevadtalvel toodi Narva rindele ka väegrupi tagalapiirkonna 285. julgestusdiviis, mille staap vastutas rannakaitse eest Viru maakonnas armeegrupi „Narwa” tagalas. Diviisi 113. julgestusrügement võitles Narva rindel ja purustati koos eesti üksustega 1944. a. septembri taganemise ajal Avinurme lahingus. 1944. a. augustis, pärast Punaarmee läbimurret Alüksne kaitseliinil, allutati ka 207. julgestusdiviis armeegrupile „Narwa”. Lõuna-Eestisse paisati Narva rindelt lahinggrupp „Wagner” *SS-Brigadeführer* Jürgen Wagneri juhtimisel, millele allutati ka 207. julgestusdiviis. 25. augustil 1944 allutati Emajõe rindelõigu kaitse II armeekorpusse, millele 207. julgestusdiviis allus kuni purustamiseni 17. ja 18. septembril 1944. Sel ajal allusid diviisile peale 94. julgestusrügemendi põhiliselt eestlastest koosnevad lahinggrupid: kolonel Paul Gallase lahinggruppi kuulusid 5. piirikaitserügemendi osad, Omakaitse üksused jt, diviisile allus ajuti ka lahinggrupp Rebane, mis koosnes 20. Eesti SS-diviisi üksustest, sealhulgas sellega liidetud soomepoiste I pataljon, 1. piirikaitserügement jt. Leningradi rinde juhtkond valis oma 17. septembri 1944. a. läbimurde kohaks Emajõel just nimelt 207. julgestusdiviisi rindelõigu, pidades seda õigustatult kõige nõrgemaks. Samuti Emajõel seisnud 87. jalaväediviis ja 563. rahvagrenaderidiviis olid värskemad ja ühtlasema väljaõppega.

Väegrupi „Nord” tagalapiirkonna üksused ja sõjaväeasutused ning 207. julgestusdiviis kehtastasid Saksa sõjaväevõimu Eestis ligi kolme aasta vältel. Sellest hoolimata on sõjaväe tagalaosadega seonduv jäänud suurema tähelepanuta. Ühelt poolt ei saagi tagalaüksuste tegevus olla kuigi kuulsusrikas, teiselt poolt on Eesti ajaloolaste pilgud olnud õigustatult pööratud eesti inimeste ja asutuste tegutsemisele, isegi kui viimaste maht nii rakendatud inimhulga kui kasvõi eelarve mõttes oli suurusjärgu või teisegi võrra väiksem Saksa asutuste ja üksuste toimimisest. Materjale Saksa tagalaüksuste tegutsemise kohta on säilinud nii Eesti kui ka Saksamaa arhiivides ja suhteliselt palju, samuti on palju aspekte, mille läbitöötamine uurimisvaldkonna kõigekülgseks ammandamiseks on tingimata vajalik. Sellepärast on käesolev sissejuhatav artikkel mõeldud eeskätt teema tutvustuse ja valdkonna kirjeldusena, osutades ühtlasi põhjalikuma süvenemise võimalustele, ning ei pretendeeri sügavamale üldistusele.

KÄSK

Kohustan kõiki Nõmme linna administratiivpiires elunevaid kodanikke ära andma kõik nende valduses olevad tulirelvad, laskemoon ja lõhkeained hiljemalt 29. augustiks 1941. a. kella 17.00 Nõmme Omakaitse staabile, Pärnu maanteel 92 (Linnavalitsuse ruumes).

Selle kohustuse alla ei kuulu Omakaitse liikmed, kellele on relvakandmise luba välja antud kolonel Leithimmel'i poolt. Selle kohustuse mitte täitjad langevad karistuse alla sõjaajal kehtivate seaduste kohaselt.

Nõmmel, 29. augustil 1941. a.

Nõmme linna kohalik komandant

i. V.

E. RUDIGIER

Hptm.

Tallinna Eesti Kirjastus-Uhisuse trükikoda, Pikk 2. 1941.

Müürileht 1941. aastast Nõmme asulakomandandi kt. kapten Rüdigeri korraldustega. Erakogu.

T. Hiio

SUMMARY

Estonia as the Area of Military Operations (Operationsgebiet) of German Armed Forces in 1941–1944. Rear Area of the Army Group “Nord”, 207th Security Division and Field Commandants in Estonia

Toomas Hiio

Research Director of Laidoner Museum

Estonian historians have so far paid little attention to the military occupation of Estonia by the German Army during World War II. This is partly so because of the nature of the source materials – documents in Estonian archives mostly concern Estonian Self-Administration. Secondly, research on World War II events on Estonian territory has been focused on four aspects – crimes against humanity by and under the control of the Security Police and the SD (*Sicherheitsdienst*, Security Service), military actions on Estonian territory in 1941 and 1944, combat of the “forest brothers” to free Estonia from Soviet power in the Summer of 1941 (the so-called summer war), and the attempt to restore Estonia’s independence in the fall of 1944. Estonian-centred research subjects inevitably follow from the nationality of the researchers, but also from the fact that the events of World War II in Estonia are still a subject of political dispute. These disputes focus on the continuity of the Republic of Estonia and the role of Estonian citizens in various events during the German occupation, but have somewhat ignored the analysis of Estonia in the general framework of the German occupation policy.

During preparations for the war against the Soviet Union, the German higher military-political leadership also planned government structures for territories soon to be seized from the Soviet Union. These territories were supposed to go under the political-civilian occupation authority, the institutional forms of which were the State Commissariats of Ostland, Ukraine, Caucasus and Russia. These in turn were divided into General Commissariats. In real life only the State Commissariats of Ostland and Ukraine were established and the Estonian General Commissariat belonged to the former.

After the passing of the front, areas 20–50 km from the front belonged to the rear areas of armies. Lands more than 50 km away from the front but not yet under civilian authority were regarded as the rear areas of army groups. From August 1941 until October 21, 1941 Estonian territory was subordinated to the rear area of the Army Group “Nord”. On December 5, 1941 the territory was placed under civilian authority, headed by Karl-Siegmund Litzmann, General Commissar of Estonia.

Due to Germany’s military failure, the front stopped and Estonia remained in the rear area of the Army Group “Nord”, divisions of which stood on the Leningrad front at the time. Thus, differently from Latvia and Lithuania, which had been ruled by civilian authorities since the Summer of 1941, Estonia was also placed under civilian authority, but the jurisdiction of the Rear Area Commanding General also remained and bodies subordinated to him were

operative. In 1941–1944 the Rear Area Headquarters of the Army Group “Nord” were in Võru, South-Estonia.

Besides the military and political-civilian authorities, also other power structures of the Third Reich operated in occupied territories. The most influential of these were the SS (*Schutzstaffel*, Defence Squadron) and the police system, both under the command of Heinrich Himmler. In Estonia they were represented by the Chief of the SS and Police Hinrich Möller. Both the Order Police as well as the Security Police and the SD units in Estonia were formally subordinated to him. Their tasks concerned internal security, but due to military failure their actions reached other spheres, notably the conscription and mobilisation of local people to the German armed forces. Volunteers were enlisted to the constabulary, defence battalions and to the Estonian SS-Legion. By 1944 men born between 1904–1926 had been mobilised and sent mainly to the 20th Estonian SS-Division, but also to border defence regiments, which belonged administratively under the command of the SS and the Police Chief but operatively subordinated to the *Wehrmacht*. Various wartime economy services also operated in the occupied territories, the central command of which was under the control of State Marshal Hermann Göring. Estonians noted the competition between various branches of power and inspired by this, the former Director of Internal Affairs of the Estonian Self-Administration titled his published memoirs “A Land of a Thousand Rulers”.

Various military services and units were subordinated to the Commanding General of the Rear Area of the Army Group „Nord”. One of its three divisions, the 207th Security Division with headquarters in Tartu, was stationed in Estonia and four Field Commandants belonged under its jurisdiction. Local Commandants (*Ortskommandanten*) in counties were in turn under the control of the latter. In addition, as a combat unit the 374th Infantry Regiment was under the command of the 207th Security Division. The regiment, however, stood on the Leningrad front during the war and not under the operational control of the division. Besides that the regimental staff of the Security Regiment No. 94 led actions of the guard battalions and German local defence battalions (*Landeschützenbataillonen*). They were deployed in guarding various objects and POW camps, but were also active in coastal defence. Under the operational command of the 207th Security Division were also the Estonian defence battalions, which were formed by the SS and Police Chief and stood under his administrative command, and the voluntary Estonian *Omakaitse* (Home Guard) responsible for internal security as an auxiliary police force. The main security tasks of the Division were actions against partisans, mostly outside Estonian borders, notably on the eastern shore of Lake Peipus and in the Pskov area. The Estonian defence battalions were also active in this fight. The 37th, 40th and 42nd Defence Battalions were subordinated to the 207th Security Division, the 38th and 39th to the 285th and 281st Security Divisions respectively. The latter divisions were responsible for the Luga and Ostrov area. The 41st Training and Replacement Defence Battalion was stationed in Tartu and was also under the operational command of the 207th Security Division.

The personnel of the rear area of the army group, security divisions, local defence and guard battalions consisted of generals, officers and soldiers from older age groups, who were too old to fight on the front, but whose qualification

and physical abilities were sufficient to perform defence tasks in the rear.

The assignments of the army group's rear included military and administrative tasks. After Estonia moved to civilian authority, rear units seized to perform administrative tasks, which now went to the responsibility of the abovementioned civilian authority.

Military tasks were large-scale, including various assignments from coastal defence to accommodation, feeding and providing training opportunities for the units sent from the front. Until December 1941 the rear of the army group performed all the tasks of an occupying power, including security issues out of the jurisdiction of the SS and the police system. Also the political organisation of the country belonged to the responsibility of the rear: Commanding General of the rear area appointed members of the Estonian Self-Administration as well as county governors, mayors and parish heads and even the provisional rector of Tartu University, Edgar Kant.

Germany did not proceed from the stipulations of the International Law of War (the 1889/1907 Hague Conventions) in its war against the Soviet Union. Still, quite differently from occupied Russian territories, the military powers in Estonia were greatly guided by the international norms. For example, laws, which had been in effect before June 1940, were restored "as long as they were not in conflict with German laws" and the property rights effective before 1940 remained unchanged. The term "Estonian citizen" was used in internal correspondence, the most euphemistic expressions of which were the *Russen estnischer Nationalität* and the *Esten russischer Nationalität* for Estonian Russians and Russian Estonians correspondingly. Later, however, there were changes that concerned property right: the civilian power refused to return property confiscated during the Soviet occupation.

Another issue was participation of the military in crimes against humanity on Estonian territory. The Commanding General of the rear area as well as the Commander of the 207th Division again and again prohibited their subordinates from taking part in actions of the Security Police or the SD. This illustrates that crimes were committed, but military commanders were strictly against it. At the same time field and local military commandants sentenced tens of people (primarily non-combatants or people accused of communist activities) to death, the task which in fact belonged to the commandants' jurisdiction and not to the scope of International Law of War.

When the front reached Estonia in 1944, Estonian territory formally went to the rear area of the Army Detachment "Narwa" and of the 18th Army. Until summer the functions of the Commandant of the Rear Area of the 18th Army on Estonian territory were performed by General Kuno-Hans von Both, Commanding General of the Rear Area of the Army Group "Nord". The last services and units of the rear area left Estonia together with the retreating German forces. The 207th Security Division and the 94th Security Regiment were crushed on the Emajõgi Front on September 17 and 18, 1944.

This article is the first on this topic and therefore mostly descriptive. It is greatly so because the material is unknown to Estonian historians and to the ones interested in Estonian military history. The author will carry on with further and more detailed analysis in the future, but taking into account the subject's wide scale, a considerable amount of research is also left to other historians.

Mobiliseeritud mehed vastuvõtupunktis Vanemuise teatris Tartus.
Siin ja edaspidi fotod Karl Hintzer (Herder-Institut, Marburg, Bildarchiv).

KOLMAS EESTI PIIRIKAITSERÜGEMENT 1944

Marek Nisuma
Ajaloolane

1944. a. alguses välja kuulutatud aastakäikude 1904–1923 mobilisatsiooniga Saksa sõjaväkke kutsutud meestest moodustatud Eesti piirikaitserügementidest on teada üsna vähe. Nelja Narva rindele paigutatud piirikaitserügemendi meestest pääsesid Läände vaid üksikud, ülejäänutel õnnestus varjuda Eestis, paljud langesid Nõukogude salapolitsei kätte. Mõistetav on, et Nõukogude okupatsiooni ajal nad oma teenimist Saksa sõjaväes ei afišeerinud. Pärast Eesti taasiseseisvumist on üksikud nendest oma mälestusi siiski avaldanud: Julius Põldmäe, 3. piirikaitserügemendi kompaniülem, keda ka allpool tsiteeritakse, Kaljo Villako, 4. piirikaitserügemendi pataljoniarst jt.¹

Emajõe rindel võidelnud 1. piirikaitserügement hävis Punaarmee 17. septembri 1944. a. suurrünnakus peaaegu täielikult, samas võidelnud 5. piirikaitserügemendi meestest pääsesid Läände samuti vaid vähesed. Ainult piirikaitserügementide tagavararügemendist, mis asus 1944. a. septembris Viljandis, pääses Läände sadu mehi.

Piirikaitserügementide arhiivid on enamasti kadunud või hävitatud – arhiivide põletamisele taganemise ajal viidatakse mitmetes mälestustes. Rohkem on Eesti arhiivides 1. piirikaitserügemendi dokumente, mis langesid rügemendi purustamise ajal 1944. a. sügisel Punaarmee kätte, nende hulgas olulisematest rügemendiülema käskkirjad veebruarist kuni septembri alguseni 1944 (Eesti Riigiarhiiv, fond R-212) ja I pataljoni päevaraamat (Eesti Riigiarhiivi osakonnas Tõnismäel, fond 5, nimistu 1, säilik 1) jm.

Alljärgnevalt käsitletakse peamiselt mälestuskatkeid, põimides 3. piirikaitserügemendi saatust 1944. a. kaitselahingutes, ühtlasi püütakse välja selgitada rügemendi juhtkonda ning pataljoni- ja kompaniülemeid. Mälestuskatke sidumisel tuginetakse Hamilkar Mengeli raamatutele piirikaitserügementidest, Arnold Purre artiklitele koguteoses „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” ja Toomas Hiio ja Aivar Niglase artiklile, mis vaatleb piirikaitserügementide ajalugu, tuginedes peamiselt kõrgemate Saksa peakorterite ja staapide Saksa Liiduarhiivi Sõjaarhiivis säilinud dokumentidele.²

¹ J. Põldmäe. Üks paljudest. Tallinn, 1995; J. Põldmäe. Mälestuskilde sõjateelt – Eesti mehed sõjatules. Koostanud Mart Tamberg. Saku, 1999, lk. 155–169; K. Villako. Ajarännak. 1. osa. Mälestused lapsepõlvest kuni 1944. aasta sügiseni. Tartu, 1999.

² H. Mengel. Suurim armastus II: Teine ja Kolmas Piirikaitse Rügement lahingutules ning täiendus sõjaraamatule „Suurim armastus”. Geislingen, 1961; H. Mengel. Suurim armastus III. Neljas ja Viies Piirikaitse Rügement lahingutules ning täiendavaid lehekülgi Teise Piirikaitse Rügemendi Teisest Pataljonist. Geislingen, 1962; H. Mengel. Suurim armastus IV : Kuues Piirikaitse Rügement ja Esimene Tagavara- ja Väljaõpperügement ning täiendavaid lehekülgi Teise Piirikaitse Rügemendi Kolmandast pataljonist. Geislingen, 1963; A. Purre. Piirikaitse rügementidest – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas IX. Venelaste teine sissetung. Stockholm, 1960, lk. 103–110 ja A. Purre. Võitlused Eestis 1944 – samas, lk. 9–100; T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944 – Estonia 1941–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, 2006.

RÜGEMENT „TALLINN”

Kohe pärast mobilisatsiooni väljakuulutamist 30. jaanuaril 1944 algas ka 3. piirikaitserügemendi formeerimine. Rügement komplekteeriti Pärnu-, Viljandi-, Lääne- ja Saaremaa meestest, rügemendi staap moodustati Pärnus.

Vaevalt oli Pärnus formeeritav pataljon (495 meest) formeerimise staadiumist välja jõudnud, kui see suunati kapten Mats Mölderit juhtimisel Tallinna. Samal ajal, 10. veebruaril 1944, saabusid Tallinna ka Tartus formeeritud pataljon (367 meest) kapten Jüri Jürgeni juhtimisel ja Viljandis formeeritud pataljon (515 meest) kapten Arnold Purre komandeerimisel. Lisaks saabus Paidest 501 ja Valgast 103 meest. Kogunemiskohtadeks olid J. Westholmi ja Pärnu mnt. koolimajad. Neist piirikaitserügementide jaoks mobiliseeritud sõjalise väljaõppega meestest moodustati rügement, mida sakslased nimetasid Tallinna Rügemeniks (*Estnische Regiment "Reval"*) ja mille ülemaks määrati Narva linnapea major Richard Rubach.

Kõigepealt varustati mehed püssidega. Välja jagati uus väga hea riidevarustus, mis kahjuks oli paljudele väike. Kuna proovimiseks polnud aega – 12. veebruaril anti käsk sõita rindele –, olid paljud mehed lahingus erariietega. Rügemeni suuruseks oli 2007 meest: 46 ohvitseri, 145 allohvitseri ja 1816 sõdurit.

Narva rindel allutati vastloodud väeüksus hoolduslikult ühele Saksa lennuväe välidiviisile,³ mille kaudu saadi rügemenile ka esimesed mootorveokid. Seejärel jaotati „tallinlased” pataljonide kaupa Saksa diviiside alluvusse.

Kapten Purre I pataljon saadeti Sirgala piirkonda Reidepõllule, kus käisid ägedad metsalahingud. Pataljon jäi sinna nädalaks ning pidas Virumaa soodes edasitungiva vastase kinni koos Fischeri eesti pataljoni järelejäänud meestega.

II pataljon jäi Kurtna laagri juurde, kus hakati ehitama uut kaitseliini.

Pärnus formeeritud III pataljon võttis esmalt osa Meriküla dessandiga maabunud ning ellujäänud punaarmee laste püüdmisest. Seejärel määrati kapten Mölderit pataljon III SS-soomuskorpuse komandeeriva kindrali Felix Steineri korraldusel soomusgrenaderidiviisi *Feldherrnhalle* alluvusse ning paigutati rindele Auvere küla juurde, raudteeülesõidukohast kilomeeter ida pool. Kuna vastane ei saanud soises ümbruskonnas soomusmasinaid kasutada, siis piirdus lahingutegevus vaid luuregruppide tegevusega. Edasi paigutati pataljon Toilasse rannakaitsele. Et rügemeni staabil otsest juhtimisülesannet polnud, jäi staap Toilasse.

Märtsi algul võttis 20. Eesti SS-diviis rügemeni isikkoosseisu üle, sest väeosa oli kriitilisel momendil oma ülesande täitnud. Sellega oli rügement „Tallinn” likvideeritud, kusjuures pataljonidele ei jõutud anda isegi väliposti numbreid.

Rügemeni I pataljon kaotas 53 meest surnute, 173 haavatute ja 170 haigestunutena, III pataljon vastavalt 8, 28 ja 100 meest. Suure hulga haigestumisi põhjustas vilets varustus, eriti liiga väikesed saapad. II pataljonil kaotusi ei olnud.⁴

³ Väide pärineb K. Gailitilt ja on ekslik. *Luftwaffe* välidiviise sel ajal Narva rindel ei olnud. Arvatavasti peetakse silmas hoopis 2. õhutõrjediviisi staabi, mis suunati Narva rindele koordineerimaks rannakaitset armeegrupi „Narva” lõigus (toimetaja märkus).

⁴ Lühike ülevaade mõningatest eesti üksustest Wehrmachtis, politseis ja SS-is. Koostanud L. Tammiksaar. Tallinn, 2001, lk. 104–105; H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 103–104; K. Gailit. Eesti sõdur sõjatuules: rindereporteritulega. Tallinn, 1995, lk. 38–39; T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 981–982.

Virumaa kaart. 1929. a.

3. PIIRIKAITSERÜGEMENDI FORMEERIMINE

Kuna esmaloodud pataljonid lahkusid 3. piirikaitserügemendi koosseisust, tuli alustada rügemendi uut kujundamist. Pärnumaal moodustati I pataljon, Viljandimaal II pataljon ja Lääne- ning Saaremaal III pataljon. Tagavarapataljon moodustati kõigi nende maakondade meestest. Rügemendi formeerija oli major Paul Lilleleht, Omakaitse Pärnu territoriaalarügemendi ülem. Rügemendi staap asus Pärnus. Suurtükipatarei formeeriti Tartumaal Ulilas. Rindel olles formeeriti rügemendi lahingujõust veel juurde rünnakkompanii, raskekompanii ja õppekompanii. 1. aprilli 1944. a. seisuga oli 3. piirikaitserügemendi koosseisus 57 ohvitseri, 263 allohvitseri ja 2326 sõdurit.⁵

3. piirikaitserügemendi ohvitserid

3. piirikaitserügemendi ohvitseride kohta on andmeid napilt. Täna on teada järgmised ohvitserid ja nende ametikohad:

rügemendiülem – Mart Kaerma, kolonelleitnant, Kõrgema Sõjakooli lõpetanud Eesti kaadriohvitser;

rügemendi adjutant – ülemlitnant Evald Paal;

rügemendi käsundusohvitser – leitnant Kurvits;

rügemendi majandusülem – leitnant Schmidt;

rügemendi arveohvitser – leitnant Jõe;

staabikompanii ülem – kapten Vaher;

rügemendi kohtuohvitser – leitnant Juhan Kohjus;

I pataljon

ülem – major Juhan Purga, Eesti kaadriohvitser, teenis varem 2. ja 8. üksikus jalaväepataljonis ning 1. jalaväerügemendis.

adjutant – leitnant Paju;

majandusülem – leitnant Siimann;

Saksa sideohvitser – ülemlitnant Wiegand;

1. kompanii ülem – leitnant Julius Põldmäe;

rühmaülem – leitnant Talts;

3. kompanii ülem – leitnant Pais;

II pataljon

ülem – kapten Elmar Kõlu, Eesti kaadriohvitser, lõpetas Kõrgema Sõjakooli. Pataljoni sidemeeste kinnitusel langes ta 1944. a. septembris Avinurme lahingus.

majandusülem – leitnant Muttel;

6. kompanii ülem – leitnant Aksel Türk;

III pataljon

ülem – kapten Valdemar Veelmaa, Eesti kaadriohvitser, teenis 1. jalaväerügemendis. Hiljem suunati ta piirikaitserügementide tagavara- ja väljaõpperügemendi karistuskompanii ülemaks. Pärast sõda elas Saksamaal, on maetud Lübecki lähedale.

teine ülem – kapten Aado Juhani;

adjutant – leitnant Pedak;

⁵ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 104–105; T. Hiiu, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 977.

9. kompanii ülem – leitnant Regi;
raskekompanii ülem – allohvitser Veesalu;
arst – leitnant dr. Pehka;
sidekompanii ülem – leitnant Rannap;
pioneerikompanii ülem – ülemlleitnant Johan Meimer;
õppekompanii ülem – leitnant A. Palgi;
rännakkompanii ülem – leitnant Otto Lauri;
suurtükipatarei ülem – leitnant Elken, hiljem nooremleitnant Poom;

Ohvitserid, kes teenisid 3. piirikaitserügemendis kuid kelle kohta puudub lähem teave:

kapten Teder;
kompaniiülem ülemlleitnant Virro;
kompaniiülem leitnant Harjamaa⁶;
kompaniiülem leitnant Karm;
kompaniiülem Paara;

17. septembril 1944, üldise ülenduse raames ülendati kolonelleitnant Kaerma koloneliks, major Purga kolonelleitnandiks, kaptenid Juhani ja Teder majoriteks, ülemlleitnandid Paal, Virro ja Meimer kapteniteks, leitnant Põldmäe ülemlleitnandiks jne. 3. piirikaitserügemendi liikmeid vääristati umbes 120 Raudristiga.⁷

Ohvitseri ei jätkunud rühmaülemateks üheski kompaniis ning pataljoni ohvitserkonda kuulus koos pataljoniülema, adjutandi, käsundusohvitseri, majandusülema ja arstiga 13–14 ohvitseri ette nähtud 25 asemel. I pataljoni ohvitserkond koosnes peale pataljoniülema ja majandusülema ainult reservlipnikest, kellele teenistusse astudes omistati leitnandi auaste. Kompaniiülema ametikoha usaldamine reservlipnikele, kes enamasti tulid oma ülesannetega hästi toime, näitab Eesti Vabariigi Sõjakooli kõrget taset.⁸

Relvastus

Rügemendi relvastuses olid saksa, hollandi, prantsuse ja vene püssid. Hiljem vahetati muud päritolu püssid saksa püsside vastu välja. Rügemendil olid Maxim, Colt ja saksa 08 tüüpi kuulipildujad, saksa miinipildujad, tšehhi 7,65 mm püstolid ja ka parabellumid ning kerged inglise suurtükid. Hobuveokid ja voorivahendid olid rekvireeritud. Hiljem sai rügement 10 veoautot ja 6 sõiduautot, mõned mootorrattad ja jalgrattad. Rügemendi liikmed kandsid Saksa mündreid, kuid suurem osa neist olid eesti meestele väikesed, eriti jalanõud.

⁶ Nimekuju pärineb Hamilkar Mengeliilt. Tõenäoliselt on tegemist kirjavea või meelega valesti kirjutatud nimega, sest andmebaasis „Onomastika NET” sellist nime ei leidu 19. sajandil pandud perekonnanimedega ega 20. sajandil eestistatud perekonnanimedega seas (toimetaja märkus).

⁷ M. Hennoste. Eesti piirikaitserügemendid 1944. Adelaide, 1993, käsikiri Eesti Sõjamuuseumis / Kindral Laidoneri Muuseumis, lk. 16–19; H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 103–105, 129; H. Mengel. Suurim armastus IV, lk. 227–228; J. Põldmäe. Mälestuskilde sõjateelt, lk. 162; Väljavõte veltveebel Albert Veesalu memuaaridest – Militaar.net : Militaarteemad minevikust kaasaega. <http://www.militaar.net/viewtopic.php?t=176&highlight=veesalu>, 5. jaanuar 2005.

⁸ J. Põldmäe. Mälestuskilde sõjateelt, lk. 156.

Käsirelvad, rakmed ja muu varustus saadi Tartust. Äratoomiseks anti kasutada sõjaväe- ja tsiviilveoautod. Väljaandmisel mingit formaalsust ei olnud, võis võtta, mida sooviti. Nii oligi siis hiljem meeskonnal püstoleid külluses.⁹

3. PIIRIKAITSERÜGEMENDI VÄLJAÕPETAMINE JA RAKENDAMINE 1944. A. KEVADTALVEL

22. veebruaril 1944 anti rügemendile käsk liikuda Kavastu mõisa Tartust idas, kus rügement pidi allutatama 207. julgestusdiviisi staabile (diviisiülem kindralleitnant Erich Hofmann). Kavastus selgus, et rügement peab asuma Pala piirkonda Peipsi läänekaldal. Transport toimus raudteed mööda kuni Jõgevani ja sealt mindi jalgsi edasi. Probleemiks muutusid hõõruvad saapad ja meestele arusaamatud saksakeelsed käsklused, kuid üldiselt oli olukord sõbralik.¹⁰

Pala piirkonnas hakati meeskonnale tegema ka väljaõpet. Rügement sai Tartust veel täiendavat varustust. Sakslaste poolt oli Tartusse asutatud kõigi piirikaitserügementide varustamise keskus, mida kutsuti formeerimisstaabiks „Rieberg” (saksa k. *Aufstellungsstab Rieberg*), mida juhtis endine Eesti kindralmajor, järelümberasujana Saksamaale läinud Voldemar-Viktor Rieberg. Veebruari lõpus määras 207. julgestusdiviisi ülem rügemendi Peipsi läänekaldale Sääritsa–Kodavere–Kallaste piirkonda, kus oldi rannakaitses. Rügemendiülem komandopunkt jäi endiselt Palale.¹¹

Allohvitser Albert Veesalu meenutas, et Märjamaal formeeris leitnant Regi 3. piirikaitserügemendi 9. kompanii, mis kuulus III pataljoni koosseisu, ja selle juurde raskerühma. „See Märjamaal 9. kompanii juurde formeeritud raskerühma ülem koht oli nooremohvitseri koht, aga mobiliseeritute hulgas ei olnud nooremohvitseri, ja meie 9. kompanii ülem leitnant Regi määras ja kinnitas ametlikult mind raskerühma ülemaks, sest ma olin mobiliseeritute hulgas ainukese mehena kaheksa aastat varem Eesti kaitseväes õppinud reservallohvitseri kursustel raskerühma erialal ja need edukalt esimesena lõpetanud ning omasin reservallohvitseri aukraadi. [...] ... umbes 20. veebruaril 1944. a. läksime koos oma moonavooriga Märjamaa raudteejaama. Moonavoor paigutati loomavagunitesse ja väeosa mehed sõiduvagunitesse. [...] Raplast sõitsime läbi Türi, Nõmmküla raudteejaama. Säält raudteega Tartu raudteejaama ja säält jala Kallastele. Oli pime öine aeg ja valges jõudsime Kallastele.”¹²

Julius Põldmäe kirjutas: „23. veebruari hilisõhtul sain pataljoniülemalt käsu liikuda 24. veebruari hommikul täies koosseisus ja täie varustusega Pärnu raudteejaama, kuhu kogunes terves koosseisus kogu I pataljon umbes 700 mehe ja vooridega. Ešelon laaditi kaubavagunitesse ning mind määrati selle ülemaks.

⁹ A. Purre. Piirikaitse rügementidest, lk. 106.

¹⁰ O. Lauri. 3. eesti piirikaitserügemendi saatusest. Ettekanne VII „Sinimägede päeval” 9. augustil 1987 Adelaide Eesti Majas. Käsikiri, Arhiiv „Eesti sõjamehed II maailmasõjas” Eesti Sõjamuuseumis / Kindral Laidoneri muuseumis.

¹¹ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 108.

¹² Väljavõte veltveebel Albert Veesalu memuaaridest.

Seda vastutusrikast ja ohtlikku ülesannet täites (Pärnu ümbruse soodes-rabades peitus mitu vaenlase parašütistide rühma) pidin viima ešeloni Viljandisse ja seal andma üle Saksa ohvitserile. [...] Viljandis andsin ešeloni juhtimise käsu kohaselt üle Saksa ohvitserile, kes viis pataljoni veoautodel Peipsi äärde Kallaste alevi ümbrusse. Kallaste jäigi mõneks ajaks minu kompanii asukohaks. Tegelesime õppuste ja rannakaitsega.”¹³

Hans Koovit meenutas: „23. veebruaril 1944. a. kutsuti kõik vabad mehed Viljandisse ja meist moodustati piirikaitse üksus. Viljandist suunati meie üksus Mustveesse. Juba teel jaotati mehi kompaniidesse ja rühmadesse. Kuulusime 3. Piirikaitse rügementi (ülem major Purga),¹⁴ teise pataljoni (ülem kapten Elmar Kõlu), 6. kompaniisse. Kompanii ülem oli leitnant Aksel Türk. Mustveest suundusime otse Rannapungerjasse.”¹⁵

3. PIIRIKAITSERÜGEMENT NARVA RINDEL

RÜGEMENT PEIPSI RANNAKAITSES JA PARTISANIDEVASTASTES AKTSIOONIDES NARVA RINDE LÕUNALÕIGUS

27. veebruaril käskis väegrupi „Nord” peakorter 18. armeel allutada 3. piirikaitserügemendi II pataljoni armeegrupile „Narva”, et rakendada see 225. jalaväediviisi alluvuses tugipunkti rajamiseks Peipsi põhjarannikul. Tugipunkt pidi takistama vastase võimalikku lööki üle Peipsi jää rinde tagalasse ning partisanüksuste sisseimbumist.¹⁶

Hans Koovit: „Meie 6. kompanii lõi ku jäid Katase, Jaama ja Karoli külad. Need külad paiknesid Narva jõe ja maantee ääres. Majandusvoor ja kompanii staap asus Krivasoo serval, endises Ketsemani kloostri.¹⁷ [...] Territooriumi keskel asus suur ümmargune hoone hästi suure ruumiga keskpaigas ning selle ümber aga väikesed ruumikesed, arvatavasti nunnade jaoks. Nendes asusid meie kompanii majandusmehed hobuste, sepikoja, kingsepa, sadulsepa ja rätsepaga. Muidugi ka köök oma välikatlagaga. [...] Mina olin siis juba määratud 6. kompanii *rechnungsführeriks* ja ühtlasi toitlustajaks.”¹⁸

28. veebruaril oli 3. piirikaitserügemendi I pataljonis 539 ja III pataljonis 443 meest. Mõlemad pataljonid allusid 18. armeele. 12. märtsil saadeti I ja III pataljon koos Saksa üksustega tõrjuma üle Peipsi jää tunginud partisanüksust. Mõlemad pataljonid allutati 214. jalaväediviisile. Partisanikoondis likvideeriti 17. märtsiks, tapeti 130 ja vangid langes 30 partisini. 160 mehel õnnestus taganeda läbi 3. piirikaitserügemendi II pataljoni pika ja hõredalt mehitatud kaitsepositsiooni Peipsi jääle ja minna Vene poole tagasi.¹⁹

¹³ J. Põldmäe. Mälestuskilde sõjateelt, lk. 158.

¹⁴ Tegelikult oli Juhana Purga 3. piirikaitserügemendi I pataljoni ülem. Sel päeval, mida Hans Koovit meenutab, võis ta olla rügemendiülema kohusetäitja (toimetaja märkus).

¹⁵ H. Koovit. Meenutusi Krivasoo alt – Vana sõdur meenutab nr. 3(33), 2000, lk. 7. Koopia arhiivis „Eesti sõjamehed II maailmasõjas” Eesti Sõjamuuseumis / Kindral Laidoneri muuseumis.

¹⁶ T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 982.

¹⁷ Saksa ja Vene sõjaaegsetel kaartidel on nimeks Ketsimani klooster. See asub Vasknarvast u. 4 km loodesse ja Jaama külast u. 2 km edelasse. Tegemist oli eraklaga, kus elasid Kuremäe kloostri endised nunnad-erakud. Autori märkus.

¹⁸ H. Koovit. Meenutusi Krivasoo alt, lk. 7–8.

¹⁹ T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 982.

Mobiliseeritud meeste väljaõpe.

Mobiliseeritud talvevormis.

Arnold Purre kirjutas: „Märtsi keskel viidi rügement Mustvee rajooni, üle Peipsi imbunud punaste vastu võitlemiseks. Üks vaenlase jõuk, umbes 400 meest, tuli Omedu kohal üle Peipsi. Selle jõugu likvideerimise teostamise skeem oli järgmine: salga või selle osade asukoha kindlakstegemisel pidi sellest diviisi staapi ette kandma. Mingit aktsiooni omal algatusel ette võtta ei tohtinud. Et side oli vilets (käskjalgadega), võttis teade lokaliseerimisest diviisi umbes pool päeva aega, korraldus sealt tagasi samapalju. Kui siis kompanii või pataljon, kes ülesande sai, haarangule läks, oli hoop tavaliselt tühja, sest jõuk oli ammu juba mujal. Kohalik Omakaitse ja nendega koos „mustalt teotsevad“ rügemendi osad olid oma algatusel edukamad, hävitades osa jõugust ja saades vange. Jõugu likvideerimisest sai siiski üks pataljon ametlikult osa võtta. Hävitati ligi 70-meheline punaste grupp.”²⁰

Julius Põldmäe: „Pühapäeva, 12. märtsi hommikul sain pataljoniülemalt kinnise ümbriku: seada kompanii koos voriga valmis liikumiseks põhja suunas. Lõpp-punkti ei olnud nimetatud, kuid karta oli sööstu tõelisse põrgusse – Krivasoo soodesse-rabadesse, kus käis meeletu võitlus üle Narva jõe tunginud vaenlasega. Ent läks teisiti. Samal ööl oli tulnud üle Peipsi järve jää arvatavasti 400-meheline punaväelaste üksus (neid nimetati partisanideks), löönud Omedu küla juures järvejää lahingu Saksa rannavalve üksusega ning valgunud siis Tartumaa metsadesse. Meid saadeti neid jälitama ja kahjutuks tegema, kuid me ei sattunud nende jälgedele. Sissetunginud salga oli kuuldavasti likvideerinud Tartumaa Omakaitse. Liikusime mõned päevad Ulvi, Lilastvere ja Kilbavere ümbruse metsades, jäime siis umbes kuuks Lohusuu ümbrusse rannakaitsesse, ja suundusime aprilli keskel Vasknarva.”²¹

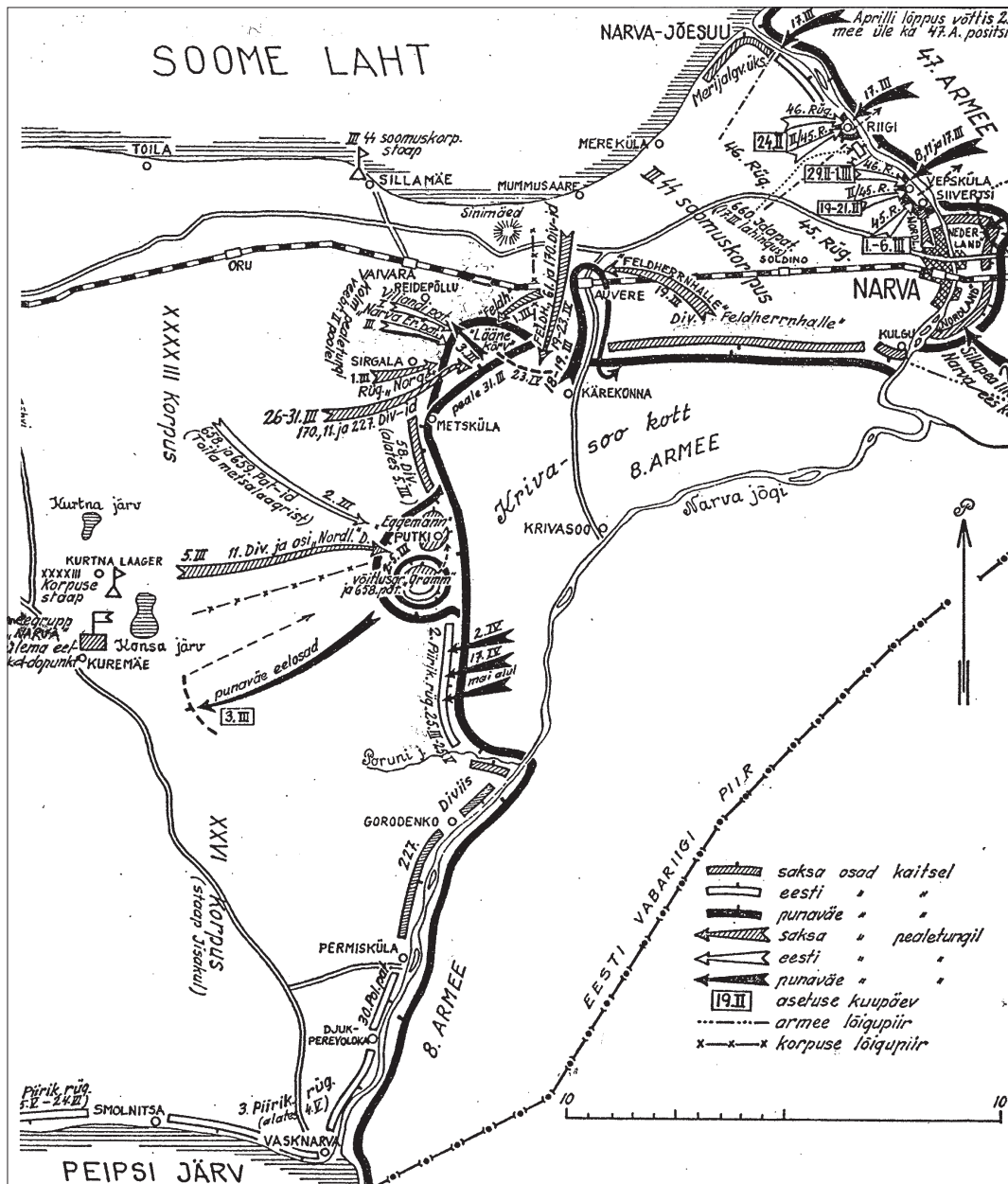
Otto Lauri: „Ja siis märtsi kuus viidi rügement Mustvee ruumi, Eestisse tulnud hävituspataljonide vastu. Algul oli tegevus raskendatud, sest sakslastelt oli korraldus, kui oleme avastanud partisanid, siis tuleb sellest neile teatada ja alles neilt loa saamise järgi võib partisane rünnata. Aja jooksul, millal luba saabus, olid aga venelased juba lahkunud – vaheaeg oli kuni 12 tundi. Sellest sai kol. Kaerma üle sel teel, et tema allutas mõned meie üksused Omakaitse üksustele. Ka mina olin seal juures. Olin sel ajal I pat. ülema major Purga käsundusohvitser. Purga komandeeris ka mind 30 mehega neid abistama. Käisime siis neid metsi kammimas. Seal oli väga mitmesugust rahvast, punaväelasi, mehi ja naisi ja endise miilitsa liikmeid. Kui me selle töö lõpetasime, siis oli Mustvee rajoon puhas – kammisime kõik välja.”²²

Hans Koovit: „Ühel päeval anti korraldus, et 6. kompaniil tuleb likvideerida üle Peipsi jää Roostoja suunal tungiv partisanide üksus. Puudusid andmed, palju neid punaseid on, kuid levisid kuuldused, et neid on tugev üksus. 6. kompaniist saadeti neid haarama 5. rühm ja osa mehi Katase kaevikust.

²⁰ A. Purre. Piirikaitse rügementidest, lk. 107.

²¹ J. Põldmäe. Mälestuskilde sõjateelt, lk. 159.

²² O. Lauri. 3. eesti piirikaitserügemendi saatusest, lk. 2 (leitnant Otto Lauri sai septembris 1944 haavata ja oli kuni 17. septembrini Jõhvi haiglas, jõudis Saksamaale ja hiljem Austraaliasse. Autori märkus).

Võitlused Narva rindel veebruaris–aprillis 1944. aastal.

Kaardi originaal koguteoses „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas IX”, Stockholm, 1960.

Joonistanud Karl Talpak, korrigeerinud Marek Nisuma.

5. rühma ülemaks oli Heinrich Pärnakivi, kuulsa jooksja Hubert Pärnakivi isa. Ka mina pidin minema kaasa oma toidulaoga.”²³

Lahing toimus Roostoja ja Maurassaare talude ümbruses (Maurassaare soosaar asub Murakasoo lõunatipus).

„Venelastel olid koned ja granaadid. Meil ainult vindid. Maurassaare lahingus jäi neil maha mitu partisan. Neist oli suur osa noori, noored naised. Neid oli niivõrd „patriootlikult“ kasvatatud, et kogu riietus, välja arvatud valge moondamisriietus, oli kõik punasest riidest, kuni pesuni.”

Taganemisel oli kokkupõrge partisanidel ka Rannapungerja valvemeeskonnaga. Haavata sai 6. kompanii ülem leitnant Aksel Türk, teda asendas leitnant Karl Aid.

„Pärast Maurassaarest tagasipöördumist läks Jaama–Karoli–Katase liinil palavaks. Käckide (miinipildujate) ja kahurite tuli aina tihenes. Meil viis see mitu meest ja hobust hukkamisele, just siis, kui nad sõitsid püsti pandud kuuskede ja mändidega maskeeritud teelõigul liinil olevatele meestele toitu ja varustust viima.”²⁴

3. PIIRIKAITSERÜGEMENT KAITSEL NARVA RINDE LÕUNALÕIGUS 1944. A. KEVADEL JA SUVE ALGUSES

27. märtsil allutati 3. piirikaitserügement otse XXVI armeekorpusel (komandeeriv kindral jalaväekindral Anton Grasser, kes alates suvest oli armeegrupi „Narva” ülemjuhataja) ja rügemendile anti oma rindelõik armeegrupi paremal tiival Peipsi ääres: Tartu ja Viru maakonna piirist kuni Kataseni Peipsi kaldal. Rügemendi staap oli Tudulinna. 12. aprillil anti I pataljoni 225. jalaväediviisi käsutusse ning selleks pikendati II ja III pataljoni rindelõike. I pataljon vahetas välja Saksa 477. tankihävitusdivisjoni üksused.

18. aprillil allutati rügement uuesti 225. jalaväediviisile. Diviis andis ära oma füsiljeepataljoni, mille vahetas välja 3. piirikaitserügemendi rünnakkompanii. II pataljoni rindelõiku pikendati idas suunas kuni Alajõeni. 26. aprillil viidi II pataljon Vihtsesse Narva jõel Vasknarvast 5 km põhja pool, kus ta järgmisel ööl vahetas välja 285. julgestusdiviisi 113. julgestusrügemendi I kompanii.²⁵

Arnold Purre: „Aprilli algul paigutati rügement Tudulinna-Lohusuu rajooni. Liikumisel Mustveest Tudulinna korraldas kindral Model²⁶ rügemendi osade inspekterimise, taktikalise õppuse ja lahingulaskmise. Üks kombineeritud

²³ H. Koovit. Meenutusi Krivasoo alt, lk. 7.

²⁴ Samas, lk. 8.

²⁵ T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 985.

²⁶ Armeegrupi „Narva” sõjapäeviku järgi anti 3. piirikaitserügement XXVI armeegrupi otsealluvusse 27. märtsil ja paigutati seejärel oma rindelõiku Peipsi põhjakaldal (T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 983). Kindralfeldmarssal Walter Model oli väegrupi „Nord” ülemjuhataja kuni 28. märtsini 1944. Alates 30. märtsist juhatas ta väegrupi „Nordukraine”. Tema asemele nimetati kindralkolonel Georg Lindemann, endine 18. armee ülemjuhataja. Arvatavasti eksib Arnold Purre kas kindrali nime või kuupäevaga (toimetaja märkus).

Suitsupaus rindel.

kompanii pidi lahingukõlvulise proovi pidama. Ja pidaski – rügemendi juhtkonna arvates nigelalt, Modeli arvates „*sehr gut*”. Pärast õppust teostati kompanii ülevaatus, et väe-grupp „Nordi” ülem saaks meeste väljanägemisest ja varustusest pildi.” Kuna rügement oli varustatud viletsalt, saadeti järgmisel päeval Tapa ladudest kõik puuduv kohale. „Väliköögid, millest oli suur puudus, tulid veoautode taga sellise kiirusega, et pooltel olid rattad alt kadunud. [...] Samal päeval anti ka käsk moodustada rünnakkompanii, mis juba järgmiseks hommikuks teostati.”²⁷

Otto Lauri: „Seal tuli moodustamisele ka minu rünnakkompanii. Kõik mehed olid vabatahtlikult tulnud kompaniisse. Väljaõppe teostamiseks sai[me] neli austria pioneeri. See oli väga hea, need mehed tundsid oma asja.”²⁸

Kompaniile eraldati rünnakpüssid-*sturmgewehr*’id, leegiheitjad ja spetsiaalvarustus.

„Sellest ajast tuleb mul meelde veel üks väike episood. Major Rebane²⁹ tuli sinna, meile külla, oli vaikne aeg. Tõi kaasa mõned kuulipildujad ja laskemoona

²⁷ A. Purre. Piirikaitse rügementidest, lk. 107. Arnold Purre kirjeldust sellest sündmusest kordab põhijoontes ka Hamilkar Mengel: vt. H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 111–112. Kumb neist tegelikult selle kirjutas, ei ole selge, sest ehkki A. Purre kirjeldus ilmus aasta varem, võis ta tugineda H. Mengeli materjalidele (toimetaja märkus).

²⁸ O. Lauri. 3. eesti piirikaitserügemendi saatusest, lk. 2.

²⁹ Major Alfons Rebane oli sel ajal korpuse juures sideohvitseriks (autori märkus).

– muidugi kõik vene kraam. See oli hea, et ta nii meid tunnustas. Oli juttu ja siis kol. Kaerma ütles, et kas ma ei demonstreeriks, mis kompanii oskab. Ma siis tegin seda ja Rebane oli väga rahul. Pärast, kui Tudulinnas istusime Kaerma kabinetis, tegi Rebane mulle isiklikult ettepaneku: kas ma ei tuleks oma kompaniiga tema juurde üle? Vastasin, ma ei saa ühegi mehe eest otsustada, sest mehed on kõik vabatahtlikult tulnud kompaniisse. Tegin siis ettepaneku: rivistame kompanii üles ja küsime meeste käest järgi. Rääkis siis kol. Kaerma ja major Rebane ja mina ütlesin: Teie olete vabatahtlikult tulnud kompaniisse. Kes tahab lahkuda, astu samm ette. Mitte keegi ei astunud välja! Kõik jäid paigale, tähendab 3. rügemendi koosseisu.³⁰

Kolonel Rebasel oli üksuste hea relvastamine alati südamel. Tema isikliku initsiatiivi tõttu oli ta üksus ülihästi relvastatud. Moodsaid relvi hankis kolonel Rebane ka piirikaitse rügementidele. Temaga peaaegu ühel ajal külastas 3. piirikaitserügementi ka Eesti Ühisabi direktor Otto Leesment.³¹

Aprillis paigutati I pataljon rindele Narva jõe läänekaldale Vasknarva–Permisküla vahelisele maa-alale. Teised pataljonid jäid Vasknarvast kuni Lohusuuni Peipsi põhjarannikule valvesse. Tudulinn jäi rügemendile kaugvoorde baasiks. Lahingutegevust peaaegu ei olnud, ka I pataljoni rindelõigus toimus vaid vastastikune hõre tulevahetus. Vähestel kordadel heitsid mõned vaenlase lennukid alla pomme komandopunkti lähedusse ja eemalolevasse metsa. Samal ajal sai rügement oma käsutusse ka mõned uued Adleri- ja Opeli-tüüpi sõidua autod. Nende proovimiseks tehti rügemendi juhtkonna poolt paar omavolilist sõitu Tartusse, mistõttu satuti konflikti Rannapungerjas asunud Saksa välisandarmitega.³²

Julius Põldmäe: „[...] suundusime aprilli keskel Vasknarva. Kompanii võttis üle rindelõigu Vasknarva alevikus, toetudes parema tiivaga Peipsi kaldale. Vasknarva alevik, kus enne sõda elas üle 800 inimese, oli nüüd elanikest tühi. Elamud olid hävinud peale ühe osaliselt purustatud kõrgema kiviellamu, mille ristisime „valgeks majaks“, ning kreeka-katoliku kiriku, kuid varsti süütas needki hooned vaenlane. Nimetamisväärsed lahingutegevust meil ei olnud ja ka vaenlane enamasti vaikus. Ainult vahetevahel kostitati meid kahuri- ja miinipildujatulega, erilise sauna saime 1. mail, kuid ohvreid ei olnud. Vastasime meiegi meeste meeoleu ergutamiseks oma miinidega, mida mehed nimetasid „kakkideks“. Vaatamata harvale tulistamisele tuli aga olla äärmiselt ettevaatlik, kaevikust ei tohtinud pead tõsta. Narva jõe vastaskaldal, Skamja kiriku varemeis peituvad snaibrid olid varmad igat silmahakanud punkti kirbule võtma. Meie ainukeseks kannatanuks osutuski täpsuskütilt jalahaava saanud reavõitleja. Maikuus kutsusime kohale saksa *Mörser*’id (lühikese toruga suurtükk), kes ainult mõne mürsuga tegid maatasa Skamja varemed ning Peipsi idakaldal olnud väikese puukiriku, kus oli vaenlase vaatluspunkt.”³³

³⁰ O. Lauri. 3. eesti piirikaitserügemendi saatusest, lk. 2.

³¹ H. Mengel. Suurim armastus III, lk. 149.

³² H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 112.

³³ J. Põldmäe. Mälestuskilde sõjateelt, lk. 159–160.

Kuna rinne seisis ja ei olnud aktiivset lahingutegevust, hakkas meeste moraal alla käima. Näiteks hakkasid nad taldrikmiinidega Peipsi järvest kalu püüdma. Distsipliinitus ja relvadega hoolimatu ringikäimine tõid kaasa ka õnnetusjuhtumeid, samuti meeste joobnud olek. Tõsisem vahejuhtum toimus seetõttu, et rügemendi mobiliseerimise ajal oli sinna igasugust rahvast sattunud. Näiteks tahtis üks mees oma kompanii ülema maha lasta. Tõenäoliselt oli tegemist isikliku vihavaenuga. Võsasel maastikul varitsedes tulistas ta kompaniiülemat selja tagant, pihta sai aga surmavalt hoopis rühmaülem, kolme alaealise lapse isa. Kohtuotsus, mis järgnes, oli õiglane – mahalaskmine. Selliste juhtumiste ärahoidmiseks seati rügemendis sisse kohtuohvitseri instants. See oli mõeldud ka väejooksikute karistamiseks, keda tabati ning väeossa tagasi saadeti. Suurimad karistused, mida rügemendi kohus tegi, oli eksinu saatmine karistuskompaniisse. Viimane oli 2. piirikaitserügemendiga ühine ja viibis eesliinil. Kuna aga kogu rügement oli niikuinii tulepositsioonidel, siis see karistus oli eksinuile määratud ainult vormitäiteks. 3. piirikaitserügemendi kohtuohvitseriks oli õigusteadlane leitnant Kohjus. Kui 18. septembril 1944 hakkas Narva rinde taganemine, siis rügemendiülem saatis Kohjuse Tallinnasse olukorda selgitama. Seetõttu õnnestuski tal Eestis välja pääseda.³⁴

Julius Põldmäe: „Pingelisema lahingutegevuse puudumise tõttu oli meeste meeleolu rahulik. Paar-kolm võitlejat eelistas küll rindelt kaduda, kuid see ei leidnud järeletegijaid. Vaatamata tülikatele liiklusoludele mööda madalaid ja vesiseid kaevikud, püüdsin paar korda päevas kontrollida valveposte ja punkreid, et olla kursis olukorraga ja tõsta meeste võitlusvalmidust. Minu häid suhteid alluvatega aitas süvendada väljakujunenud komme, mille kohaselt pidasin sünnipäevalapsi meeles käesurumise ja pudeli veiniga. Ometi jäi püsima teatud vahesein ülemuse ja alluvate vahel, mis on sellises olukorras loomulik ning vaevalt oma meeleolu ja arvamust olukorra kohta iga mees väljendanud olekski. [...] Toitlustamine oli rahuldav. Toit osutus küll üksluseks, supp oli enamasti valmistatud kuivatatud rohttaimedest, kuid lisaks antud konservid rahuldasiid osaliselt ka lihavajaduse. Puudust tundsi kartulist. [...] Toitlustusolusid, eriti magusa kraami osas parandas *Sumpfzulage* (soolisatasu), mida anti märgaladel paiknevatele väeosadele paar korda kuus. Sigarette anti 6 tükki, kangemat kraami 50 gr päevas. Napse sai täiendada nn. marketendri-kaubanduse korras enamasti kord kuus, kust iga mees võis osta kolm pudelit veini või vahuviina. Kuna kompaniist oli tavaliselt 7–8 meest puhkusel ja mõned jooksuski, sain mina puudujate arvelt osta kuni 30 pudelit neid jooke kuus, millest jätkus tähtsamatel puhkudel ka meestele jagamiseks.”³⁵

Kevade tulekuga elavnes Punaarmee tegevus ka Narva rinde lõunalõigus. 3. piirikaitserügement viidi 4. mail Peipsi rannakaitsetl Djuk-Perevoloka–

³⁴ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 115–116; O. Lauri. 3. eesti piirikaitserügemendi saatusest, lk. 2; A. Purre. Piirikaitse rügementidest, lk. 107; O. Lauri. 3. eesti piirikaitserügemendi saatusest, lk. 5.

³⁵ J. Põldmäe. Mälestuskilde sõjateelt, lk. 160–161.

Vasknarva–Smolnitsa lõiku, rügemendi I pataljoni oli sinna saadetud juba varem. Rügementi toetas peale oma patarei veel kolmepatareiline suurtükigrupp ja 12-torune raskemiinipildujate kompanii.³⁶

3. piirikaitserügemendi positsioon Peipsi järve kirdeosas kulges Smolnitsa külast kuni Vasknarvani. Seal edasi piki Narva jõe läänekallast põhja-kirde sihis kuni Eesti-Perevoloka küalani. Djuk-Perevoloka küla asub Narva jõe idakaldal ja on läänekaldal oleva Eesti-Perevoloka küla vastas. Djuk-Perevoloka küla oli sel ajal juba venelaste valduses. Rügemendi kaitseliin kattis ka Jaama asunduse kohal olevad samanimelised saared Narva jões ja Eesti-Perevoloka küla.³⁷ Rügemendi staap oli Juudilaagris (Saksa kaartidel *Judenlager*, Soski külas), millel oli väikese rinderaudtee ühendus Kuremäe varustusbaasiga.

Taktikaline paigutus põhjustas pikki diskussioone 227. diviisi staabiga, millele rügement nüüd allus. Kuna rinne oli lai, soovitas rügemendiülem jätta kaevikute joonele ainult nõrku osi ning moodustada tugev varu, mis oleks kindlustanud üllatuste vältimist. Teiseks lootis rügemendi ülem varusolevate meestega väljaõpet teostada. Seda aga diviisi staap ei lubanud. Rindelõik kandis rahuliku kaevikusõja iseloomu. Kuna eestlastel oli laskemoon normeeritud, domineeris vastase tuli. Siiski võis märgata, et ka vastase poolel esines perioode, mil neil näis laskemoonast nappus olevat. Rügementi toetavate Saksa suurtükide (vt. eespool) tule nõudmised pidi kinnitama diviis. Seetõttu jäi kiire tuli tavaliselt hiljaks ning rügement võis kindel olla ainult oma patareile. Vene luurel kulus umbes kaks nädalat, et selgitada rügemendi rahvuslikku kuuluvust – propagandat peeti meestele saksa keeles. Siis järsku hakati major Purgat söimama, pidades teda rügemendi ülemaks.³⁸

Otto Lauri: „Ükskord kutsub kol. Kaerma mind enda juurde ja ütleb: asi on niisugune. Permisküla juures on Narva jões üks saar ja seda kutsutakse Piirissaareks – u. 100 m on lahtist vett ja siin vastas oli kaitsel üks saksa üksus. Nüüd on need korruga ära kadunud ja rinne on lahti. Sa mine oma kompaniiga sinna ja võta see lõik üle. Mina ka läksin kompaniiga sinna. Sakslased olid jättnud maha kiivreid, katelokke, olid paaniliselt põgenenud ja jättnud 3 km lõigu lahti. Mina viisin mehed kohale, asetasime kuulipildujad kohale. Korruga hakkasime saama tuld selga. Helistasin kiiruga rüg. staapi. Siis selgus, et sakslased olid taandunud, arvates, et venelased tulevad üle jõe ja nüüd arvasid, et venelased on tõesti üle jõe. [...] ... kolonel ütles mulle, et 12 tundi on kõige rohkem, kui seal olete. 12 tunni järgi ei tulnud kedagi, ootasime veel 12 tundi. Siis tuli Saksa sideohvitser minu punkrisse ja ütleb: Kui sa siit nüüd ära lähed, lastakse sind maha! [...] Ma ütlesin, ma ei saa aru, millest sa räägid. Ma ei saa aru, mida sa mõtled. Meil Eesti väes niisugust korda ei ole, et rinne jäetakse maha. Meie

³⁶ A. Purre. Võitlused Eestis 1944 – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas IX. Venelaste teine sissetung. Stockholm, 1960, lk. 32; A. Purre. Piirikaitse rügementidest, lk. 107.

³⁷ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 50.

³⁸ A. Purre. Piirikaitse rügementidest, lk. 107; H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 120–122.

oleme kohal nii kaua kui võimalik. Kui enam ei ole, eks siis tuleme. Omavolilist äraminemist meil ei ole kunagi juhtunud.”³⁹

Albert Veesalu: „Aprillis 1944. a. anti meile käsk Narva jõe joonele minna. Permisaare küla oli eelmisel aastal elanikest tühjaks aetud ja Saksa sõjaväelaste ära rüüstatud ning lõhutud majade puitmaterjalidest maa sisse muldkatusega punkreid ehitatud, kust meiegi leidsime omale elu- ja piirikaitseks aseme. Seal oli sõjatsioon. Supikatel ja toidumoon asus tagalas, kust meile toodi kord päevas sooja suppi. Samas asub Narva jõe keskel Permisaar. Teispool saart on jõgi 200 m lai, mille sealpool kaldal oli vene sõjaväe positsioon. Permisaare peal oli meie 9. kompanii ja raskerühma eellahingupost. Saare ja siinpool-kalda vahel oli Narva jõgi umbes 40–50 m lai, mille ületamiseks meie kasutasime omatehtud parve. Enne meie Narva jõe Permisaarde jõudmist oli seal peale tungiva venelase ning meie piirikaitserügemendi vahel ägedad lahingud. Meie sealoleku ajal nad peale ei tunginud aga meile rahu ka ei andnud. Nii ööl kui päeval tahtis vene luuresalk tulla Permisaarele ja meie tõrjusime neid pidevalt tagasi.”⁴⁰

Kuna Narva veehoidla rajamisega muutus ka Narva jõe kaldajoon, siis on põhjust peatuda veidi pikemalt nn. saarte teemal. Sakslased andsid tihtipeale nende rindelõikudes asuvatele jõesaartele oma nimetused. Näiteks Permisküla juures asuv väiksem saar ristiti Maltaks ja suurem Helgolandiks. Viimast on eestlaste seas üldiselt nimetatud Permisaareks, kuid on ette tulnud ka saarte segiajamist.

Ei ole teada, kui kauaks 9. kompanii Permisaarele jäi. Kui kõrvutada erinevaid mälestusi, siis tundub, et põhiliselt olid saarel kaitses ikkagi saksa üksused. Albert Veesalu väidab küll, et enne nende paigutamist Permisaarele olid seal toimunud ägedad lahingud pealetungiva Punaarmee ja meie piirikaitserügemendi vahel, kuid see fakt ei ole leidnud kinnitust. Võimalik, et ta peab silmas veebruaris-märtsis toimunud lahinguid, kui selles rindelõigis olid kaitsel 30. eesti politsei-vahipataljon ja 214. jalaväediviis. Kui 1944. a. juuli lõpus Permisaarele paigutatud 6. piirikaitserügemendi II pataljon võttis rinde üle ühelt saksa pataljonilt.

Hans Koovit: „Hiljem, aprilli lõpus või mai alul, hakkas keema Vaivara, Auvere, Soldino katel ja ägenesid lahingud Sinimägedes. Meie 6. kompanii sinna ei ulatunud, kuid tunda andis see surve meilegi. Jäime Krivasoose viiva väliraudtee ja „knuppeldammi”⁴¹ kaitsele. See *Feldeisenbahn* kulges üsna sügavale Krivasoose. Esimene jaam oli Tannenbaum, teine vist Birkenholz, edasi ei mäleta enam.⁴² Mul tuli seda raudteed kaudu palju kordi palka maksmas käia. Väike kaevanduse vedur vedas lahtisi vaguneid kaskede ja kuuskede vahel kitsukest raudteed pidi soo sügavusse. Meie 6. kompanii varustamine

³⁹ O. Lauri. 3. eesti piirikaitserügemendi saatusest, lk. 4.

⁴⁰ Väljavõte veltveebel Albert Veesalu memuaaridest.

⁴¹ Õieti *Knüppeldamm* – saksa k. roigastee, sohu ehitatud palkidest tee (toimetaja märkus).

⁴² *Feldeisenbahn* – saksa k. väliraudtee, *Tannenbaum* – saksa k. kuusepuu, *Birkenholz* – saksa k. kasepuu, kasepuit.

Supisabas.

Supi viimine eesliinile.

käis Mäetaguse (sakslased nimetasid Metsakuuseks)⁴³ rügemendi lao kaudu. Kaevikumeestele sai õige mitmel korral saadetud piiritust ja kirsisiirupit.⁴⁴

Juunis rakendati 3. piirikaitserügement osaliselt Karjamaa–Oru vaheruumi kindlustustöödele Karjamaa piirkonda. Enne seda (alates 16. maist 1944) oli rügemendi käsutusse antud 2. piirikaitserügemendi I pataljon kapten Meinhard Niinepuu juhtimisel, mis rakendati samuti kindlustustöödele. Rajatav kindlustusvöönd algas Peipsi järve põhjakaldalt umbes Karjamaa küla kohalt ning kulges põhja suunas Tuusina–Kamarna–Katermu–Kuremäe–Kurtna–Vasevere–Kase–Toila raudtejaama–Pühajõe asunduse kaudu kuni Oruni Soome lahe kaldal. Varupositsioon oli mõeldud venelaste edasetungi tõkestamiseks juhul, kui senises kaitsesüsteemis oleks olukord muutunud.

Valmis ehitada jõuti kaevikud, laskurpesad ja raskerelvade asukohad. Kaevikute esine puhastati põõsastest ja puudest tõhusa tuleruumi saamiseks. Pooleli jäi aga kaitseliini sügavusse ehitamine punkrite osas, kuna üksustel ei olnud küllaldaselt pioneerivarustust. Lõpuks jäigi Karjamaa–Oru kaitsevöönd põhjalikult välja ehitamata.⁴⁵

Juuni keskel andsid venelaste patareid ägeda tulelöögi 3. piirikaitserügemendi I pataljoni lõigule. Hiljem hakkasid nad tulistama pataljoni eesliinist tagapool asuvat metsamassiivi. Nad arvasid, et seal asuvad staapide asukohad ja varuüksused. Nii rügemendi kui ka pataljonide komandopunktide asukohad näisid punastel teadmata olevat, sest neisse piirkondadesse ei sadanudki pommirahet.

Juuli lõpus hakkas vastane rühmasuuruste üksustega luurerünnakuid tegema, mis tõrjuti kergesti.

3. piirikaitserügemendi I ja II pataljoni liitekohal asus nn. Soonina, mis oli tekkinud uhteliivast ning moodustas jõekaldal kuivema koha. Sinna oli kaitsela paigutatud poole rühma suurune üksus ühest kompaniist. Ühel päeval avasid venelased sinna ägeda suurtükitle, mille lõppedes asusid rünnakule. Lahingukogemusteta poolrühm ei pidanud suurtükitlele vastu ja taandus. Soonina peremeesteks said venelased. Strateegiliselt ei olnud sellel mingisugust tähtsust, Soonina omamine oli rohkem nagu prestiiži küsimus.⁴⁶

Soonina lahing

Otto Lauri: „Koht, kus Narva jõgi Peipsist algab, seal oli üks liivakõrgendik, seda kutsuti sooninaks. Venelased olid üle vee tulnud. Ehitanud juba kaks punkrit valmis, üks oli pooleli. Maastik ümber oli täiesti paljas, suurus u. 1 km², edasi soomaastik, samuti täiesti lage. Meie III pataljoni üks kompanii oli üritanud selle likvideerimist. Komp. ülem oli saanud surma. Oli lõppenud fiaskoga. Kol. Kaerma tegi mulle ülesandeks teha selle vallutamist oma kompaniiga. Mina läksin siis luurele – tõesti, ei ole ühtegi võimalust ligipääsemiseks. Kuid seal

⁴³ Armeegrupi „Narva“ sõjapäevikus esineb mitu erinevat kirjalpilti, sagedamini *Metzakus*.

⁴⁴ H. Koovit. Meenutusi Krivasoo alt, lk. 8–9.

⁴⁵ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 49–52, 123.

⁴⁶ Samas, lk. 123–124.

Punkri ehitamine.

oli üks suur eelis, igal hommikul kella 4 paiku tuli udu, mitte iga päev, tuli kahe meetri kõrgune ja sellega oleks saanud sinna minna. Arvestasin kõik välja ja läksin siis saksa patarei ülema kapten von Faberi juurde, oli üks väga kena mees, tema punker oli 100 m eemal meie rügemendi komandopunktist. Minul oli temaga väga hea vahekord, sest sain temaga saksa keelt rääkida. Võtsin siis kaasa oma kava ja pudeli konjakit ja läksin tema punkrisse seda asja rääkima. Tema lubas anda kõik torud – tt-suurtükid ja 8-tollised. Tegime siis plaani ära, nii- ja naamoodi. Tegin siis veel nädal aega oma meestega drilli.

Tuli päev, läksime lähtealusele. Udu ei tule. Ootasime tund aega, ei tule, lähme koju tagasi. Läksime teine päev sinna, jälle udu ei tule. Midagi teha ei ole – koju tagasi. Hiljem kuulsin adjutandi käest, et meie rügemendi saksa sideohvitser ltn. Faber⁴⁷ on käinud kol. Kaermale kaebamas, et mina olen arg ja saboteerin. Muidugi Kaerma midagi sellest mulle ei rääkinud, seda kuulsin hiljem. Läksime siis kolmanda päeva hommikul jälle. Tuli niisugune ilus udu, et võta lusikas kätte ja söö. Me tegime siis selle aktsiooni ära. Udu oli teisest küljest ka miinuseks – nähtav side kadus ära. Kõige rohkem 3 m kaugusele võis näha.

⁴⁷ Ehkki on võimalik, et suurtükipatarei ülem oli kapten von Faber ja 3. piirikaitserügemendi sideohvitser leitnant Faber, on siiski tõenäolisem, et O. Lauri eksib ühe või teise nimega (toimetaja märkus).

Ma kaotasid sideme oma parema tiivaga. Seal olid meie tankitõrjekahurid, mis pidid laskma pärast üle jõe. Meil oli kava tehtud nii, et kerged suurtükid lasevad algul punkrite peale, kui oleme lähedale jõudnud, siis kannavad tule teisele kaldale ja suured kahurid hakkavad vene patareisid maha suruma. Kõik läks hästi. Mul olid kõik märgid tähtedega märgitud. Helistasin siis kpt. von Faberile, et „x” (paremal tiival) jääb välja. Nüüd tuli kõik õpitu meile kasuks. Meie tegime selle töö nii puhtalt ära, et meil ei olnud ühtegi haavatut. Umbes 4–5 venelast katsusid paadiga minna üle jõe, see muidugi ei õnnestunud neil. Ainuke viga oli see, et meie ei saanud vange, mis oli ka meie ülesandeks. Ükski venelane end vangi ei andnud. Saagiks saime kaks kergekuulipildujat ja laskemoona. Tagasi tulles juhtus niisugune imelik asi. Meile oli kaasa antud üks austerlane – leegiheitjaga – mehel suur tank õliga seljas. Olime peaaegu sellest piirkonnast väljas. Tank sai kuulist tabamuse ja soe õli pritsis mehed sellega üle – õli imbus riietesse. Läksime tagasi. Mehed vahetasid riided – selga jäi ainult sinel. Sel ajal tuli sinna üks saksa kolonel, kes oli lõigu ülema abi. Mehed rivistati üles. Seletasime ära, milles asi seisab. Tema ütles – saate kõik uue varustuse. Teatati, et töö on hästi tehtud. Kompaniile on annetatud kaheksa II klassi Raudristi, mina kaasa arvatud. Mina loobusin omast, tuues ette, et mehed on seda teinud. Mehed saidki minu ettepanekul 8 RR ja mina sain kasti konjakit. Ma võtsin kaks pudelit omale ja ülejäänud andsin meestele.”⁴⁸

Armeegrupi „Narva” sõjapäeviku andmetel toimus O. Lauri kirjeldatud operatsioon ööl vastu 21. juunit, kui 3. piirikaitserügemendi löögiüksus ründas Punaarmee punkreid ning purustas neist mitu. Tapeti 14 punaarmeelest, ülejäänud lahkusid positsioonidelt põgenesed.⁴⁹

Juuni lõpus või juuli alguses oli 3. piirikaitserügemendi koosseis ja relvastus järgmine: igas jalaväekompaniis (igas pataljonis oli 4 kompaniid) oli 2 miinipildujat, peale selle pioneerikompanii, 6 suurtükiga jalaväesuurtükkide patareid, 9 kahuriga tankitõrjepatarei ja rünnakkompanii. Relvastuses 1685 saksa püssi, 100 saksa poolautomaatpüssi, 2052 vene ja 397 hollandi püssi, 701 püstolit ja 100 püstolkuulipildujat. Osa neist relvadest oli kasutada ka 250-mehelisel väljaõppekompaniil, mis asus 3. piirikaitserügemendi tagalas.⁵⁰

Juuli keskel külastas II pataljoni Kõpu, Põltsamaa ja Nuia naisorganisatsioonide delegatsioon Viljandi maavanema J. Sassiani juhtimisel, mis tõi kingitusena kaasa kaks autokoormat rindepakke. Sellest kirjutab ajaleht „Sakala” 14. juulil:

„Päikeseloojangul jõudis delegatsioon sihtkohta. Siin asub liivasel künkal rühm hooneid ja rahvas kutsus seda paika „Ketsemanni” kloostriks. Mürskudest auklikuks küntud maapind ja kuulidest läbipuuritud majaseinad vihjavad tõelisele frondipiirkonnale. Autode saabudes õuele koguneb siia hulgaliselt sõjamehi.

⁴⁸ O. Lauri. 3. Eesti piirikaitserügemendi saatusest, lk. 3.

⁴⁹ T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 986.

⁵⁰ Samas, lk. 984.

Tervitused vahelduvad rõõmsate vestlustega. Vana kloostri õuel kõlas kogu öö lõbus jutt ja laul. Teade kodukülaliste saabumisest oli levinud kulutulena kogu rindelõigus. Pühapäev kujunes „Viljandi” pataljonile suureks pidupäevaks. Siia kogunesid kõik momendil vabad rindemehed, hoolimata, et mõnel tuli selleks käia enam kui kümme kilomeetrit. Rindevõitlejatele väljajagamiseks oli kaasas 1500 rindepakki, mitu kasti mune, võid ja liha. Pakikeste üleandmine sõjameestele kujunes pidulikuks ja südamlikuks rindeaktuseks, millest võttis ka osa kogu rügemendi juhtkond. Rügemendiülem Kaerma esines sel puhul sõjameheliku sõnavõtuga. Sellele järgnes Viljandi maavanema Sassiani sõnavõtt. Kodudest tõi naiste nimel tervitusi L. Koort Kõpust. Meeleolukale rindeaktusele järgnes sõbralik vestlus. Delegatsiooni ärasõit kujunes südamlikuks vestluseks, kus rindemehed andsid omalt poolt kaasa tänusõnu Põltsamaa, Kõpu ja Nuia naistele ja kõigile annetajatele, kes kaasa aitasid rindepakside valmistamisele.”⁵¹

3. PIIRIKAITSERÜGEMENT NARVA RINDEL 300. ERIOTSTARBELISE DIVIISISTAABI ALLUVUSES JUULIST SEPTEMBRINI

25. juulil 1944 võttis 300. eriotstarbeline diviisistaap üle rindelõigu Narva jõel Peipsi järvest kuni Auvereni. 300. eriotstarbeline diviisistaap moodustati laiali saadetud 13. *Luftwaffe* välidiviisi staabi baasil eesti piirikaitserügementide juhtimiseks. Diviisiülem oli kindralmajor Rudolf Höfer. Mais ja juunis formeeritud staap asus suve alguses Kagu-Eestis, kus sellele allusid 1., 4., 5. ja 6. piirikaitserügement. Pärast rinde õgvendamist Pihkva juures suunas väegrupi „Nord” ülemjuhatus 300. eriotstarbelise diviisistaabi koos 4. ja 6. piirikaitserügemendiga Narva rindele. 300. eriotstarbelisele diviisistaabile allutati rindelõik Auvere platsdarmist Peipsini, ta vahetas välja varem seal kaitsel olnud XXXVIII armeekorpuse (mis oli kevadel omakorda välja vahetanud rindelõigu eest vastutanud XXVI armeekorpuse). 300. eriotstarbelisele diviisistaabile allutati peale 2., 3., 4. ja 6. piirikaitserügemendi ka kolm eesti politseipataljoni, mõned väiksemad Saksa üksused ja suurtükiüksused, sealhulgas mõned 20. Eesti SS-diviisi patareid.⁵²

3. piirikaitserügement, mis seni kaitses laia rinnet Vasknarva rajoonis, sai kitsama kaitselõigu Peipsi järve kirdekaldal Smolnitsa külast kuni Narva jõe läänekaldal oleva Eesti-Perevoloka (Djuk-Perevoloka) küalani. Eesti-Perevoloka külast kuni Karjati küalani, Permisküla ja samanimeline saar Narva jões kaasa arvatud, oli kaitsel 6. piirikaitserügement, Karjatist kuni Kuningakülani kapten Kommussaare politseipataljon (288. eesti politseipataljon). Kuningakülast kuni Poruni jõeni (Poruni jõgi suubub Narva jõkke u. 4 km Gorodenkost põhja pool) oli kaitsel paigutatud 4. piirikaitserügement. Poruni jõge mööda pöördus rinne Narva jõelt Puhatu soosse. Poruni jõe suudmest algas 2. piirikaitserügemendi

⁵¹ „Sakala” nr. 106, 14. juuli 1944.

⁵² T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 988, 993–994.

Miinipildujagu positsioonil.

3. piirikaitserügemendi suurtükipatarei leitnant Elkeni juhtimisel teel rindele.

kaitselõik ja kulges kaares põhja poole Putki küla suunas ning lõppes umbes Putki ja Poruni jõe vahemaa keskel. Seal edasi olid rindel Saksa üksused.⁵³

3. augusti lahing

Meinhard Leetma meenutas: „1. augusti õhtuks ulatus venelaste sissemurde sügavus 2 kilomeetrini meie pataljoni lahtise tiiva taha. [...] Nüüd oli venelastel suurepärane võimalus meie pataljoni ja rügementi rünnata selja tagant. Selle vältimiseks oli vaja kiires korras tuua kohale kaks pataljoni, [...]. Kuna 300. diviisil varud puudusid, siis oli vaja kaks pataljoni võtta kusagilt vaikesemast rindeosast.”⁵⁴

Hamilkar Mengel: „2. augustil puhkes raevutsev lahing Puhatu soos seal kaitsel oleva Teise piirikaitserügemendi ja ründavate punavägede vahel. Kuna Teine piirikaitserügement oma jõududega enam ei suutnud ründavat vastast tagasi suruda, palus ta diviisilt abijõude. Selleks abijõudude reserviks osutus Kolmanda piirikaitserügemendi II ja III pataljon, kes viidi veel samal õhtul pataljoniülemate kapten Kõlu ja kapten Juhani juhtimisel Puhatu soosse lahingusse. Selle lahingujõu väljatõmbamisel jäi senise rindelõigu kaitseks ainult rügemendi I pataljon major Purga juhtimisel, rünnakkompanii leitnant Lauri ja õppekompanii leitnant Palgi juhtimisel. Varud sellele lahingujõule moodustasid rügemendi staabikompanii kapten Vahari ja pioneerkompanii leitnant Meimeri juhtimisel. [...] Aga õnneks selle kohal venelased ei rünnanud.”⁵⁵

3. augustil likvideeris 3. piirikaitserügemendi II pataljon 11. Ida-Preisi jalaväediviisi ja 300. eriotstarbelise diviisistaabile alluvate üksuste rindelõigu vahelt läbi murdnud punaarmeeelased. Lahingud 2. piirikaitserügemendi lõigus jätkusid ka 4. augustil. Selleks päevaks olid 3. piirikaitserügemendi III ja II pataljon kandnud tõsiseid kaotusi.⁵⁶

3. augustil saadeti üks 3. piirikaitserügemendi pataljon üleleitnant H. juhtimisel 2. piirikaitserügemendi käsutusse Putki piirkonda, et kindlustada nende vasaku tiiva rinnet.

Meinhard Leetmaa: „Ülesande täitmiseks pidi see pataljon liikuma üle Havai saare (soosaar, autori märkus), sellest põhja pool oleva suure metsa põhjaservale. [...] Käisime metsaserval olukorraga tutvumas. Seal silmas ta 200 m pikkust purret üle sooriba suurde metsa, kuhu tema oma pataljoni pidi viima. Hoiatasin, et seda purret ei tohi kasutada metsa minekuks, kuna see on vastase vaatluse all ja kahurväe poolt sisse lastud. [...] Pat.ül. H. vastas, et tema mehed on „kääkkidega” (miinidega) harjunud ja saatis pataljoni üle purde. Kui kolm kompaniid üle purde metsa olid jõudnud, avasid venelased tugeva raskerelvade tule just sellele metsaosale, kus asusid üle purde metsa jõudnud kompaniid. Sajad miinid lõhkesid puude okstes ja kildude eest ei leitud kuskil varju. Sinna

⁵³ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 62; A. Purre. Võitlused Eestis 1944. lk. 44.

⁵⁴ M. Leetmaa. Sõjas ja ikestatud Eestis. Stockholm, 1979, lk. 190–191.

⁵⁵ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 125.

⁵⁶ T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 995.

lasksid veel kaks rasket haubitsapatareid hetksüütajale seatud mürskudega, külvates tuhandete kildudega surma ja hukatust. Üle jõudnud kolm kompaniid (300 meest) kandsid suuri kaotusi. Langenuid oli üle kuuekümne ja haavatuid 120. Neljas kompanii, mis ei olnud veel üle purde läinud, jäi terveks. Pärast lõunat koondas H. oma pataljoni riismed Havai saarele ja asus sinna kaitsele. [...] Rüg. ül. 2, kolonel Vermet, loobus H. kohtu alla andmisest pataljoni juhtimisel tehtud raske vea pärast.”⁵⁷

Hamilkar Mengel: „Kell 10.00 hommikul jõuab toetusosana kohale üks Kolmanda piirikaitserügemendi pataljon leitnanat Harjamaa juhtimisel. Värske täisarvulise pataljoni saabumisega tõuseb sõdalaste meeleolu. [...] Rügemendiülema käsu kohaselt pidi rünnakule minev Kolmanda piirikaitserügemendi pataljon viidama rünnaku lähtealusele eesliinist vasakule metsaga kaetud soosaarele. Sinna jõudmiseks pidi aga pataljon enne ületama täiesti lageda soo, mis oli aga punaste vaatluse ulatuses. Vaevalt oli pataljon saanud liikuma hakata, kui ta võeti punaväe poolt marulise raskerelvade ja jalaväe automaatrelvade tule alla. Lähemate minutite jooksul langes surnute ja haavatute näol rivist välja kümneid. Haavata sai ka kompaniülem leitnant Karm. Ta sai tabamuse käsivarde. [...] Umbes veerand tunni pärast oli ründavast pataljonist, kelle elavjõud koosnes neljasajast võitlejast, järele jäänud vaevalt saja sõdalase ümber. Kõik teised olid venelaste tulega rivist välja lülitatud või paremal juhul laiali jooksnud. Nii varises see suurepäraselt plaanitatud vasturünnak juba algfaasis kokku. [...] Kokkuvõetult see vasturünnak ebaõnnestus raskerelvade tuletõetuse puudumise ja eksliku juhtimise tõttu.”⁵⁸

Meinhard Leetmaa: „7. augustil võttis äsjasaabunud uus 3. rüg. pataljon kpt. Juhani juhtimisel 12. kompanii kaitseõigu üle. 12. ja 11. kompanii riismed jäid pataljoni varru ja pataljoni Kp⁵⁹ asus endisse asukohta tagasi.”⁶⁰

Kommentaariid 3. augusti lahingule

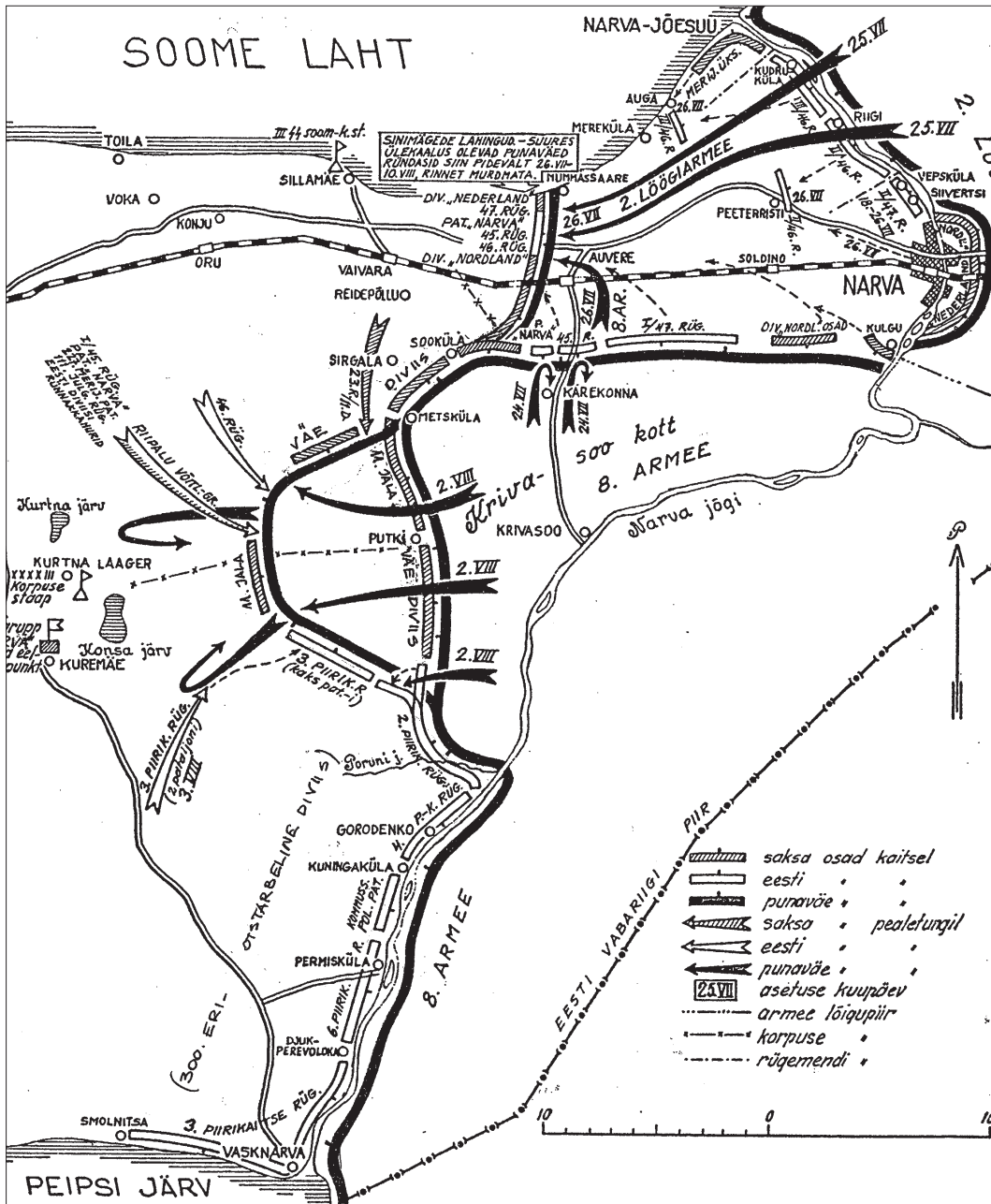
Miks ikkagi ebaõnnestus 3. piirikaitserügemendi II pataljoni rünnak? Kas süüdi oli raskerelvade tule toetuse puudumine (H. Mengel) või pataljoni ebaõnnestunud juhtimine (M. Leetmaa)? Sama segane on lugu üleleitnant H.-ga, kes ainult Mengelil esineb Harjamaa-nimelisena. Kas ta kuulus 3. piirikaitserügemendi II pataljoni koosseisu? Kes seda õnnetut rünnakut juhtis, jääb siiani segaseks. M. Laari arvates on M. Leetmaa poolt pakutud andmed rünnanud pataljoni kaotuste kohta liialdatud, langenuid võis olla kümme-kolm, teised väljalangenud olid haavatud. Kuna üks nendest oli kompaniülem leitnant Karm (leitnant Karm on H. Mengeli poolt nimetatud rügemendi lahingujõu kompanii ülemaks), siis tema kompanii kaudu saaks rünnanud pataljoni 100% tuvastada.

⁵⁷ M. Leetmaa. Sõjas ja ikestatud Eestis, lk. 204–205.

⁵⁸ H. Mengel. Suurim armastus IV, lk. 227–228.

⁵⁹ Komandopunkt.

⁶⁰ M. Leetmaa. Sõjas ja ikestatud Eestis, lk. 208.

Võitlused Narva rindel juulis–augustis 1944. aastal.

Kaardi originaal koguteoses „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas IX”, Stockholm, 1960. Joonistanud Karl Talpak, korrigeerinud Marek Nisuma.

Hamilkar Mengel: „Kui rinne on Puhatu soos stabiliseerunud, tõmmatakse Kolmanda piirikaitserügemendi pataljonid kümnenda augusti paiku soost välja ja liidetakse taas oma rügemendiga.”⁶¹

Ka see H. Mengeli väide on kaheldav, sest 3. piirikaitserügemendi III pataljon jäi antud rindelõiku – kaitsma Havai soosaart, kattes 300. eriotstarbelisele diviisistaabile alluva rindelõigu vasakut tiiba. Armeegrupi „Narva” lahingupäeviku andmetel vahetas III pataljon välja lahingutes kokkuviivanud 2. piirikaitserügemendi III pataljoni hoopis 13. augustil ja 3. piirikaitserügemendi II pataljon saadeti oma rügemendi juurde Narva jõe ülemjooksul alles 15.–16. septembril. 15. augustil võttis 3. piirikaitserügement üle 292. Eesti politseipataljoni ja 4. piirikaitserügemendi I pataljoni rindelõigu Permisküla saare vastas. 19. augustil määras diviisi staap 3. ja 6. piirikaitserügemendi eraldusjooneks Permisküla saare lõunatipust lähtuva joone. 3. piirikaitserügement oli kaitses Vasknarvast kuni Permisküla saareni.⁶²

1. septembril toimus armeegrupi „Narva” ülemjuhataja juures koosolek, kus muuhulgas arutati ka piirikaitserügementide võitlusvõimet. Kapten Aleks Kurgveli, kes oli Omakaitse ja Eesti SS-Leegioni kindralinspektori sideohvitser armeegrupi „Narva” peakorteris, teatel oli sakslaste arvates piirikaitserügementide paremusjärjestus järgmine: 2., 3., 6., 4., 5. ja 1. rügement.”⁶³

TAGANEMINE

Otto Lauri: „Siis augusti lõpul sai rügemendi ülem Kaerma teada, et venelased viivad oma raskeid relvi meie lõigust ära ja viivad alla lõuna poole. Sama tegid ka sakslased, ka nemad viisid oma relvi, eriti moodsaid, ära meie lõigust. Kuhu, seda meie ei teadnud. Paistis juba nii, et rinne hakkas lagunema. Tundemärgid olid. [...] Siis hakkasid mehed omal käel lahkuma – kadusid üksustest vaikselt ära. Vahel oli kuni kümme meest kadunud, eriti talumehed. Muist tuli muidugi tagasi. Paistis juba, et see asi hakkab viltu vedama.”⁶⁴

Septembri alguses oli kolonel Kaerma mõned päevad Tallinnas, Narva mnt. erahaiglas läbivaatusel. Tema puudumise kohta rindelt tegi 4. septembril järelepärimise kolonelleitnant Hermann Stockeby kindralinspektuurist, kellelt omakorda oli seda küsitud armeegrupi „Narva” peakorterist. Teatele, et kolonel Kaerma on Tallinnas haiglas, vastanud kapten Friedrich armeegrupi peakorterist: „Kaerma ärgu kiirustagu, hästi end välja ravigu, on sügis, peab neerudega väga ettevaatlik olema!”⁶⁵

Hamilkar Mengel: „17. septembri hommikul oli üldolukord endiselt

⁶¹ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 126.

⁶² T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 995–996.

⁶³ A. Kurgvel. Sõjapäevaraamat Tartu rindel 1944. Järelsõna Mihkel Hennoste. 1997. Käsikiri Eesti Sõjamuuseumis / Kindral Laidoneri Muuseumis, lk. 35.

⁶⁴ O. Lauri. 3. eesti piirikaitserügemendi saatusest, lk. 4.

⁶⁵ A. Kurgvel. Sõjapäevaraamat Tartu rindel 1944, lk. 45.

ebaselge. Side Tallinnaga oli juba ammu katkenud. [...] Samal päeval otsustas rügemendiülem saata leitnant Paali⁶⁶ Tallinnasse kindralinspektuuri, et saada paremat informatsiooni.”⁶⁷

Kolonelleitnant Juhan Vermet, 2. piirikaitserügemendi ülem, kirjutas 1944. a. sügisel oma aruandes Eesti SS-Leegioni kindralinspektorile, *Waffen-Brigadeführer* ja Relva-SSi kindralmajor Johannes Soodlale: „17. septembril 1944 kella 11.00 paiku saabus 2. Eesti piirikaitserügemendi KPsse *Gruppe Nord*’i staabist käsundusohvitser *Oberleutnant* Gennermann, kes andis edasi järgmise suulise korralduse:

„Eesti väeosad lahkuvad oma praegustelt positsioonidelt ja leiavad teistsugust rakendamist. Äraminek siit toimub arvatavasti homme, s. o. 18. sept. õhtul. *Gruppe Nord*’i komandör (*SS-Obersturmbannführer* krahv Randzau, rahvuselt taanlane)⁶⁸ käskis teha kõik vajalikud ettevalmistused (300. eriotstarbelisele diviisistaabile allunud üksused jaotati kahte lahinggruppi „Nord” ja „Süd”, kumbagi gruppi juhtis oma osastaap. Lõuna lahinggrupile olid allutatud 3. ja 6. piirikaitserügement, põhja lahinggrupile 4. ja 2. piirikaitserügement. Lühemat aega täitis lõuna lahinggrupi ülema kohuseid ka kolonel Kaerma. Krahv Randzau oli lahinggrupi „Nord” ülem. Täiendav käsk järgneb.”

Kell 17.00 tuli krahv Randzau 2. piirikaitserügemendi komandopunkti ja teatas, et „diviis (z. b. V. 300), kellele oleme allutatud, lahkub oma praegustelt positsioonidelt uue ülesande täitmisele. Milline see uus ülesanne on, seda ta ei ütelnud. [...] 2. ja 3. Eesti piirikaitserügemendid pidid *Oberst* Matuscheki⁶⁹ (lennuväelane) juhtimisel asuma lisaku, Alajõe riivpositsioonile. Tagasitõmbumine pidi algama järgmise päeva (18. sept.) õhtul. Kellaeg jäi lahtiseks, see lubati teatada täiendavalt.

Iga esijärgus asuv pataljon pidi jätma kontaktosadeks umbes ühe kompanii või igast esijärgu kompaniist ühe rühma pataljoniülemate äranägemisel. Kõik rindelt mittevajalik varustus, laskemoon ja relvad pidid veel samal päeval (17. sept.) ja järgneval ööl (17./18. sept.) ära saadetama, kusjuures vooride liikumine rindelt tahapoole võis toimuda ainult öösi, tagantpoolt rindele aga ka päeval. Vooride (hobu- ja motovoor) esialgseks asukohaks oli määratud Laekvere küla (Avinurmest kümme kilomeetrit loodes). Mootorvoo ja hobuvoo see osa, mis väeosade juures tarvilik ei ole, pidid liikuma veel samal (17/18. sept.) ööl määratud sihtkohta. [...] Kõik varustus, laskemoon ja relvad, mida väeosad oma vooridega üles tõsta ei suutnud, pidi saadetama rindelt tahapoole (Dobrina rajooni) väliraudteega. Selleks pidi iga väeosa esitama kohe *Gruppe Nord*’i staabile nõudmise tarvisminevate vagunite peale. [...] Kõik tagasitõmbumisega

⁶⁶ Tegelikult oli Eesti armee leitnant, Saksa armees automaatselt ülemlleitnandi auastme saanud rügemendi adjutant Evald Paal selleks ajaks kapteniks ülendatud (vt. eespool, autori märkus).

⁶⁷ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 127–128.

⁶⁸ Randzau (ka Rantzau, Ranzau) krahvid oli keskajal alguse saanud aadlisuguvõsa, mille juured olid Plöni kandis Holsteinis, mis kuni 19. sajandini kuulus Taanile (toimetaja märkus).

⁶⁹ Lõuna lahinggrupi ülem (autori märkus).

seoses olevad käsud ja korraldused pidid antama kas suuliselt või kirjalikult, mitte mingil juhul aga telefoni teel.”⁷⁰

18. septembri hommikul tõmbas 3. piirikaitserügemendi III pataljon end Puhatu soos vastasest lahti, hilisõhtul jätsid I ja II pataljon maha rindejoone Narva jõel. Samal ajal saadeti Rakke poole teele ka rügemendi patarei ja voorid. Et I ja II pataljon asusid kaitsel 300. eriotstarbelise diviisistaabi rindelõigu paremal tiival, siis jõudsid nad ka suhteliselt kiiresti soost välja ja asusid taanduvate üksuste etteotsa. III pataljon oli aga allutatud 2. piirikaitserügemendile, mistõttu taandus 3. piirikaitserügemendi põhijõududest eraldi.”⁷¹

Albert Veesalu: „Meile anti diviisist kõrgemalt poolt 18. septembril käsk jätta maha lahingupositsioon ja minna välja Krivasoost. Tulime oma 9. kompanii ja raskerühmaga jala välja Krivasoost läbi Varesmetsa küla lisakule. Sääli ühinesime Eesti piirikaitserügemendiga. Sinna oli koondunud ka meie ja kogu rügemendi hobumoonavoor. Kõik koos ja iga väeüksus oma moonavooriga hakkasime jala maanteed mööda liikuma edasi, mille pikkus oli sirgel teelõigul nähtav üle 2 km, läbi Tudulinna ja edasi läbi Avinurme.”⁷²

Meenutab 3. piirikaitserügemendi sõdur: „Minu kompanii jäeti rügemendi taandumist kindlustama. Pidime poole ööni rinnet hoidma ning siis kiirmarsil omadele järele ruttama. Rindel oli kõik rahulik ning nii võisimegi varsti taandumist alustada. Algul venisime 15–20 km vaevaliselt läbi soode. Pärast jõudime maanteele, kus oli veidi kergem astuda. Meie taga enam mehi ei tulnud, nii et pidime iga hetk iivanide vastuvõtuks valmis olema. Aeg-ajalt kaevasime paar tankitõrjemiini maanteele sisse, maskeerisime need ära ja marssisime edasi. Oli üsna ränk minek. Mehed olid kaua kaevikus istunud ning treenimata ning nii väsisid nad kiirelt ära.”⁷³

19. septembri hommikul liikus 3. piirikaitserügement Vasknarva teed pidi Tudulinna poole. Seal edasi pidi rügement liikuma läbi Avinurme Rakkesse. Kuna kõik Narva rindelt taanduvad lahingväeosad pidid alates Tudulinna kasutama ühtainust Avinurme–Rakke teed, tekkisid seal suured ummistused ja segadused.⁷⁴

Julius Põldmäe: „18. septembri südaööl sain pataljoniülevalt käsu: jätta öösel maha positsioon Narva jõe kaldal ning alustada vooriga liikumist mööda Peipsi põhjakallast lääne suunas, rindejoonele jätta hajutatult mõni paarispost, kellel aeg-ajalt vastaskallast tulistades simuleerida teatud aja vältel rindejoone püsivust. Asusin kohe käsu täitmisele. Rännakut alustasime juba öötundidel. Ilm oli 19. septembril soe ja päikesepaisteline, liikumine arenes takistuseta, ainult Alajõe kandis ründas paar vaenlase lennukit pardarelvadest meie voori, kuid kuulid ei tabanud. Pärast umbes 40 kilomeetri pikkust jalgsimatka

⁷⁰ J. Vermet, kol. ltn. 2. Eesti piirikaitserügemendi taandumine Narva rindelt 18.–21. sept. 1944. [Danzig, oktoober 1944] (kol. ltn. Vermeti seletus 2. Eesti piirikaitserügemendi taandumise kohta). Koopia, Arhiiv Eesti sõjamehed II maailmasõjas Eesti Sõjamuuseumi / Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivikogus, lk. 1–2.

⁷¹ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 129; M. Hennoste. Eesti piirikaitserügemendid 1944, lk. 16; M. Hennoste. Piirikaitserügementide taandumine Narva jõelt, september 1944. Porkuni lahing 21.09.1944, Adelaide, 1990, käsikiri Eesti Sõjamuuseumis / Kindral Laidoneri Muuseumis, lk. 1, 3.

⁷² Väljavõte veltveebel Albert Veesalu memuaaridest.

⁷³ M. Laar. Isamaa ilu hoiledes. Stockholm, 1997, lk. 150.

⁷⁴ A. Purre. Võitlused Eestis 1944, lk. 81.

jõudsimel öösel Tudulinna. Siia oli selleks ajaks kokku valgunud peale Peipsi kaldal asuvate väeosade kogu Narva ümbruse vägi, sest millegipärast ei olnud kasutatud taandumiseks Tallinn–Narva maanteed. Juba Tudulinna ilmnes rindelt taandunute keskel ilmne peataolek, mingit korraldavat või kontrollivat kätt tunda ei olnud. Teed olid vooridest ummistunud ning läbipääs raske, kuid kolonelleitnant Kaerma (16. septembrist kolonel) suutis oma energilise tegutsemisega viia oma rügemendi sellest ummikust läbi. Nii sattusime Tudulinna kogunenud tohutu sõjajõudude massi eelväeks.⁷⁵

Juhan Vermet: „Jõudnud Tudulinna umbes 20.00 paiku (19. sept.) selgus, et seal kõik teed ja tänavad algusest lõpuni olid täiskiilutud suurtükiväe ja vooridega. [...] Vahepeal kohtasin Tudulinna 3. Eesti piirikaitserügemendi ülemat kol. ltn. Kaermaad, kes ütles, et otsib ka oberst Matuschecki, kuid kustki teda ei leidvat. Temal (Kaermaal) oleval ülesandeks liikuda ühe pataljoni Avinurme ja teostada seal teedesõlme kaitset, kuni kõik väeosad nimetatud teedesõlme on läbinud. Oberst Matuscheck oleval lubanud pataljoni kiiremaks transporteerimiseks anda Tudulinna tema käsutusse 10 veoautot. Kuid nüüd ei oleval oberst Matuschecki ennat, samuti ka ühtki autot kuskil leida. Kol. ltn. Kaermaa lubas veel veidi aega oberst Matuschecki otsida ja, teda mitte leides, jalarännakorras Avinurme suunas edasi liikuda. Pärast seda ma kol. ltn. Kaermaad enam näinud ei ole, samuti ei ole temast ka midagi kuulnud. Ainult niipalju kuulsin järgmisel päeval (20. sept.), et kol. ltn. Kaermaa oleval oma kahe pataljoni öösel 19. vastu 20. septembrit Avinurme teedesõlme läbistanud, lüües sealt välja vastase nõrgad eelosad. Kellelt ma seda kuulsin, ei mäleta enam.⁷⁶ Hiljem osutus see teade aga ekslikuks.

Avinurme lahing – lühikokkuvõte

Mihkel Hennoste: „20. septembril kell 04.00 oli 6. piirikaitserügemendi I pataljoni ülem major Martsoo saanud rügemendiülemalt major Lillelehelt käsu liikuda edasi Avinurme suunas, kuhu olid suunatud ka 3. piirikaitserügemendi osad. Sakslaste poolt lubatud veoautod jäid 3. piirikaitserügemendil saamata.⁷⁷

Julius Põldmäe: „Ma ei tea, kas kolonel Kaermal õnnestus tuua Tudulinna välja kogu rügement, sest 1. pataljon alustas liikumist esimesena ja esimesena jõudsimel ka varahommikul ühele teeristile enne Avinurme küla. Siin oli vastas kolonel Kaerma, kes teatas lühidalt: „Punaväed on Tartu rindelt läbi murdnud ja iivan istub Avinurme teeristil sees.“ Pataljon sai käsu liikuda edasi Avinurme peale, tungida üle jõe ja lüüa vastane positsioonilt välja. J. Põldmäe kompanii sai major Purgalt käsu tungida ühe rühmaga üle silla ja teiste rühmadega ületada jõgi sillast paremalt.⁷⁸

Võib arvata, et 3. piirikaitserügemendi I pataljon alustas Tudulinna liikumist Avinurme suunas 19. septembril kella 24.00 paiku ja sattus Avinurmes

⁷⁵ J. Põldmäe. Mälestuskilde sõjateelt, lk. 163.

⁷⁶ J. Vermet, kol. ltn. 2. Eesti piirikaitserügemendi taandumine Narva rindelt 18.–21. sept. 1944, lk. 8.

⁷⁷ M. Hennoste. Piirikaitserügementide taandumine Narva jõelt, september 1944. Porkuni lahing 21.09.1944, lk. 3.

⁷⁸ J. Põldmäe. Mälestuskilde sõjateelt, lk. 163.

just äsja kohale saabunud punaarmeeelaste kaitsele, kes olid riivistanud Pärniku (Kõveriku) teede sõlmpunkti. Seega võis esimene kokkupõrge toimuda julgestusosade vahel umbes tund enne päikesetõusu ja kesta paarkümmend minutit. Edasi asus I pataljoni kallaletungi lähtealusele ning lahing algas kell 07.00.

Esimesena läks läbi Avijõe vastase positsioone ründama I pataljoni 1. kompanii leitnant Julius Põldmäe juhtimisel. Vaatamata sellele, et saadi vastase tugevat tuld nii miinipildujatest kui kahuritest, jõuti 100–150 meetrit jõest edasi peaaegu vaenlase positsioonideni. Kuna aga lahingul puudus igasugune üldjuhtimine (näiteks pataljoniülem Purga oli purjus), siis sai ründav kompanii varsti kaela ka oma raskerelvade turmtule ja oli sunnitud tõmbuma tagasi. Teine rünnak algas 11.20, kus muude üksuste seas osales ka II pataljon. Esialgu oli rünnak edukas, aga lõunaks kohale saabunud Punaarmee värsked soomusüksused tungisid kuni Avinurme kirikuni, kus oli 3. piirikaitserügemendi komandopunkt ja viimased kaitseüksused olid sunnitud taganema. Kell 13.00 oli selge, et Avinurme juures ei õnnestu läbi murda ning mehed valgusid põhjapoolsetesse metsadesse.⁷⁹

Avinurme lahingu kohta kirjutab 6. piirikaitserügemendi I pataljoni ülem major Mihkel Martsoo: „20. sept. suunati 6. rüg. I ja III pataljon Avinurme suunas, kuhu olid suunatud ka 3. piirikaitserügemendi osad. Seal käisid vihased lahingud, kuigi laskemoona puudus tunda andis. Umbes kella 3 paiku p. l. kohtasin metsatukas kol. Kaermaad, kes ütles, et temal enam laskemoona ei ole. Kuna punased koos tankidega ägedalt peale surusid, otsustasid kol. Kaermaa ja major Lilleleht katsuda lahti tõmmata vastasest väikeste gruppideni ja liikuda Peresaare suunas. Põhjus oli selles, et laskemoonalaod, samuti tankitõrje relvade moonatagavarad oli sakslaste poolt õhku lasknud ja paljaste kätega punaste tankide vastu oli võimatu astuda. Mina koos Lillelehe ja patül. II kpt. Lippmaaga liikusime mööda soo äärt Peresaare suunas, kol. Kaermaa oli väsinuna ühele kraavi äärelle maha istunud ja sellest peale pole temast enam teateid. Mind, koos Lillelehe ja kpt. Lippmaaga ootas hiljem Siberi sõit.“⁸⁰

Ei ole teada, kas ükski neist gruppideist ka 21. septembril Viru-Roelasse (Peresaarest sinna on üle 25 km) välja jõudis. Igatahes Viru-Jaagupisse jõudes olid taganevad väeosad lootusetult segi läinud, mehed hoidsid kokku vaid kompaniisuuruste üksustena ja igasugune juhtimine puudus. Mis sai tagapool liikuvast 3. piirikaitserügemendi III pataljonist, ei ole teada.

Avinurme lahingu ajal jäid kõik väeosad ning sadu sõjapõgenikke, kes liikusid Tudulinna Avinurme suunas, teele seisma. Kuna lahing ei olnud veel lõppenud ja üldjuhtimine puudus, tekkis teelolijate hulgas ummik ja segadus. Osa väeosi tahtis Rakkesse minekuks kasutada Tudulinna–Oonurme teed. Kui nad aga ümber pöördusid, ei saanud nad edasi liikuda vastassuunas tulevate väeosade tõttu. Sellist peataolekut kasutas oskuslikult ära vaenlase

⁷⁹ A. Purre. Võitlused Eestis 1944, lk. 85; J. Põldmäe. Mälestuskilde sõjateelt, lk. 163–165.

⁸⁰ M. Hennoste. Piirikaitserügementide taandumine Narva jõelt, september 1944. Porkuni lahing 21.09.1944, lk. 3.

Sõjapõgenikud septembris 1944.

lennuvägi, külvates pidevalt taganevad üksused üle pommisaju ja pardarelvade tulega. Seetõttu hukkus palju sõjaväelasi ja tsiviliste. On tõenäoline, et paljud 3. piirikaitserügemendi III pataljoni võitlejad varjusid ümbritsevasse metsadesse, kuid vähemalt üks osa pataljoni suundus Tudulinna Oonurme peale.

Albert Veesalu teatel jõudis 9. kompanii ja raskerühm välja Porkuni mõisani: „Öösel tegi meie luure kindlaks, et Porkuni mõisas on üks väiksem Vene väeüksus sees. Seepärast meie väeosa kõrged ülemused arutasid omavahel, kuidas minna edasi üle lageda Porkuni mõisa põllu, mis on umbes 2 km pikk. Siiski otsustati järgmisel hommikul kell 11–12 ajal minna, rügement terves koosseisus ja terves pikkuses, ning moonavoor järel, üle lageda mõisa põllu lootusega, et väiksem vastane nii suurt väge nähes ei julge rünnata. Nii oligi. Meie 9. kompanii ja raskerühm oli meie väeosa kolonni tagumises otsas, meie järel hobumoonavoor. Kui meie jõudsime umbes poolde mõisa põldu, siis alles hakkasid Porkuni mõisa pool paugud käima, meie väeosa kolonni eesotsa ja Vene väeosa vahel. Kui meie jõudsime oma väeosa kolonni lõpus Porkuni sillani, ei läinud meie üle silla venelastega sõdima, vaid läksime paremat kätt jõe kallast mööda väiksemat teed pidi edasi koos paljude meie rügemendi sõdurite ja ülemustega. Õhtul jõudsime ühte metsa, kus ülemused kutsusid meid oma ümber kokku ja ütlesid, et nüüd on meie missioon lõppenud. Katsuge igaüks ise õnnelikult koju saada. Parem, kui lähete väikeste salkadena või kahekesi.”⁸¹

3. PIIRIKAITSERÜGEMENDI ÜLEM KOLONEL MART KAERMA

Martin Kaerma (Haber) 2. veebruar 1897 – 8. aprill 1948

Mart Haber mobiliseeriti I maailmasõja ajal Vene armeesse, lõpetas 1917. a. septembris lipnikekooli ja ülendati ohvitseriks. Vabadussõjas võitles Mart Haber Eesti sõjaväes ja sai Petserimaal Laura all haavata – kuul läbis rindkere. Pärast Vabadussõda jäi ta edasi sõjaväeteenistusse, teenis Kaitseväe Ühendatud Õppeasutustes ja astus 1929. a. katsetega Kõrgemasse Sõjakooli, mille lõpetas 1931. a. diplomitööga „Eestlane sõdurina. Järeldusi kaitseväe komplekteerimisel, ettevalmistamisel ja juhtimisel”. Ta ülendati 24. veebruaril 1933 majoriks ja 24. veebruaril 1940 kolonelleitnandiks. 1930. aastatel oli ta Sõjavägede Staabi staabiohvitser, 1936. a. autasustati teda Kotkaristi IV klassi teenetemärgiga. 1940. a. 27. septembril registreeriti tema nime eestindamine: Haberist sai Kaerma.⁸²

Eesti ohvitseride arreteerimise ajal Värskas pääses Kaerma imekombel, hiljem korraldas ta Punaarmee 22. territoriaalkorpusest Saksa poolele üle läinud või vangi langenud eesti sõjaväelaste toitlustamist ja vabastamist Pihkva vangilaagrist. Ta uuris ka 1941. a. Värska laagrist Venemaale saadetud eesti ohvitseride saatust.

⁸¹ Väljavõte veltveebel Albert Veersalu memuaaridest.

⁸² Sõjavägede Staabi ohvitseride teenistuslehtede register. Eesti Riigiarhiiv, fond 495, nim. 1, s.-ü. 58; Kõrgem Sõjakool 1920–1931. Tallinn, 1931, lk. 86, 91 ja pilditahvel; Onomastika NET, <http://www.history.ee/ono/>, vaadatud 30. detsembril 2004.

Kapten Mart Haber.

Foto Kõrgema Sõjakooli lõpualbumist.

Saksa okupatsiooni ajal oli ta Eesti Omavalitsuse Haridusdirektooriumi rahvakasvatuse osakonna juhataja. 1944. a veebruaris määrasid Eesti SS-Leegioni kindralinspektor kolonel Johannes Soodla ja Omakaitse Peavalitsuse direktor kolonel Arnold Sinka ta 3. piirikaitserügemendi ülemaks.⁸³ Tema määramisel rügemendiülema kohale oli ta lausunud: "Olgugi et ma olen haige (sapikivid), tahan ka mina isamaad teenida tema raskel saatusetunnil!" 16. septembril 1944. a. ülendati Mart Kaerma koloneliks.

Kui 20. septembril 1944 oli selge, et 3. piirikaitserügemendi Avinurme läbimurre ei õnnestu, olevat kolonel Kaerma oma sõduritele kurvalt öelnud: „Uut rinnet ei ole ega tule. Katsuge igaüks ise punaväe rõngast välja pääseda. Olgu Eesti mets teile kaitsjaks!”

Nagu paljud teisedki võitlejad, jõudis ka kolonel Kaerma mööda metsi seigeldes kodutaluni välja – Rapla ligidale Raikküla jaama lähedale. Kuna ta oli vana sõjamees, siis tundis ta hästi konspiratsioonireegleid ja tema tulekust teadsid ainult abikaasa ja vend. Nii varjas ta end neli pikka aastat. 1948. a. kujunes olukord, kus rohkete haarangute tõttu võis eeldada arreteerimisi. Kolonelile oli selge, et selle tagajärjel repressseeritakse kahtlemata ka perekonda ja ta tegi ennastsalgava otsuse: et pere võiks jääda vabadusse, peab tema surema! Aprillis see juhtuski. Tal oli varutud tsüaankaaliumiampull. Abikaasa ja vend matsid koloneli öösel salaja ta oma armastatud talumaa mulda. Kartulikuuhja alla, sest ka surnukeha võis olla asitõend elavate vastu.⁸⁴

⁸³ T. Hiiu, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 974.

⁸⁴ H. Mengel. Suurim armastus II, lk. 103; M. Hennoste. Piirikaitserügementide taandumine Narva jõelt, september 1944. Porkuni lahing 21.09.1944, lk. 3; Ajaleht „Rukkilill”, detsember 2004.

M. Nisuma

SUMMARY

The 3rd Border Defence Regiment

Marek Nisuma

Historian

The formation of the 3rd Border Defence regiment began on February 1, 1944. The 1st battalion was formed in Pärnu County, the 2nd in Viljandi County and the 3rd in Lääne County and Saaremaa. The reserve battalion was completed of men from all these counties. Major Paul Lilleleht, Commander of the Pärnu Omakaitse Territorial Regiment, was in charge of the formation. Lieutenant Colonel Mart Kaerma was appointed Commander of Regiment and the HQ was situated in Pärnu. The artillery battery was formed in Ulila, Tartu County and only on the front the Assault Company, the Heavy Machine Gun Company and the Training Company were formed.

As of April 1, the regiment consisted of 57 officers, 263 NCOs and 2,326 soldiers. The armament consisted of German, Dutch, French and Russian rifles, which were later replaced with German ones. Maxim, Colt and the German 08 machine guns were used, mortars were of German origin, pistols Czech 7,65 mm-s and in addition automatic pistols and British light cannons were used. Different horse vehicles were distrained and later the regiment also received 10 lorries, 6 cars and some motorcycles and bicycles. The uniform was German, but it and especially the boots were small for Estonian men.

In February the regiment was moved to the Pala area to Lake Peipus coastal defence, and the training of men began. The regiment received additional gear from Tartu.

In March a partisan unit consisting of approximately 400 men, reached the Mustvee region. The local *Omakaitse* troops and one battalion of the regiment took part in eliminating this unit and as a result almost 70 red fighters were killed.

In mid April the regiment was relocated to the Tudulinna-Lohusuu district. Training, construction of positions and coastal defence took place in Tudulinna. This is also where the Assault Company was formed.

Starting form May 1944, the regiment defended the Narva front section from Vasknarva to the Permisküla village on the Narva River headwaters. There was almost no military action, only sparse fire between the fighting parties. Enemy's aircraft rarely also bombed the area near the location of the regiment's command and the nearby forest. This part of the front section was an example of trench warfare and as the ammunition on the Estonian side was limited, enemy fire dominated.

In winter and spring the 3rd Border Defence Regiment was subordinated to different German infantry divisions, that in turn were under the command of

the 26th and 43rd German Army Corps of the Army Detachment Narva. In July the 300th Special Purpose Divisional Headquarters under the direct command of the Headquarters of the Army Detachment Narva took over the command of the Estonian border defence regiments on the southern part of the Narva Front.

In June 1944 part of the regiment was occupied in building fortifications in the Karjamaa region. They were able to complete trenches, rifle pits and sets for heavy weaponry. In addition, the area in front of the trenches was cleaned of bushes and lower trees. But as the men lacked pioneer equipment, they were not able to finish work on the bunkers.

At the end of July the enemy started reconnaissance assaults with platoon-size units. The companies of the regiment easily repulsed these attempts.

At the beginning of August two battalions of the regiment were introduced into combat in the Puhatu moor to help the 2nd Border Defence Regiment fight the enemy.

On retreat, the 3rd Border Defence Regiment took part in the Battle of Avinurme but was unable to break through the Red Army's besiege. Most of the regiment was killed, taken POWs or spread out to the woods.

Boris Kull USA armee mustas vormis.
Fotod ja dokumentide koopiad erakogust.

SAKSAMAAL USA OKUPATSIOONITSOONIS MOODUSTATUD EESTI TÖÖ- JA VAHIKOMPANIIDEST

Kristjan Luts
Laidoneri Muuseumi teadur

SISSEJUHATUS

Minu uurimustöö võtab vaatluse alla Eestist pärit mehed ja naised, kes Teise maailmasõja käigus või pärast seda põgenesid Saksamaale ning leidsid tööd USA okupatsioonitsoonis moodustatud töö- ja vahikompaniides. Töö eesmärgiks on uurida ja laiemale avalikkusele tutvustada seni kesist uurimist pärvinud, ent Eesti sõjaajaloo seisukohalt olulist valdkonda.

Ameerika vahipataljonide ajalugu on uurinud pigem väliseestlased, kodumaal on huvi selle vastu olnud väiksem ning materjali vähem. Fakti, et eestlastest koosnev vahipataljoni kompanii teenis Nürnbergi protsessil sõjakurjategijaid valvates, on rõhutanud vaid vahipataljonis teeninud mehed oma piiri taga ilmunud mälestustes.

Töö koosneb kahest osast. Esmalt analüüsin olukorda, millest eesti soost sõdurid ja nende lähedased end pärast sõja lõppu leidsid – elu ja teenistus okupeeritud Saksamaal. Teine osa portreerib kahte kompaniides teenistust leidnud eestlast.

Uurimustöö aktuaalsus seisneb selles, et kui Eesti sai 2004. aastal NATO ametlikuks liikmeks, suurenes Eesti–USA alliansi tähtsus veelgi. Seda enam tuleb selle ajaloolist tagapõhja uurida ja tutvustada.

Uurimustöö allikatena kasutasin ajaleheartikleid (Võitleja, Eesti Päevaleht, Postimees). Taustateadmiste omandamiseks oli olulisel kohal koguteos „Eesti saatusaastad 1945–1960“, aga samuti „Kepp mul käes ja mantel üle öla...“ (Boris Kull) ning „Eestlane väljaspool Eestit“ (Raimo Raag).

TÖÖ- JA VAHIKOMPANIID SAKSAMAAL USA OKUPATSIOONITSOONIS

Pärast Teise maailmasõja lõppu seisid sõja võitjad uudsete probleemide ees:

1. Lääne-Euroopas oli mitmemiljoniline ja paljurahvuseline sõjapõgenike mass;
2. Lääneliitlaste kätte olid sõjavangi sattunud Saksa armees Nõukogude Liidu (NL) vastu sõdinud Kesk- ja Ida-Euroopa rahvaste sõjaväelased.

Viimasesse gruppi kuulusid ka Eesti, Läti ja Leedu võitlejad. NL, kes oli nimetatud vabariigid anastanud ja annekteerinud, nõudis lääneliitlastelt „oma

kodanike" väljaandmist, et neid reeturitena karistada. Lääneliitlased polnud aga Baltikumi anneksiooni tunnistanud.¹

Lääneliitlaste arusaamad Balti võitlejatega käitumisel ei olnud ühtsed ja vastavate riikide välisministeeriumitel puudus ühine kontseptsioon. Esines ka juhtumeid, kus eesti võitlejad anti välja venelastele, seda eriti Prantsuse hallatavas okupatsioonitsoonis.

Teorias olid nii skriinimised² kui repatrieerimised Saksamaal okupatsiooni läbiviidavate jõudude poolt täpselt reglementeeritud. Tegelikuses lähtusid sõelumist ja pagulaste kodumaale saatmist läbiviivad ametnikud aga oma seisukohtadest, poliitilistest vaadetest ning halvemal juhul oma suvast. Nii skriinimiste kui ka repatrieerimiste puhul sai baltlaste elu ja tuleviku suhtes määravaks Jalta konverentsil otsustatu, mis põhimõtteliselt kohustas baltlasi repatrieerima. Kuigi USA ei olnud Baltikumi anneksiooni tunnistanud ja seega pidas siit pärit inimesi jätkuvalt oma riigi kodakondsusesse kuuluvaiks, esines juhtumeid, kus eestlasi, lätlasi ja leedulasi peeti nõukogude kodanikeks, kellele laiendati kodumaale tagasipöördumise kohustust. Sunniviisiliselt repatrieeritud eestlaste arv kõigub küllaltki suurtes piirides – usaldusväärseks võib pidada Indrek Jürjo hinnangut: 11 125 inimest.³

Tollal Briti, USA ja Prantsuse traataedade taga sõjavangis olevate Eesti sõdalaste siht oli lihtne: hoiduda väljaandmisest Eestit okupeerivale võimule, vabaneda vangist, leida üles omaksed ning hankida ülalpidamist. Eialgu oli põgenike olukord keeruline ja väljavaated sihtide saavutamiseks ahtad. Pärast kontakti loomist Eesti Vabariigi saadiku A. Tormaga Londonis, soovitas ta (USA tsooni osas) võtta kontakti Eesti saadiku ülesannetes oleva peakonsul Johannes Kaivuga New Yorgis. Diplomaatilisel teel ei saavutatud midagi positiivset, kuna mõnel pool ei peetud isegi soovitavaks liitlasi sellise küsimusega tülitada. Vaatamata paljudele takistustele edenes aktsioon ometi nii kaugele, et esimesed 22 eesti sõjavangi vabanesid juulis 1945. a. ja viimased novembris 1946. a.⁴ Paljuski sai see võimalikuks tänu USA okupatsioonitsoonis töötavate sõjaväelaste vastutulelikkusele ja õiglasele meelele.

Ent sõjavangist vabanemine ei toonud põgenike probleemile lahendust, pigem tekitas neid juurde. Eesti sõjavangide vabastamisega oli seotud otsene küsimus: kuhu saata neid n.-ö. „toidule ja seebile”? USA tsooni *United Nations Relief and Rehabilitation Administration* (UNRRA) ei andnud neile *Displaced Personi* (DP, dipii) staatust. Seda enam oli nende meeste rakendamine Saksamaal USA okupatsioonitsoonis valve- ja tööteenistusse balti rahvastele suursaavutuseks. Kuivõrd UNRRA eesmärk oli repatrieerida neid isikuid, kes olid sunniviisil Saksamaale toodud, ei olnud baltlased, kes olid põgenenud kommunismi terrori

¹ Puurand, Valdek. Veerandsada aastat USA armee balti üksusi. Võitleja 3/1971, lk. 5.

² Skriinima – läbi sõeluma. Skriinimine oli protsess, mille eesmärgiks oli välja selgitada, kas laagris olevatel isikutel on õigus saada juriidilist, materiaalist ja poliitilist abi. Need, kel seda õigust ei leitud olevat, sunniti laagrist lahkuma.

³ Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996, lk. 16–17. Täpsustava märkusena tuleb lisada, et väljatoodud arv peegeldab lisaks Saksamaalt repatrieeritutele ka Poolast, Tšehhist ja mujalt venelaste poolt kodumaale tagasi viidud või otse Siberisse saadetud isikuid.

⁴ Puurand, Valdek. Veerandsada aastat USA armee balti üksusi. Võitleja 3/1971, lk. 5.

eest, repatrieeritavad ja sellepärast otsustasid kolonel Orville Martin ja kapten Nathan Moxley vahi- ja töökompaniidesse rakendada just baltlasi. Nimetatud meeste ettevõtmisel rajati ajavahemikus 1946. a. juulist kuni 1947. a. jaanuarini 26 Balti kompaniid.⁵ Töö *Baltic Guard*'is andis endistele sõjavangidele võimaluse inimväärseks eksistentsiks, nad paigutati elama kasarmutesse, neid toitlustati USA armee poolt ning nad said palka Saksa rahas.⁶

Kompaniidel tekkis vajadus kompetentse administraatori järele, kes oleks dipii, oskaks keeli ja oleks hea organisaator. Sellele kohale kandideeris eestlane Walter Niilus, kes mitme keele valdajana oli töötanud UNRRA põgenikelaagrite administratsioonis. Walter Niilus nimetatigi alates 22. maist 1946. a. ametisse tiitliga *Chief of Mixed Civilian Labor and Service Company*. Tema ametkond oli 30-liikmeline, peatselt algas tööliste värbamine. Kahe nädala jooksul oli kompaniis juba 300 liiget.⁷

Ameeriklastel oli vahi- ja töökompaniide loomiseks ka omapoolne praktiline vajadus. Tiit Noormets Eesti Riigiarhiivist on Reaktorile antud intervjuus märkinud, et „...need vahipataljonid kutsusid ameeriklased kokku eelkõige sõjajärgse Saksamaa ülesehitamiseks ja näiteks ladude valvamiseks, sest oma mehed naasid sõja lõppedes kodumaale.”⁸

Töö- ja vahikompaniide arv kasvas kiiresti. Aasta lõpuks oli üksustes juba 1800 isikut. 1948. aastaks võis loetleda vähemalt kaheksat eestlastest moodustatud kompaniid: 8716., 8745., 4027., 8090., 2040. ja 8121. töökompanii ning 4221. ja 4229. vahikompanii. Sõjavägi, kolonel Martin ja kapten Moxley olid töö tulemustega ülimalt rahul. Seda olid muidugi ka tööliised, eriti endised sõjavangist pääsenud sõdurid. Töötingimused olid head ja õhkkond sõbralik. Rahuldustundega võis ka kompanii juht Walter Niilus märgata suuri muudatusi endiste sõdurite enesetundes. Kui nad enne tööleasumist olid välja heidetud UNRRA laagritest ja Saksa ühiskonda mitte vastu võetud, siis nüüd esinesid nad julgelt ja enesekindlalt. Walter Niiluse küsimusele, miks kapten Moxley just baltlasi, kes hiljuti oma relvad maha olid pannud, oma vahiüksustesse määras, vastas viimane: „Ma olen ise sõjaväelane. Tunnen seda korda. Need mehed kohanevad rutem uute ülesannetega. Ja kuhu lähesisidki kõik need, kes on nagu jooksval lindil laagritest välja skriinitud?”⁹

1947. a. tuli UNRRA-l oma töö üle anda uuele *International Refugee Organisation*’ile (IRO). 1. juulil põgenike hooldamise üle võtnud IRO peaeesmärgiks oli emigratsioon. Saksamaa tuli järk-järgult vabastada sõjapõgenike koormast ning väljaränne intensiivistus seetõttu kordades. Viimasest annavad hea ettekujutuse eestlaste kohaliku ajakirja Pildipost pealkirjad: „Kanada vajab ajusid”, „Kanadalasi huvitab eestlaste käsitöö”, „Tahaksime teid kõiki siia (USAsse)”, „Dipiide töötingimusi USAs”, „Kas ostame Kanadas farmi?”¹⁰

⁵ Sealsamas.

⁶ Sealsamas.

⁷ Võitleja 3/2002, lk. 5.

⁸ Reaktor, 3. aprill 2004, lk 7.

⁹ Võitleja 3/2002, lk. 1–2.

¹⁰ Kull, Boris. Kepp mul käes ja mantel üle öla..., lk. 147.

Siinkohal peab rõhutama, et USA omab väga olulist rolli põgenike vastuvõtmisel ja neile uue kodumaa pakkumisel. Teine maailmasõda oli põhjustanud suure emigrantide voolu, mille kontrollimiseks ja reguleerimiseks võeti 1948. a. vastu Põgenike Seadus (*DP Act*), mis puudutas otseselt ka Kesk- ja Ida-Euroopast pärit põgenikke.¹¹

8090. EESTI TÖÖKOMPANII¹²

8090. Eesti töökompanii ajalugu algab kaudselt Schwabachis loodud Segarahvusliku 6902. töökompanii (*Mixed Civilian 6902 Labor Service Co*) loomisega. Kompanii oli suhteliselt suurearvuline ja koosnes valdavalt eestlastest ja lätlastest, mõne leedukaga sealhulgas. Kompanii tööks oli toidu- ja riidelao korrashoidmine ja ka Schwabachi ümbruskonna Ameerika armee üksuste varustamine toidu ja riietega. Riietuseks anti töö- ja vahiüksustele ettenähtud mustavärviline armeevorm. Palka maksti Saksa töötajate normi kohaselt Saksa rahas.

1947. a. varakevadeks kuivasid Schwabachi toidulao ülesanded niivõrd kokku, et sealset kompaniid ei olnud enam vajalik pidada. Mehed valgusid laiali, kes teistesse kompaniidesse või eraellu, kes taotles pääsu Belgiasse söekaevandustesse.

Osa meeskonnast saadeti Käferthali, et minna sealt täienduseks teistesse eesti ja läti kompaniidesse. Käferthalis oli parajasti formeerimisel kapten O. Mustkivi kompanii ning paljud endised Schwabachi mehed viidigi üle kapten Mustkivi alluvusse. Tema formeeritud kompanii transporditi peatselt Frankfurti ja sai numbriks 8090. Vastloodud üksuse ülesandeks sai ühe *ordnance*-depoo teenindamine. Ameerika sõjaväes tähendab *ordnance* relvade ja auto-osade hooldamist ja varustamist. Kompanii täielik nimetus oli seega *8090 Labor Service Company, Ordnance Depot, Estonian*. Kompanii esimeseks tööks oli Frankfurti *ordnance* depoo korrastamine, ümbruskonna väeosade varustamine mootorsõidukite osadega, mototranspordi organiseerimine ja autode surnuaia, kus oli umbes 500 sõidukit hunnikusse aetud, likvideerimine. Kompanii teenis peagi suurt imetlust ameeriklaste juures. Kompanii järelvalveohvitser leitnant E. Wheelwright oli palgamaksmise juures väga imestunud, kui nägi, et iga mees kirjutas oma nime korraliku käekirjaga. Samuti pälvis kompanii tunnustust oma tööga. Peagi olid lagunened hallid korda seatud, teed kivikillustikuga sillutatud, riulid värvitud ja palju muid töid sooritatud. Tänu eeskujulikule tööle oli 8090. Eesti töökompanii üks esimesi, kes sai kirjaliku kiituse sõjaväeringkonna komandeerivalt kindralilt, brigaadikindral R. Duffilt.

Töö- ja vahikompaniide asutamine ei mahtunud loomulikult kommunistide hinge. Vaevalt olid esimesed üksused formeeritud, kui Tallinna raadio hakkas andma saateid töökompanii mahategemiseks, nimetades kapten

¹¹ *Displaced Persons' Camps*. <http://www.dpcamps.org/dpcamps/migration.html>. 20. detsember 2005.

¹² Lipping, Elmar. Eesti mehed *US Army* teenistuses. Eesti saatusaastad 1945–1960 IV, lk. 94–99.

N. Moxleyd bandiidiks ja kapten V. Puurandi aferistiks. Kompanii mehi võrreldi mustade meestega, kelle hing olevat sama must kui nende vorm, mis neil seljas. Teisel korral ähvardati karistusega: iga mees saavat 5 aastat vangistust kommunistide kätte langemisel; iga pael vormil toovat aga kohe 5 aastat juurde.

Mis puutub vormiriietusse, siis mustavärviline vorm kestis kuni 1952. a. Pärast seda sai ametlikuks vormiks halli värvi vorm. Vahipostil olles või õppustel tuli kanda ameerika sõjaväe rohelist tööriietust – *fatigue*.

Töökompaniide iga ei olnud alguses sugugi kindel. Kogu aeg leidsid aset muudatused ja koguni sagedased kompaniide likvideerimised. Niisugune olukord lõi ebakindluse. Alles 1948. a. suvest, see on ajast, mil hakkas funktsioneerima Berliini õhusild, hakkas töökompaniide saatus kindlamat ilmet võtma. Eestlaste seas anekdoodina liikuv jutustus võiks olla iseloomulik, näitlikustamaks töökompaniide tähtsuse tõusu. Nimelt teeb Berliinis Punaarmee marssal V. Sokolovski Ameerika kindralile L. Clayle ettepaneku vabatahtlikult Berliinist välja tõmbuda. Sokolovski Clayle: „Vaata, kindral Clay, mul on käepärast 6 diviisi ja ameeriklastel oleks soovitamam Berliinist lahkuda.” – „Ei, marssal Sokolovski, mul on Frankfurtis 6 Balti *Labor Service* kompaniid ja ma jään Berliini.” Ilmselt viitab too anekdoot Tartu rahukonverentsile, kus Eesti kindral J. Soots lubas samuti uue Vene diviisi väljatoomisele vastata uue Eesti kompanii rindele saatmisega.

Berliini õhusilla ajal pidi 8090. Eesti töökompanii hoolitsema, et suurenenud mototransport töötaks, osaleti laadimistöodel ja aidati üldiselt kaasa õhusilla toimimisele. Berliini õhusillaga paralleelselt algasid ka tööd sõjaliste baaside väljaehitamiseks Pfalzi metsades, Kaiserslauterni ümbruses. Nõudmine töökompanii tüüpi üksuste järele kasvas ja kõik vabad kompaniid suunati Pfalzi metsadesse. Ka mitmel Eesti kompaniil, sh. 8090. Eesti töökompaniil, tuli seal lageda taeva all tööle asuda.

Kuigi 8090. Eesti töökompanii 1949. a. suvel Kaiserslauterni toodi, ei saanud kompanii enam kaua püsida, sest uus emigratsioonilaine viis mehi pidevalt minema. Kompanii likvideeriti 1949. a. lõpus. Osa mehi viidi üle Läti pioneerikompaniidesse, teised aga 4221. Eesti vahikompaniisse.

4221. EESTI VAHIKOMPANII

Kuna ameeriklaste poolt oli juba moodustatud poola rahvusest üksusi ja eesti mehed, kes olid kodutuks jäänud UNRRA skriinimise tõttu, vajasisid peavarju ja toitu, tekkis mõte proovida ka nende heaks midagi ära teha. Mõtte algatajad ja idee agarad pooldajad olid Vaido Viitre (endine kahurväehvitser), mereväe ohvitser ja Eesti allveelaeva „Lembit” kapteni abi Valdek Puurand ja eestisõbralik endine Ameerika lennuväe kapten Nathan Moxley, kes tollal oli UNRRA teenistuses. Eialgu saadi sõjaväe peakorterist luba väikese mudelüksuse moodustamiseks Nürnberg-Fürthi sõjaväestaabi ja sõjaväepoe

valvamiseks. Koosseisus oli 17 meest koos kahe juhiga (leitnant Artur Tammaru ja seersant Arvi Ulpus). Paari-kolme kuu möödudes saadi suurendada üksus 42-meheliseks, ülesandeks valvata sõjaväeposti ladusid.¹³

Ameeriklastest ülemused olid eestlaste teenistusega väga rahul. Erilist heakskiitu avaldas kolonel Orville Martin, mis tuli kasuks ka hiljem, koostöös sõjaväe peakorteriga Frankfurdis.

1946. a. sügisel saadi korraldus moodustada kompanii suurune üksus (umbes 300 meest) ja saata see Mannheimi kahekuulisele väljaõppele. Värbamisrühmad moodustati USA tsooni eesti laagreis: Augsburgis, Geislingenis ja „Valga“ laagris. Kandidaatidelt nõuti vaid head tervist ja sõjaväelase kasvatust. Hiljem selgus, et 92%¹⁴ vastuvõetuid olid endised leegionärid ja lennuväe abiteenistused. Aga *US Displaced Persons Commission Headquarters*’i otsusega ei olnud Relva-SSi kuulumine takistuseks USAsse emigreerumisel.

Moodustati 4221. Eesti Vahikompanii Nürnbergis. Selle alaline juhtkond koosnes ülem kapten Vaido Viitrest, ülema abi vanemleitnant Eduard Limionist ja kompanii vanem vanemseersant Hugo Nõmmjärvest. Kompaniis oli kuus relvarühma ja staabirühm:

1. rühm, ülem leitnant Tarmo Rae, vanem seersant Arvi Sova;
2. rühm, ülem leitnant August Ilves, vanem seersant Enel Pool;
3. rühm, ülem leitnant Artur Tammaru, vanem seersant Arvi Ulpus;
4. rühm, ülem leitnant Konstantin Kallas, vanem seersant Palomaa;
5. rühm, ülem leitnant Elmar Kütt, vanem seersant Kaasik;
6. rühm, ülem leitnant Loorents Palm, vanem seersant Meinhard Tallerma;
7. staabirühm, ülem seersant Hugo Nõmmjärv. Siia rühma kuulusid autojuhid, mehhaanikud, kokad, kirjutajad, varustus- ja relvalaoteenistujad, sanitarid ja puusepad.

Paar kuud kestnud väljaõppel (toimus oma juhtkonna juhtimisel, relvade alal käis kohal Ameerika sõjaväeinstruktor) tehti riviõppust, laskmist, siseõppusi vahtkonna teadusest ja muud. Igapäevane väliõppus lõppes kell 21.00 Eesti hümni laulmisega.

Veebruari lõpus sai õppeaeg läbi ja kompanii transporditi rongiga Nürnbergi läheduses asuvasse Dutzendeichi kasarmusse. Kompanii peamiseks ülesandeks sai Nürnbergi sõjatribunali ja vangla valvamine. Peale kohtumaja ja vangla olid eestlastest vahtkonnad ka bensiini-, laskemoona-, varustus- ning söeladudes. Valvati ka kohvikuid, YMCA-d (*Young Men’s Christian Association*), ujumisbasseine ja mõnel juhul ka tähtsate ameeriklaste peatumiskohti.

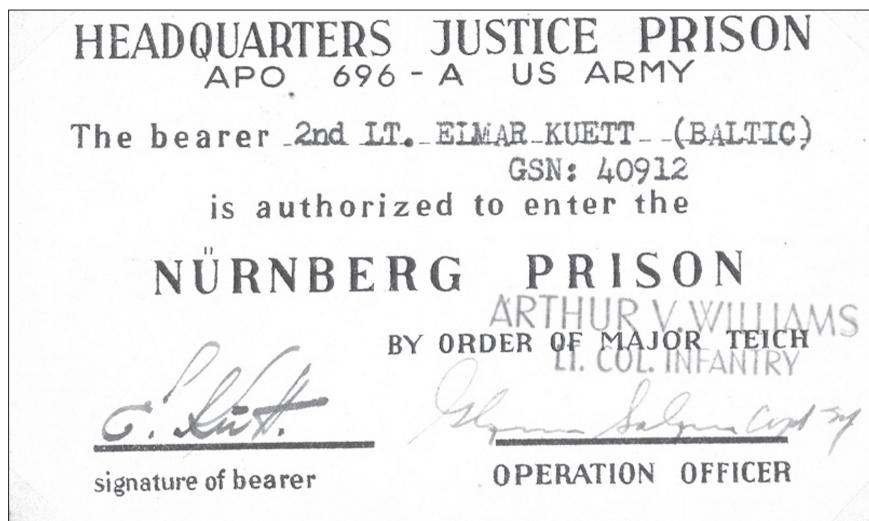
Selline elu- ja töökorraldus kestis kuni 1948–1949 väljarännu alguseni, mis tõi kompanii ellu palju muudatusi. Ülem kapten Vaido Viitre lahkus esialgu UNRRA teenistusse ning rändas hiljem Kanadasse. Uueks ülemuseks sai seejärel kapteni auastmesse tõusnud endine ülema abi Eduard Limion. Väljarändamise

¹³ Võitleja 4/2001, lk. 7.

¹⁴ Sealsamas.

Vaade Nürnbergi vangla koridorile.

Nürnbergi vanglasse sisenemise luba.

Töötajakaart
Reest
Jun 1946

Nr. 359

WORKERS EMPLOYMENT CARD

Category *H*
M *Kulli, Boris*
DP Nr. *906019415*
Rayon *12* House Number *150*
Is employed as *Squad leader of Scouts (E.C.)*
and is entitled to receive *25002700* calories per day.
Valid until *30th April 1946* *31st May 1946* *30th June 1946*
31st July 1946 *31 Aug 1946* *31st*
80. 001. 1946 *104* *9. K. S.*
EMPLOYMENT OFFICER
31. dets. 1946
31. jaan. 1947
5000. 2. 46. CMBC.

Boris Kulli töötajakaart okupatsioonitsoonis.

tõttu (peamiselt Kanadasse, Rootsi, Belgiasse ja Austraaliasse) hõrenes ka meeskond. Kuivõrd samal ajal hakati likvideerima Bambergis asuvat eesti üksust, sai 4221. vahikompanii sealt ohvitseride näol täiendust.

Saksamaal eesti põgenikest formeeritud USA 4221. vahikompanii taaskohtumine toimus ESTO 2000 raames Tartu College'is. Kokku võttis üritusest osa kompanii 18 kunagist teenistajat.¹⁵

EESTLASI TÖÖ- JA VAHIKOMPANIIDES

Eestlastest moodustatud töö- ja vahikompaniide hiilgeajaks nende arvu poolest oli 1948. a. lõpp ja 1949. a. algus. Siis oli tegevuses kuus eesti kompaniid, igäihes vähemalt 200 meest. Lisaks tuleb märkida, et eestlasi teenis ka teiste rahvuste esindajatest moodustatud kompaniides ja mõnel puhul väiksema meeskonnana.¹⁶ Alljärgnevalt kirjeldan kahe eestlasest töö- ja vahikompanii teenistuja ülesandeid ja tööd kompaniis.

Boris Kull

Boris Kull sündis 1928. a. Valgamaal. Oma vanuse tõttu ei mobiliseeritud teda Punaarmeele ega Saksa sõjaväkke. Kull on ta aga teeninud – nagu ta ise uhkelt ütleb – Ameerika sõjaväes.¹⁷ Teenistus Saksamaal USA okupatsioonitsoonis moodustatud vahikompaniis algas kolm aastat pärast suure sõja lõppu.

Teade vahikompaniisse registreerimisest tuli laupäeval, 3. aprillil 1948. a. Teenistus algas väljaõppega Saksa linnas Fuldas. Kohapeal jaotati registreerunud mehed ruumidesse, jagati välja magamisvarustus, rohelist värvi ameerika sõjaväe töövorm ja esindusvorm. Esindusvormiks oli mustaks värvitud ameerika sõjaväevorm, käisel öla juures riideriba tekstiga „Estonia” ja selle all varrukal Eesti lipuvärvidega kilp. Esindusvormi ehtis heledas toonis lips. Vormi must värv tõi töö- ja vahikompanii meestele nimetuse „mustad mehed”. Palka maksti Saksa markades, millel esialgu, kuni mõne kuu pärast toimunud rahareformini (20. juunil 1948. a. – autori märkus), veel õiget ostujõudu polnud. Mis aga väga teretulnud, oli igale teenistujale ette nähtud PX. Need olid seebid, maiustused, sigaretid, tubakas jm. piasasjad, mida USA sõjavägi oma sõduritele tänapäevani kord kuus tasuta jagab.

Väljaõppelaagrit juhatas endine Poola suurtükiväe kolonel K. Filipkowski, kes oli ülendatud USA tsiviilkaardiväe majoriks. Algasid õppused USA sõjaväe sisekorra, valveteenistuse, relvakäsitluse jm. alal. Peaaegu kõik vahikompanii mehed olid II maailmasõjast osa võtnud ja nende väljaõppele kulutati napilt kuus nädalat. Väljaõpet hinnati hindega väga hea.

Kui Kull ja teised eestlasest sõjapõgenikud vahikompanii koosseisu võeti, lasti igäihel kirjutada lühike elulookirjeldus koos sõjaaegse tegevuse äramärkimisega. Igäüks kirjutas ausalt, nagu asi oli. Kellel arreteeriti Eesti

¹⁵ Võitleja 5/2001, lk. 8.

¹⁶ Lipping, Elmar. Eesti mehed US Army teenistuses. Eesti saatusaastad 1945–1960 IV, lk. 99.

¹⁷ Boris Kulli suuline teade autorile 12.09.2005 Valgas.

ohvitserist isa ja poeg läks vabatahtlikult Saksa sõjaväkke kätte maksma, kes pidas tööteenistust enda jaoks häbistavaks ja astus vabatahtlikult Eesti Leegionisse, kes oli politseipataljonis või Omakaitstes vene parašütiste taga ajanud. Kapten Nathan Moxley lasi tõlgil kirjutatu põhjal endale kolm-neli elulugu ette lugeda, tõmbas seejärel nina kirtsu ja laskis mehed kooli võimlas üles rivistada. Siis ütles ta rivi ees umbes nii: „Poisid, te pole veel siiani aru saanud, et sõda lõppes kolm aastat tagasi. Ikka tahate veel kangelast mängida ja valetate mulle, et olite SSis ja mujal kõvad löömamehed. Annan teile veerand tundi uueks kirjatööks aega. Ja ei mingit okupantide teenimist, muidu tuleb mul teile ust näidata!” Veerand tunni pärast oli nii härra Kullist kui kõigist teistest saanud tööteenistuse tõttu Saksamaale sattunud.

Peatselt algas teenistus Nürnbergi sõjavangla juures. Kuivõrd kohus kõige suuremate natsikurjategijate üle oli peetud, tuli Kullil valvata vähemtähtsaid vange. Valvamise töö oli igav ja üksluine: „...seisa pudrunuiaga (kumminuiaga) luugi juures ja kiika läbi pilu kongi sisse, et vang millegi keelutuga ei tegele või end üles ei poo.”¹⁸

Vangidegavestlemine oli kategooriliselt keelatud. Kull, kes oma valvatavate kuritegudest midagi ei teadnud, vange ei vihanud ning ajas nii mõnegagi juttu. Kord jäi aga kontrollile vahele, kes seejärel vangi kuuldes veerand tundi Kulli sõimas.

Nagu teisedki sõjapõgenikest perekonnad, andis ka Kullide pere sisse avaldused sõiduks mitmesse riiki. Arutati, et minnakse sinna, kust tuleb esimesena lubav vastus. Aga see polnudki nii lihtne. Argentiinast ei tulnudki vastust. Tänu teenistusele Ameerika vahikompaniis oluks Borisil kerge saada luba väljarändamiseks USAsse. Kuid loa saanuks ainult tema ning vanemad pidanuks seniks maha jääma, kuni ta Ameerikas sisse elab ja sealse kodakondsuse saab. See aga ei sobinud ning jäi veel uurida võimalusi Austraaliasse või Kanadasse reisimiseks.

5. oktoobril 1948. a. andiski Boris Kull koos perekonnaga immigratsiooniametile avaldused sõitmiseks Kanadasse. Oodanud ära positiivse vastuse, algas teekond uuele kodumaale 26. mail 1949. a.¹⁹

Mihkel Salusoo

Mihkel Salusoo sündis 1926. a. Vohnja vallas Virumaal. Lõpetanud kodumaal Kiviõli algkooli, oli ta teise Nõukogude okupatsiooni eest pääsemiseks sunnitud 1944. a. Saksamaale põgenema. Tähelepanuväärne on aga tema teenistus (mille eest on teda vääristatud muuhulgas Eesti Vabariigi Kotkaristi teenetemärgi V klassiga²⁰) – praegu Kanadas elav Mihkel Salusoo on teeninud nii 20. Eesti SS diviisis kui ka Ameerika sõjaväes. Ta oli üks neist Saksamaal 1945. a. sõjatee lõpetanud eestlasest, kes pärast sõjavangist vabanemist astusid elatise saamiseks Ameerika sõjaväe „mustade meeste” kompaniisse.

¹⁸ Boris Kulli suuline teade autorile 12.09.2005 Valgas.

¹⁹ Kull, Boris. Kepp mul käes ja mantel üle öla..., lk. 152.

²⁰ TLÜAR väliseesti isikud. <http://digi.ear.ee/isik/index.php?id=230>. 16. detsember 2005.

Varustuse kätteandmine.

Puhkehetkel.

Salusoo teenis Nürnbergi sõjatribunali hoonet valvava 4221. Eesti vahikompanii ridades. Kui ühed tegelesid otseselt hoone valvamisega (kohtuhoonet valvas seest ja väljast 30 eesti meest), teised käisid kaasas Ameerika sõjaväepolitseiga, siis kolmandad, nagu Salusoo, olid autojuhid. Nagu teisedki töö- ja vahiteenistuse teenistujad, kandis ka Salusoo vormi, mis oli täpselt nagu Ameerika sõjaväe oma, ainult et mustaks värvitud. Käise peal kanti Eesti vappi. Neil, kes vahis olid, oli võimalus ka relvi kanda.

Nürnbergi tribunali juurde sai Salusoo tööle märtsis 1948. a. Iga istungi-päeva lõpus anti talle kast helilintidega, mille ta pidi toimetama Nürnbergist Münchenisse. Paaril korral käis Salusoo ka kohtuhoones sees ning meenutab, et „tribunali saalis oli asi korraldatud nii, et ühel pool filmiti ja teisel pool lindistati. Need, kes filmisid, ei kuulnud mitte midagi. Ja need, kes salvestasid, ei näinud mitte midagi. Mõlemate linte viisingi autoga Münchenisse, kus need tervikuks kokku monteeriti.”

Ent lintide vedamine polnud tema ainus töö. Juba mõni nädal pärast teenistuse alustamist määrati ta sõjatribunali kohtuniku George Morrise autojuhiks. Hommikul viis Salusoo kohtuniku kohtumajja ja ülejäänud päeva sõidutas ta naist mööda linna.

Salusoo töö Nürnbergi sõjatribunali juures kestis vähem kui aasta. Tema uueks peatuspaigaks sai Suurbritannia, kuhu ta rändas 1948. a. lõpul.²¹

KOKKUVÕTE

II maailmasõda tõi endaga kaasa ennenägematu rahvaste rändamise. Ühed olid põgenenud sakslaste eest, teised olid jällegi sakslaste poolt veetud Saksamaale, kolmandad olid Nõukogude võimu eest põgenenud mujale, peasjalikult Saksamaale ja Rootsi. Kui sõda oli lõppenud, tõttasid esimesse kahte gruppi kuuluvad inimesed tagasi oma kodukohtadesse. Kolmas grupp, nagu eestlased, lätlased, poolakad, ukrainlased jne. otsustasid jääda pagulusse.²²

Pärast II maailmasõda moodustati Saksamaal Inglise ja Ameerika sõjavangilaagritest kogutud eesti sõjaväelastest ja lennuväepoistest Ameerika vahipataljonid, mida kasutati militaarasutuste valvamiseks sõjajärgsel Saksamaal ning näiteks Nürnbergi protsessil.

Esimesena loodi ameerika sõjaväe juurdepoolakatest dipiidevalveüksused. Kuivõrd Saksamaal töötav ÜRO põgenike abistamise administratsiooni UNRRA eesmärk oli repatrieerida isikuid, kes olid sunniviisiliselt Saksamaale toodud, siis lahkusid Saksamaalt peamiselt poolakad ja ukrainlased. Moodustatud üksustes oli jälle uut tööjõudu vaja. Nii lisandusid 1946. a. sügisel eesti, läti ja leedu rahvustest töö- ja vahikompaniid. Kompaniidest jäid eestlastele pikemaks ajaks püsima ainult kaks üksust – üks Nürnbergi sõjakurjategijate vangla vahikompanii, teine Stuttgarti sõjaväeladude kompanii. Neid kahte kompaniid võis lugeda pea

²¹ Erelt, Pekka. Eestlane Nürnbergi sõjatribunalis. Eesti Ekspress 2. 09. 1999, lk. 16.

²² Purre, A. Nõukogude võim ja pagulased. Eesti saatusaastad 1945–1960 VI, lk. 5.

täiesti sõjalisteks, kuna nad omasid peale mustaks värvitud ameerika sõjaväe riidetuse ka nende jalaväe relvi.

Kompaniide tähtsus hakkas vähenema ja viis lõpuks nende laialisaatmiseni seoses teenistujate väljarändega. Et Saksamaalt pääseda, siirduti Inglismaale, kuid sinna võeti peamiselt vallalisi. Belgia söekaevandused ei olnud raske töö ja väheste väljavaadete tõttu samuti eelistatud sihtkohaks. Ka Prantsusmaale ei tahetud hea meelega minna, kuna kardeti, et eilne kommunist ja tänane degaullist võinuks homme jälle kommunistiks pöörata. Rohkem huvi oli Argentiina vastu, kuna see eelistas perekonnaga emigrante. Paljud töö- ja vahikompaniide teenistulased valisid sihtriigiks Kanada ja USA. Oldi ju teenistuses suheldud inglise keeles ning ameeriklastest ülemustest oli jäänud hea mulje. Nagu meenutab 8090. Eesti töökompanii teenistuja Elmar Lipping: „*Labor Service* kompaniid on heaks kooliks olnud, kus ameeriklased on eestlasi tundma õppinud ja vastupidi. Lugenud mitmeidki aruandeid ja ettekandeid Ameerika ohvitseride poolt Eesti üksuste kohta, siis on nood osutunud eestlasi hindavaks ja väärtuslikuks abiks Eesti ja Ameerika koostöö tihendamisel.”²³

Töö- ja vahikompaniid USA okupatsioonitsoonis Saksamaal olid paljudele eestlastele esimeseks kokkupuuteks maailma tulevase suurvõimuga ning paljudele ka uueks kodumaaks.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

- Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996.
Kull, Boris. Kepp mul käes ja mantel üle öla... .Valga, 2005.
Lipping, Elmar. Eesti mehed *US Army* teenistuses. Eesti saatusaastad 1945–1960 IV. Stockholm, 1966.
Purre, A. Nõukogude võim ja pagulased. Eesti saatusaastad 1945–1960 VI. Stockholm, 1972.
Puurand, Valdek. Veerandsada aastat USA armee balti üksusi. Võitleja 3/1971.
Erelt, Pekka. Eestlane Nürnbergi sõjatribunalis. Eesti Ekspress. Võitleja 3/2002.
Võitleja 4/2001.
Võitleja 5/2001.
Reaktor, 3. aprill 2004.
TLÜAR väliseesti isikud. <http://digi.ear.ee/isik/index.php?id=230>
Displaced Persons Camps. <http://www.dpcamps.org/dpcamps/migration.html/>

²³ Lipping, Elmar. Eesti mehed *US Army* teenistuses. Eesti saatusaastad 1945–1960 IV, lk. 100.

K. Luts

DISPLACED PERSONS COMMISSION

WASHINGTON 25, D. C.

September 13, 1950

IN REPLY, REFER TO:
DPC- 320

Mr. Johannes Kaiv
Acting Consul General of Estonia
In charge of Legation
9 Rockefeller Plaza
New York, New York

SAADUD
20 IX 50
RH

Dear Mr. Kaiv:

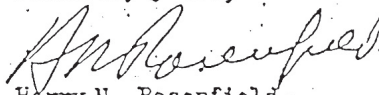
Reference is had to your telegram of August 23, 1950 and communication of August 31, 1950 with memorandum from the Estonian Committee in the United States zone of Germany on the question of former Estonian Legionnaires seeking admission to the United States under the Displaced Persons Act, as amended.

In this connection, I should like to inform you that the Commission on September 1, 1950 adopted the following policy:

"The Baltic Waffen S. S. Units (Baltic Legions) are to be considered as separate and distinct in purpose, ideology, activities, and qualifications for membership from the German S.S., and therefore the Commission holds them not to be a movement hostile to the Government of the United States under Section 13 of the Displaced Persons Act, as amended."

In the future, therefore, the cases of applicants for admission into the United States under the Displaced Persons Act, as amended, who have been members of the Baltic Waffen S.S., including the Estonian Legion, will be considered on their individual merits.

Sincerely yours,

Harry N. Rosenfield
Acting Chairman

US Displaced Persons Commission Headquarters'i otsusega ei saanud Relva-SSi kuulumine takistuseks USAsse emigreerumisel.
Koopia Laidoneri Muuseumi kogust.

SUMMARY

Estonians in US Guard and Service Companies in Occupied Germany

Kristjan Luts

Researcher of Laidoner Museum

After the end of World War II the victorious allied forces faced challenging problems:

- There were millions of war refugees in Western Europe
- The western allies had captured Central and East European soldiers who had fought against the Soviet Union in the ranks of the German Armed Forces.

Estonian, Latvian and Lithuanian soldiers also belonged to this group. The Soviet Union, having annexed the above mentioned states, demanded handing over those prisoners to be punished for treason. Many were indeed forced to return to their occupied homeland and suffer harsh repressions.

Estonian soldiers, now captured in the British, French and US occupation zones in Germany, had simple wishes. They wanted to avoid returning home, be freed, find relatives and start making their everyday living. Though the refugees' situation was difficult in the beginning, things gradually started to improve. The first 22 POWs were freed in July 1945 and the last ones in November 1946, greatly thanks to the righteousness and courtesy of the US army personnel. As the freed soldiers could not be repatriated and they did not receive the DP (displaced person) status, they found work in the Guard- and Labour companies in the US occupation zone in Germany.

The 4221st Estonian Guard Company

In autumn 1946 an order was issued to form a company-size unit and send it to the Mannheim training camp for two months. In February 1947 the company was transported to the Dutzendeich barracks near Nuremberg and the men soon started their service. The goal of the company was guarding the Nuremberg war tribunal and the prison. Besides the courthouse Estonian patrols also guarded the gasoline, ammunition and coal storehouses, the YMCA and also the residences of important Americans.

More than a thousand men were employed, many of them being the former soldiers of the 20th Estonian SS-Division or the German Air Force Auxiliary Service.

Kindralmajor Gustav Jonson. 1930. aastad.
Laidoneri Muuseumi kogu.

ÜLEKUULAMINE LÕPETATUD

AVALDAMATA ANDMEID KINDRALMAJOR GUSTAV JONSONIST

Irene Lään
Laidoneri muuseum

Dogmaatilisel marksismil rajanev maailmarevolutsioon pidi kogu inimkonna õnnelikuks tegema. 20. sajandist võib tuua palju näiteid, kuidas utopistlikke ja messianistlikke ideid püüti ellu viia ja kuidas nende dogmaatiline ja vägivaldne rakendamine põhjustas sügavaid ühiskondlikke vapustusi ja kriise.

Juba 1918. aastal riputati Venemaal üles loosung „Ajagem end õnnelikeks!” (*Zagonim tšelovetšestvo v štšastje*), mis alguses mõjus tragikoomiliselt ja hiljem ainult traagiliselt. Aja jooksul lisandus veel teinegi loosung: „Kes pole meiega, on meie vastu” (*Kto ne s nami, tot protiv nas*). Jõuga suruti endised Venemaa impeeriumi kolooniad Nõukogude Liidu koosseisu. Soome, Balti riigid ja Poola võitlesid, võitsid õiguse iseseisvusele ja sattusid Moskva silmis nimekirja: „Need on meie vastu”.

10. mail 1932 kirjutas Johan Laidoner: „Sain oma arvamusele kinnitust, et tänapäeva kommunistliku režiimiga maal ei mängi isiksus, isegi Stalini-taoline, mitte sugugi otsustavat rolli, nagu arvatakse meil ja mujal. Pearolli mängib süsteem ise.”

Süsteemi eesmärk oli aga relvastuda. Nii orje vangilaagrites kui „vabu” kodanikke sunniti laulu saatel „Kui homme on sõda” (*Jesli zavtra voina*) üles ehitama riiki, millel oleks maailma võimsaim sõjaline potentsiaal.

Süsteemi juht Jossif Stalin jäi kindlaks oma sõnadele, mis ta oli maha hõiganud miitingul Tiflisis juba 1905. aastal: „Mida on tarvis selleks, et kindlasti võita? Selleks on vaja kolme asja: esiteks on vaja relvastuda, teiseks – relvastuda ja kolmandaks – veel kord – relvastuda!” 1931. aastal selgitas Stalin majandustöötajate nõupidamisel süsteemi filosoofiat nii: „Kui oled maha jäänud, nõrk, siis tähendab see seda, et sul ei ole mingit õigust, sind võib lüüa. Kui oled aga võimas, siis on sul õigus, sind on vaja karta.” Seega siis: õigus sõltub rusikast, selle jõust.

1930. aastate teisel poolel oli Euroopa täis ängistavat agressiooniohtu. Kui enamik riike püüdis arvukate mittekallaletungilepingutega ära hoida maailmasõja puhkemist, siis NSV Liit oma lepinguid sõlmides otsis tegelikult võimalust sõjaliseks ekspansiooniks, et läbi viia oma maailmarevolutsioon.

Gustav Jonson sündis 7. jaanuaril 1880. a. Viljandimaal Päre vallas.¹ Õppis 1901–1907 Riia Polütehnikumis kaubandust ja masinaehitust (matrikli number 6599), kuulus sealsesse eesti korporatsiooni „Vironia”. 1908. a. astus vabatahtlikuna Vene sõjaväkke, 1910 ülendati lipnikuks, teenis ratsasuurtükiväes. Osales I maailmasõja lahinguis Poolas, Galiitsias ja Kaukaasias. Oli autasustatud Püha Anna ja Püha Stanislavi 3. järgu ja 2. järgu ordenite, Püha Georgi mõõga ja Püha Georgi 4. järgu ristiga koos loorberipärjaga. Tuli 1917. a. staabikaptenina Eestisse, formeeris 1. ratsapolgu ja oli selle ülem, 1919 ülendati alampolkovnikuks. Vabadusristi I liigi 3. järgu ja II liigi 2. järgu kavalier. Õppis 1921–23 kindralstaabi kursustel Tallinnas, 1923 ülendati koloneliks. 1924–27 kindralstaabi ülema abi, aastast 1924 ühtlasi ratsaväe inspektori kohusetäitja. 1927–30 Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste ülem, 1928 ülendati kindralmajoriks. 1930–34 3. diviisi ja Tallinna garnisoni ülem, 11. augustist 1933 kuni 12. märtsini 1934 sisekaitseülema kohusetäitja, 1. veebruarist 19. märtsini 1934 kaitseministri abi kohusetäitja. 12. märtsist kuni 6. septembrini 1934 Kaitseväge Ülemjuhataja abi. 1934. a. septembris vabastati 3. diviisi ülema, Tallinna garnisoni ülema ja Kaitseväge Ülemjuhataja abi kohustustest ning määrati Riigivanema käsunduskindraliks kaitseministeeriumi koosseisus. Ta oli ka ratsaväe inspektor ja Sõjavägede Nõukogu liige.² 1939. a. lahkus kindralmajor G. Jonson tegevteenistusest vanusepiiri ületamise tõttu. Oli 1925–39 Vabariigi Ohvitseride Keskkoju esimees. Kui NSV Liit Eesti okupeeris, määrati ta 22. juunil 1940 tagandatud Sõjavägede Ülemjuhataja J. Laidoneri asemel sõjavägede juhatajaks ning sama aasta 3. septembril, pärast Eesti sõjaväe Punaarmee liitmist, Punaarmee 22. Eesti territoriaallaskurkorpuse juhatajaks. Sel ametikohal omistati talle Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee Poliitbüroo 28. detsembri 1940. a. otsusega Punaarmee kindralleitnandi auaste.³ 1941. a. suvel viidi Gustav Jonson kursustest osavõtu ettekäändel Venemaale, kus ta arreteeriti ja lasti maha 15. mail 1942.

Gustav Jonsonist kommunisti ei saanud. Tema, nagu enamus eesti rahvast, ootas soodsat aega „vabastajatest” vabanemiseks.

Heino Jalakas, kes oli värvatud vastloodud 22. territoriaallaskurkorpuse⁴, on meenutanud seda aega järgmiselt: „Vene sõjaväe toitu ei kõlvanud alguses

¹ Sünnimeetrika järgi sündis Gustav Joonson vana kalendri järgi 26. detsembril 1879 ja ristiti 20. jaanuaril 1880 (*Fellin, Verzeichniß der Geborenen und Getauften Esten*, Eesti Ajalooarhiiv, f. 1290, n. 1, s. 495). Sagedase vea tõttu, kus 19. sajandil sündinud isikute sünniaja arvutamisel uue kalendri järgseks liideti õige 12 päeva asemel 13 päeva, on ka G. Jonsoni sünniajaks mõnedes allikates 8. jaanuar 1880 (vt. näiteks: Eesti avalikud tegelased, 1932). Eesti biograafilises leksikonis on valesti arvatud uue kalendri järgsest sünniajast õigesti lahutatud 12 päeva ja sünniaeg esitatakse vana kalendri järgsena valesti: 27. XII 1879. Riia polütehnikumi *Album Academicum* näitab G. Jonsoni sünniajaks 20. XII 1879, mis tuleb arvatavasti sünnikuupäeva ja ristimise kuupäeva äravahetamisest. Ristimisel ja Riia polütehnikumi immatrikuleerimisel oli G. Jonsoni perekonnanimi veel Joonson, hiljem, arvatavasti alates Vene sõjaväes teenimise ajast, kasutas ta ühe o-ga nimekuju (Toimetaja märkus).

² Kindralmajor Gustav Jonsoni teenistuskiri. Eesti Riigiarhiiv, f. 495, n. 13, s. 13, l. 220–224 p.

³ Poliitbüroo protokoll nr. 24, 28.12.1940. *Rosjiskij gosudarstvennoj arhiv sotsial'no-političeskoj istorii* (RGASPI) f. 17, n. 3, s. 1031.

⁴ Heino Jalakas läks juulis 1941 sakslaste poole üle, sõja lõppedes oli koos metsavendadega, siis põgenes Soome. 1951. aastal anti Nõukogude Liidule välja, vabanes vanglast 1957. a. Suri augustis 2005.

I. Lään

**Kindralmajor Gustav Jonson
1940. aastal. (TsAFSBR)**

**1941. a. kindralleitnandina.
(TsAFSBR)**

Gustav Jonson Saraatovi vanglas. 1941. a. (TsAFSBR)

küll süüa. [---] 1940. a. detsembris töid eesti poisid kasarmusse jõulupuud. Ei jõudnud veel ehtima hakatagi, kui tuli politruk (*poliitjuht – I.L.*) ja käskis kõik jõulupuud välja visata ning minna otsekohe loengut kuulama. Loeng oli pikk, läbi tõlgi ja poisid jäid uniseks. Politruk käratas peale: „Kes ei taha kuulata, võib ära minna!” Tormasime kõik väljapääsu poole. [---] 1941. a. ühel kevadpäeval nägime kinnistes vagunites hulga eesti ohvitseri. Tahtsime neid vabastada, kuid vangistatute palvel loobuti sellest; neid valvati kõvasti, rünnakuga oleks palju meie sõdureid võinud surma saada. [---] Ühel päeval, see oli 1941. a. mai keskel tulid äkki minu laborisse (*fotolaborisse – I.L.*) kindral Jonson ja kindral Brede. Viimane oli väga kõhnaks jäänud. Kindral Jonsonit nägin esimest korda, tal olid väsinud, kurvad ja murelikud silmad. Ta küsis: „Kuidas sõdurpoistel meeleolu on?” Vastasin ausalt: „Peaaegu kõik suhtuvad toimuvasse negatiivselt, aga püüavad seda varjata, sest politrukid ja koputajad tegutsevad aktiivselt.” Mõlemad kindralid noogutasid mõistvalt. Jonson ütles: „Pidage vastu, olukord on tõesti keeruline.” Ja nad läksid ära.”

13. juunil 1941 saadeti kindralleitnant Gustav Jonson täienduskursustele Moskvasse Kindralstaabi Akadeemiasse. Majutati ta uhkesse TsDKA hotelli (*Punaarmee puhkekeskus – I.L.*). Kaasas oli tal isiklike asju kokku 45 – sõjaväemundrid, ratsapüksid, lipsud ja muu väärikaks meheeluks vajaminev. Tutvumiseks Moskva linna vaatamisväärsustega jäi aega aga vähe. 17. juulil Jonson arreteeriti kahtlustatuna spionaažis (§ 58-6 Vene NFSV Kriminaalkoodeksi järgi).

Esimesed ülekuulamised olid 1941. a. augusti alguses. G. Jonson rääkis ära oma eluloo, varjamata eriti midagi (nagu tegid seda ka teised eesti vangid) – veel usuti, et tegemist on võimuasutusega, kus mingilgi määral peetakse lugu õigusest ja õiglusest.

Mida siis taheti teada uuelt vangilt?

2. august 1941: Ülekuulamise algus kell 11.30 ja lõpp kell 17.00.

Küsimus: Kellega Prantsuse armee juhtkonnast Te seal kohtusite? (*1923. aastal oli G. Jonson koos teiste ohvitseridega saadetud kuuks ajaks Prantsusmaale, et tutvuda sealse ratsaväega – I. L.*)

Vastus: Nägin mitmel korral ratsakooli ülemat ja kursuste juhendajat. Ei mäleta nende nimesid, sest lähemat tutvust mul nendega ei olnud.

Küsimus: Kes sel ajal Eestis tegeles sõjaväeluurega?

Vastus: Tol ajal kindralmajor Tõrvand, alampolkovnik Laurits ja major Palts.

Küsimus: Kellega välismaalastest olite vahetult seotud Narva kalevivabrikus? (*Gustav Jonson oli 1930. aastate teisel poolel ühtlasi Narva kalevivabriku juhutuse liige. – I.L.*)

Vastus: Olin seotud vabriku finantsdirektori Menninguga, keda nägin bankettidel Tallinnas. Bankettidel tutvusin ka saksa vabrikantide Roseni, Moteri, Knooti, Scheeli, Eiseni ning Peltseriga. Viimane oli hollandlane.

1. Lään

Küsimus: Kus need vabrikandid praegu on?

Vastus: Enamus sõitis ära Saksamaale. Kuhu kadusid Rosen ja Scheel, ma ei tea.

Küsimus: Kus Te veel tööalaselt välismaal käisite?

Vastus: 1935. aastal käisin Inglismaal seoses ratsahobuste ostmisega. 1936. aastal saatsin president Pätsi Soome visiidil president Svinhufvudi juurde. Veel varem, 1929. aastal saatsin president Tõnissoni tema visiidil Rootsi Kuningriiki. (*Kindral Jonsoni teenistuskirja järgi saatis ta riigivanem Jaan Tõnissoni Rootsist 1928. a. septembris.– I.L.*) Ka Poolas käisin ratsahobuseid ostmas, samuti viisin Eesti ordeni Pätsi ülesandel Poola presidendile 1938. aastal ja Läti ja Leedu presidentidele. Inglismaalt tagasi tulles peatusin Berliinis, kus kohtusin Eesti atašee Jakobsoniga (*tegelikult Ludvig Jakobsen. I.L.*), kellega olime koos olnud sõjaväes.

Ülekuulamine 2. augustil 1941 katkestati, mis tähendas vaid ühte: peksmist, piinamist.

5. august 1941: Ülekuulamise algus kell 22.25, lõpp (*kellaaeg märkimata*).

Küsimustele Vabaduse Risti Vendade Ühenduse ja Kaitseliidu kohta vastab Gustav Jonson, et esimene oli rahumeelne organisatsioon, kuhu kuulusid Vabadusristi kavalerid; neile ja ka nende peredele tegi riik mitmeid eelistusi. Kaitseliidus hoiti eelkõige üleval patriootilist vaimu.

Küsimus: Kaitseliit oli fašistlik organisatsioon!

Vastus: Ei olnud.

Ülekuulamine katkestatud.

6. august 1941: Ülekuulamise algus kell 20.45 ja lõpp kell 01.45, *protokoll pikkus ainult 1,5 lk.*

Küsimus: Kellega välismaa esindajatest olite Eestis tuttav?

G. Jonson vastab, et suhted Rootsi suursaadiku ja baltisakslastega olid pealiskaudsed.

Küsimus: Kas Te ikka nimetasite kõiki oma sakslastest tuttavaid?

Vastus: Tuleb meelde, et kohtusin kultuuriühingus mitmel korral ka saksa ajakirjaniku Schulmanniga, isiklike suhteid temaga ei olnud, teisi tuttavaid sakslasi ei mäleta.

Ülekuulamine katkestatud.

11. august 1941: Ülekuulamise algus kell 10.40, lõpp (*kellaaeg märkimata*),

protokoll ühel leheküljel.

Küsitakse ikka sidemete kohta sakslastega.

Küsimus: Te lõite need sidemed selleks, et tegutseda Nõukogude Liidu vastu!

Vastus: Selliseid sidemeid mul ei olnud. Ma eitan seda kategooriliselt.

Ülekuulamine katkestatud.

18. august 1941: Ülekuulamise algus kell 20.50, lõpp kell 01.50,
protokolli tekst 1,5 lk.

Küsimus: [--] Teile, Jonson, olite häälestatud nõukogude võimu vastu ning tegutsesite aktiivselt selle vastu.

Vastus: Ma eitan seda kategooriliselt...

Küsimus: Te valetate. Nõukogude võim oli Teile võõras...

Vastus: Ma ei eita seda.

Küsimus: Te töötasite nõukogude võimu heaks vaid näiliselt.

Vastus: Minu praktiline tegevus kinnitab, et täitsin oma kohustusi Eesti Vabariigi armee liitmisel Punaarmeeaga.

Ülekuulamine katkestatud.

5. september 1941: Ülekuulamise algus kell 21.30, lõpp 00.10,

protokoll kahel lehel, uurijaks uus mees (leitnant, allkiri mitteloetav).

Jonsoni vastused ei erine eelmistel ülekuulamistel kirjapandust; ta eitab süüdistusi oma vaenulikust tegevusest nõukogude võimu vastu ja sidemete kohta sakslaste ja välismaale põgenenud eestlastega.

Ülekuulamine lõpetatud.

Septembris 1941 muudeti senine spionaažisüüdistus § 58-1b järgi süüdistuseks § 58-4 ja 58-13 järgi. See kõlas nii: „Jonson, Gustav Jurjevitš on piisavalt paljastatud selles, et ta võitles aktiivselt Punaarmee vastu 1918–1920 ja et ta oli organisatsiooni *Kaitseliit* üks aktiivsemaid juhte.” Seda, mida NKVD uurijad kuulda tahtsid, nad Jonsoni suust ei kuulnud; ta ei reetnud kedagi, süüdi ennast ei tunnistanud kuni lõpuni.

Gustav Jonson saadeti Saraatovi vanglasse nr. 1, kus ta pooleks aastaks „rahule” jäeti.

Väljavõte protokollist, 22. aprillil 1942: Süüdistatuna selles, et aktiivselt võitles revolutsioonilise liikumise vastu, Gustav Jonson maha lasta. Varandus konfiskeerida.

Ja veel üks dokument: Tõend. Otsus maha lasta Jonson, Gustav Jurjevitš on täide viidud 15. mail 1942. a.

Nõukogude võim jäi tervele eesti rahvale valdavalt ikkagi võõraks. Pärast esimest okupatsiooniaastat oli viha selle vastu väga suur. Kommunistlik süsteem ei vabastanud, vaid anastas. Ka paljud punaarmeelased nägid imestusega, et Euroopa rahvad ei ihanud sugugi maailmarevolutsiooni, elu „nõukogude paradiisis”. Sai selgeks, et politrukid valetasid. Võib-olla just siis hakkas NSV Liit kokku varisema...

ALLIKAD:

Laidoneri muuseumi arhiiv.

RTHIDNI (*Rossiiskij Tsentr Hranenija i Izuštšeniija Dokumentov Noveišej Istorii*, Moskva),
Vorošilovi fond (f. 74, n. 1, s. 189, l. 206, 216).

RGASPI (*Rossiiskij gosudarstvennõj arhiv sotsial'no-politištšeskoj istorii*) f. 17, n. 3, s. 1031.

TsAFSBR (*Tsentralnõj arhiv FSB Rossij*), P-48022.

Eesti Riigiarhiiv, fond 495. Sõjavägede staap.

Eesti Ajalooarhiiv, fond 1290. Viljandi Pauluse kogudus.

EBL: Eesti biograafiline leksikon. 2. trükk. 1. Teostus: Mart Tamberg, Saku, 2001.

EBL: Eesti biograafiline leksikon. Täienduskõide. 2. trükk. Teostus: Mart Tamberg, Saku,
2001.

Album *Academicum des Polytechnikums zu Riga* 1862–1912, Riga, 1912.

Выписка из протокола № 26-м
Особого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР
от „22“ апреля 1942 г.

ОЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
3. Дело № 219/Упр.00 НКВД СССР, по обвин. ИОНСОН Густава Юрьевича, 1880 г.р., урож. Кудового р-на ЭССР, эстонец, гр-н СССР.	ИОНСОН Густава Юрьевича - за активную борьбу против революционного движения - РАССТРЕЛЯТЬ. Лично принадлежащее имущество КОНФИСКОВАТЬ.

Нач. Секретариата Особого Совещания
при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР

Einõupidamise otsus 22. aprillist 1942: Gustav Jonson maha lasta. Kogu tema vara kuulub konfiskeerimisele. (TsAFSBR)

СПРАВКА

Приговор о расстреле Ионсон Густава Юрьевича

одеж в исполнение 15 мая 1942 года

НОМ НАЧ 1 ОПЕКОТДЕЛА НКВД СССР

Õiend Gustav Jonsoni mahalaskmise kohta 15. mail 1942. (TsAFSBR)

I. Lään

SUMMARY

Interrogation Finished

Irene Lään

Laidoner Museum

On May 10, 1932 Johan Laidoner wrote: "I am now confident that in a communist regime one person, even Stalin, does not play the crucial role though it is considered to be the case here and elsewhere. The system plays the main role."

World revolution, based on dogmatic Marxism, was to make all mankind happy. For this "goal" the Soviet Union had to arm and in the 1930's it thus searched opportunities for military expansion. After communist *coup d'etats* in the Baltic States in 1940 the state structures of the formerly independent republics were quickly brought to ruins.

The Estonian armed forces were united to the Red Army. Lieutenant General Gustav Jonson was appointed Commander of the 22nd Estonian Territorial Rifle Corps. In Summer 1941, G. Jonson was sent to "courses" in Russia, where he was arrested and shot on May 15, 1942. Many Estonian servicemen suffered the same faith.

Though initially accused of espionage, the accusation was soon replaced with a new one: "G. Jonson has sufficiently been proven to have fought against the Red Army in 1918–1920 and was an active member of the Defence League." However, the NKVD investigators did not hear it from Jonson. He never betrayed anyone nor pleaded himself guilty.

